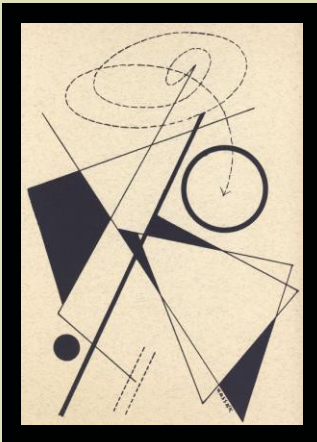

2016/2

REGIO

KISEBBSÉG ♦ KULTÚRA ♦ POLITIKA ♦ TÁRSADALOM

70 év – Zsidó közösségek a Holokausztot követő években

Migráció – Félelmek és trendek

Diversity Studies: új társadalomtudományi paradigma?

Nacionalizmus kutatásokról New Yorkban

FŐSZERKESZTŐ:

Papp Z. Attila

SZERKESZTŐK:

Bányai Viktória
Bárdi Nándor
Berta Péter
Csernicskó István
Fedinec Csilla
Kállai Ernő
Komoróczy Szonja Ráhel
Szerbhorváth György
Tátrai Patrik
Váradi Mónika

A lapszám megjelenését támogatta:

SZERKESZTŐSÉG ÉS KIADÓ:

MTA TK Kisebbségkutató Intézet
1014 Budapest, Országház u. 30.
E-mail: regio@tk.mta.hu

regio.tk.mta.hu

A REGIO Open Access peer-reviewed elektronikus folyóirat, a megjelent tartalmak pontos hivatkozás mellett ingyenesen letölthetők.
A hivatkozáskor tüntesse fel a cikk DOI azonosítóját is.

A borítóhoz felhasznált kép Kassák Lajos:
DUR mappa, Bécs, 1924 (Petőfi Irodalmi Múzeum, Kassák Múzeum)

HU ISSN 2415-959X

REGIO

KISEBBSÉG • KULTÚRA • POLITIKA • TÁRSADALOM

regio.tk.mta.hu

24. évf. (2016) 2. szám

70 ÉV – ZSIDÓ KÖZÖSSÉGEK A HOLOKAUSZTOT KÖVETŐ ÉVEKBEN

KÓNYA JUDIT

Pusztulás és gyász: vallásjogi problémák (1945-1949) 7

FROJIMOVICS KINGA

Tömegsír exhumálások Ausztriában a Holokausztot követően 22

BÁNYAI VIKTÓRIA – GOMBOCZ ESZTER

A traumafeldolgozás útjain 31

HORVÁTH RITA

A tanúvallomástétel pszichológiai és társadalmi mechanizmusai a háború után 49

HANA KUBÁTOVÁ

A zsidókról kialakult kép a háború utáni Szlovákiában 63

MIGRÁCIÓ – FÉLELMEK ÉS TRENDEK

SIK ENDRE – SIMONOVITS BORI – SZEITL BLANKA

Az idegenellenesség alakulása és a bevándorlással kapcsolatos félelmek Magyarországon és a visegrádi országokban 81

RITECZ GYÖRGY
A migráció trendjei – és ami mögötte van 109

SZIGETVÁRI TAMÁS
A migráció politikai-gazdasági háttere a Közel-Keleten 140

MÚHELY

KOMORÓCZY GÉZA
Pápa, zsinagóga: orthodoxok és “felvilágosultak” birkózása 158

SZEMLE

SÜVEGES GRÉTA
Utazó kiállítások: újraalakuló kiállítóterek a magyar zsidóság
reprezentációjában 194

NÉMETH ÁDÁM
Diversity Studies: új társadalomtudományi paradigma? 203

KRITIKA

BARTHA BIANKA
Egy 130 éves per mai szemmel
(Sándor Iván, *A tisztaeszlári per és 2015*. Budapest, L'Harmattan – Könyvpont
Kiadó, 2015.) 219

SZEGHY-GAYER VERONIKA
Lojalitásbeli irányváltás – a szlovákiai zsidóság létrejötte
(Rebekah Klein-Pejšová: *Mapping Jewish Loyalties in Interwar Slovakia*.
Bloomington and Indianapolis, Indiana University Press, 2015.) 223

SZERBHORVÁTH GYÖRGY
A szabadkai zsidóság történetéről
(Ózer Ágnes (szerk.): *Élettől az életig a holokauszton át*. Újvidék – Szabadka,
Forum Könyvkiadó – Szabadkai Zsidó Hitközség, 2015.) 230

TÓTH SZILÁRD
A multikulturalizmus nyomában - Amin és az idegenek társadalma
(Ash Amin: *Land of Strangers*. Cambridge-Malden, Polity Press, 2012.) 238

KONFERENCIABESZÁMOLÓ

HERNER-KOVÁCS ESZTER

Nacionalizmuskutatásokról New Yorkban

(21. Association for the Study of Nationalities Convention, Columbia University,
New York, 2016. április 14-16.)

244

OLVASÓSZOBA:

70 éve – Zsidó közösségek a Holokausztot követő években

2014-ben, a magyarországi Holokauszt 70. évfordulóján tudományos rendezvények, tanulmánykötetek, monográfiák, forráskiadások sora irányította figyelmünket a zsidó közösségek tragédiájára, tártak fel korábban ismeretlen részleteket. A trauma súlya, a pusztítás mérete mellett eltörpülni látszik a túlélők, az újrakezdők története: a meggyilkoltak sokasága miatt gyakran elhanyagolt vagy elnagyolt a túlélők sorsának bemutatása. Tematikus blokkunk apropójául 1946 70. évfordulóját választottuk, ezzel jelezve, hogy az öt tanulmány vizsgálódásának középpontjában a Holokausztot közvetlenül követő évek állnak. Időbeli fókuszuk azonban nem ennyire szűk, nem egyetlen évre szorítkozik: a Horváth Rita által elemzett DEGOB jegyzőkönyvet (tanúvallomást) 1945-ben vették fel, a Hana Kubatova által vizsgált tapolcsányi pogrom 1945 szeptemberében történt. Kónya Judit tanulmánya az 1947-ben felállított nagyváradai emlékművet választotta példaként, és Frojimovics Kinga szintén 1947-es exhumálást, szegedi újratemetést mutat be. Bányai Viktória és Gombocz Eszter írása pedig néhány éves időszakot vizsgál.

A blokk szerzőinek külön kérésére tértünk el a Holokauszt szó szokásos írásmódjától, és használunk nagy kezdőbetűs formát.

KÓNYA JUDIT *

Pusztulás és gyász: vallásjogi problémák (1945-1949)¹

I.

1944, a magyarországi zsidóság csaknem teljes pusztulása után az újjáalakuló hitközségek a nélkülözhetetlen életfeltételek mellett a zsidó vallási élethez szükséges feltételeket is igyekeztek megteremteni. A zsidó áldozatokról való megemlékezés kizárólag a helyi zsidó közösségek által biztosított kereteken belül történt.

Az alábbiakban elemzett szövegek az újrakezdés éveinek a gyásszal kapcsolatos *halakhikus* ('vallásjogi') problémáit mutatják be. A héber nyelvű döntvények (responsumok)² ortodox, illetve az *Országos Rabbi Egyesület Értesítőjében* megjelent magyar nyelvű cikkek neológ szerzői olyan rabbik voltak, akik Budapesten vagy a határon túli magyar területeken éltek a háború után, és jellemzően elhagyták az országot 1949-ben vagy legkésőbb 1956-ban. A cikk az egyéni és intézményes emlékezet hagyományos és a vészkorszak után kialakuló új formáit járja körül a vallástartó túlélők szempontjából; elsősorban a háború utáni időszakban íródott vallásjogi döntvények alapján. A cikk tehát a korszak vallásjogi kérdéseire helyezi a

* A szerző hebraista, a Nemzeti Könyvtár (Jeruzsálem, Izrael) munkatársa. E-mail: tidujk@yahoo.co.uk

¹ A cikk a *Halakha és zsidótörvények: responsum-irodalom Magyarországon az 1930-as, 40-es években* (angol) című disszertációm (Budapest, 2014) utolsó fejezetének rövidített, magyar nyelvű változata. Köszönettel tartozom Turán Tamásnak a téma feldolgozásában nyújtott segítségéért.

² Döntvény vagy responsum – egy *halakhikus* (vallásjogi) kérdésre (*seela*) adott írásbeli válasz (*tesuva*). Gyakorlati műfaj, a zsidó vallástörvény alkalmazása egy konkrét esetre. A szövegek szerzője jellemzően rabbi, nyelve a héber. A műfaj héber neve: *seilot u-tesuvot* – 'kérdések és válaszok'.

hangsúlyt, a magyarországi zsidó historiográfiában alapvetően ismeretlen források bevonásával.

A közösségi emlékezet és a gyász története meghatározó jelentőségű a magyarországi zsidóság háború utáni történetében. 1944 után minden, a pusztulást túlélő „zsidó hely” – elsősorban a zsinagóga és a temető – a vézskorszak áldozataira való megemlékezés helyévé vált. Sok vidéki kisvárosban és a falvakban egyedül az omladozó zsinagóga és temető jelezte, hogy valaha volt zsidó élet a településen.

1945 után mindhárom országos szervezet (neológ, ortodox, status quo) újraszervezte országos hálózatát. A Joint 1946-os felmérése szerint a 263 újjáalakuló zsidó hitközség enyhe többsége (146 hitközség) ortodox volt (a 102 neológ és 15 status quo hitközség mellett).³ Budapesten a háború után újra kiépült az ortodox intézményrendszer: az *Ortodox Hitközségi Értesítő* 1947. szeptemberi riportja szerint a fővárosban az ortodox közösség zsinagógát, tanházat, rabbikart, iskolákat, óvodát, rituális fürdőt, kóser konyhát és négy vágodát üzemeltetett.⁴

A hitközségek többsége száznál kevesebb főből állt. A zsidó vallási élet a nagyobb vidéki városokba koncentrálódott, ahol biztosítva voltak a vallási élethez nélkülözhetetlen feltételek. A legnagyobb probléma Budapesten és vidéken egyaránt a rabbihiány volt: még az 500-1500 fős neológ közösségekben, mint például Békéscsabán, Győrött, Nagykanizsán, Pécsen vagy Újpesten sem volt rabbi.⁵

A kezdeti évek lendülete a vallási élet újraszervezéséhez 1949-ben szakadt meg: a törést a kommunista politikai nyomásra történt egyesülés és az új, egységes – neológ többségű – országos szervezet

³ Katzburg, Nathaniel: *Bein shihrir le-mahpeka...*, i. m., 1991, 105.

⁴ *Ortodox Hitközségi Értesítő*, kiadta a Budapesti Autonom Ortodox Izraelita Hitközség 1947 és 1950 között, Halpern József szerkesztésében. L. 1947. szeptember-október, 7.

⁵ 47 neológ hitközség kevesebb, mint 100 taggal működött. *Az Országos Rabbi Egyesület Értesítője*, 1946. augusztus, 5-6. A háború után budapesti, illetve vidéki hitközségekben működő neológ rabbik: Benoschofsky Imre (Buda – 5744 hitközségi tag), Morgenstern Benő (Gödöllő – 30); Krausz Henrik (Kaposvár – 518), Schindler József (Kecskemét – 393), Berg József (Kispest – 700); Kálmán Ödön (Kőbánya – 1700), Neumann József (Óbuda – 1200), Krisztháber Béla (Pesterzsébet – 700), Frenkel Jenő (Szeged – 2198), Horovitz József (Szombathely – 400). Három rabbi működött Budapesten és három a főváros környékén.

létrehozása jelentette.⁶ Az ortodox szervezet elveszítette a nyolcvan éve kivívott autonómiáját, melyen a léte alapult. Az autonómia nem csak az ortodox különállást jelentette a neológokkal szemben, de a helyi ortodox közösségek vallási-adminisztratív függetlenségét is a hagyományosan centralizáltabb felépítésű neológ országos szervezettel szemben. Ennek a különállásnak, illetve a helyi autonómiának vetett véget az 1949-es egyesítés, amely a máig létező, centralizált országos zsidó intézményi struktúra kialakulásához vezetett. Az egyesítés után minden településen kizárólag egy zsidó közösség létezhetett legális formában.

A háború utáni évek az ortodoxia meggyengülését hozták. A *sakterek* számának drasztikus csökkenése csak egy példa az ortodox vallási intézményrendszer meggyengülésére: míg 1945 és 1956 között 59 ortodox rituális metsző működött Magyarországon, addig 1956 utánra tízen maradtak.⁷

II.

A döntvény-irodalom a zsidó vallásjog normarendszerének alkalmazása egyedi esetekre. A héber nyelvű szövegek rabbi szerzői jellemzően kérdés-válasz formában írták meg a zsidó gyakorlati élet során felmerült egyedi esetre vonatkozó döntésüket (a kérdés lehetett valódi és fiktív is). A döntvény-irodalom gazdag, Európában majd ezeréves múlttal bíró irodalom, területenként és korszakonként eltérő jellemzőkkel – a cikkben hivatkozott Magyarországon íródott döntvények (formai, tartalmi és nyelvi jellemzők alapján) a 19. században Magyarországon működő kiemelkedő ortodox rabbik teremtette hagyományt folytatják. A döntvények a zsidó vallási élet gyakorlati kérdésein túl értékes információt adnak a zsidó közösségek történetéről, kultúrájáról is: így a túlélők halálhoz, gyászhoz való viszonyáról is képet kapunk belőlük.

A zsidóságban a halál évfordulóján emlékeznek meg az elhunyt rokonai a halottakról, a zsinagógában és/vagy a temetőben (*Jahrzeit*). Ha egy-egy zsidó családban voltak is, akik túléltek a vészidőket, jellemzően nem tudták a családtagjaik pontos halálozási dátumát. A neológ álláspont szerint tehát, ha ismert volt a dátum, a túlélő rokon

⁶ Az új alapszabályt 1950. február 20-án fogadta el az országos szervezet.

⁷ Schück Jenő: *Az ortodoxia a felszabadulás után...*, i. m., 1959, 161.

gyertyagyújtással és a *kaddis* ima mondásával emlékezhetett aznap a zsinagógában, illetve, ha ismerte a megölt rokon(ok) elhalálzásának hónapját, a hónap utolsó napján böjtölhetett az elhunyt(ak) emlékére.⁸ A háború után a nagyváradi ortodox hitközség rabbijaként működő Weiss Yitzhak Yaakov döntvényben határozott egy hasonló kérdésben: egy, a vészkorszakban árvává lett fiú nem ismerte a szülei halálzási dátumát, ezért ugyanazt a napot jelölte volna ki az anyja és apja halálzási évfordulójának. Weiss rabbi azonban ezt elutasította, és amellet érvelt, hogy a fiú válasszon külön évfordulót a számukra.⁹

A hasonló kérdéseknek egy közös évforduló kijelölésével lehetett elejét venni. A magyarországi ortodox szervezet sziván hónap 20-át jelölte ki az áldozatok emléknappjául. A dátum a középkori zsidóüldözések emléknappjaként él a zsidóságban,¹⁰ de egyedül a magyar ortodoxiában vált a vészkorszak emléknappjává is. Benzion Jakobovits még arról tudósított, hogy 1948. sziván hónap 20-án (június 27.) a budapesti Kazinczy utcai zsinagóga megtelt imádkozó férfiakkal és nőkkel.¹¹ A háború utáni periódust követően azonban a közös halálzási évforduló jelentősége visszaszorult. A neológ közösség, pontosabban az Országos Rabbi Egyesület vallásügyi osztálya az ország német megszállása napjának évfordulóját, 1944. március 19-ét tette országos emléknappá a héber naptár szerint (adar hónap 24-e).¹² Ez a dátum még hamarabb feledésbe merült, mint az ortodox.

Az emléknapp kiválasztásában az ortodox és neológ hagyomány különbözősége tükröződik: míg az ortodoxia a zsidó történeti hagyományban keresett és talált párhuzamot a vészkorszak értelmezéséhez, addig a neológia a vészkorszakot mint egyszeri eseményt fogta fel, ezért a magyar vészkorszakot jellemző dátumot keresett.

⁸ *Az Országos Rabbi Egyesület Értesítője*. 1946. augusztus, 23–25. A hónap utolsó napján való böjtölés a Magen Abraham döntésével van összhangban, l. *Shulhan Arukh, Orach Hayyim*, 568.

⁹ Yitzhak Yaakov Weiss: *Sheelot u-teshuvot Minhat Yitzhak...*, i. m..

¹⁰ Bővebben lásd Yosef Hayim Yerushalmi: *Zakhor*, 48–52. 1171. május 26-án – sziván hónap 20-án – a franciaországi Blois-ban vérvád nyomán 31 zsidót égettek meg. A Kelet-Európai zsidóság a vészkorszakig a sziván hónap 20-án tartott böjttel a Bogdan Hmelnicki pogromokra (1648–1649) emlékezett elsősorban.

¹¹ Benzion Jakobovits: *Zekhor yemot olam...*, i. m., 2004, 402.

¹² *Az Országos Rabbi Egyesület Értesítője*. 1948 június, 20.

Mivel azonban a deportálás és tömeggyilkosság nem volt egyetlen naphoz köthető, egyedül a megszállás dátumához köthették a magyar zsidóság tragédiájára való megemlékezést. Az ortodox dátum univerzalitása mellett szintén rendelkezik magyar vonatkozással: 1944-ben sziván hónap (május 23. – június 21.) éppen a május 15-e és július 9-e között zajló deportálások idejére esett.

A háború után az egyéni gyász formáit egyre inkább az áldozatokra való kollektív megemlékezés váltotta fel. A zsidó túlélők alakították ki ennek formáit, a zsidó közösség intézményi keretein belül: a neológ, ortodox és status quo közösségek emlékeztek meg a hitközségük halottairól. Az áldozatokra való megemlékezés a vidéki zsidó temetőkben a közösség deportálásának évfordulóján máig élő szokás. A háború utáni évektől kezdődően egészen a közelmúltig az áldozatokra való megemlékezésre egyedül ezeken a zsidó „helyeken” volt lehetőség, a nem-zsidó nyilvános helyeken nem.

Az Auschwitzban és más koncentrációs táborokban, a munkaszolgálatban vagy halálmenetben elpusztultaknak nem volt sírjuk, gyakran akár élő családtagjuk sem, aki meggyászolhatta volna őket. Rájuk egyedül a helyi zsidó közösség emlékezett: szimbolikus, a közösség minden áldozatának emlékét állító sírkő („emlékmű”) felállításával a helyi zsidó temetőben vagy a helyi hitközségi épület kertjében.¹³ Az emlékművet a zsinagógában vagy a hitközségi épület falán elhelyezett márvány emléktábla helyettesíthette. Ez utóbbi szokás az első világháború után terjedt el, az elesett zsidó katonák emlékét őrizték a márványba vésett névsorok.

Az „emlékművek” felállításával több döntvény is foglalkozik. Tekintélyes rabbik ellenezték e zsidóságtól idegen gyakorlatot. Az emberi hamu, illetve a kortársak által emberi maradványnak tekintett R.I.F. szappan¹⁴ eltemetése szintén számos vallásjogi problémát vetett fel. A meggyalázott és széttépett, így használhatatlanná vált Tóratekercesek eltemetésével – mint bevett zsidó gyakorlattal –

¹³ A magyarországi Holocaust-emlékművekről („mártír-emlékművek”) máig nem készült átfogó kutatás. A háború utáni években emelt emlékművekről l. Frojimovics Kinga cikkét: *Landmark-stones are the Highway toward Martyrdom...*, i. m., 2006, 115-128.; illetve Cole, Tim: *Turning the Places of Holocaust History into Places of Holocaust Memory...*, i. m., 2003. 272-287.

¹⁴ A hiedelem szerint *Reichs-Juden-Fett* rövidítése. A R.I.F. jelentése valójában a *Reichsstelle für industrielle Fettversorgung*, a harmadik birodalom szappan- és mosószerellátója.

szemben nem merülhetett fel vallási akadály, az emberi maradványok és a Tóratekercesek együttes eltemetése ugyanakkor a vészkor-szak utáni évek „újítása” volt.

R. Horowitz Hayyim Shlomo kárpátaljai rabbi Temesvárra küldött döntvénye (1946)¹⁵ azt a kérdést tárgyalta, hogy a nyugatról orosz katonák által hozott zsidó rituális tárgyak megvásárolhatóak-e, és – rituális megjavításuk után – használatba vehetőek-e újra mint rituális tárgyak. A kérdés valójában arra irányult, hogy a korábban magántulajdonban lévő tárgyakat a közösség használatba veheti-e az eredeti tulajdonosok halála után. A frontról visszatérő katonák a visszavonulásukor szuvenírként hozták magukkal a zsidóktól elrabolt tárgyakat, sőt, a koncentrációs táborokban megölt és elégetett áldozatok hamvait is, melynek a döntvények tanúsága szerint Magyarországon is volt piaca. Müller Asher, Petrozsény (a mai Petroșani, Románia) ortodox rabbijának 1954-ben írt döntvényéből kiderül, hogy az emberi maradványokat, illetve a tévesen szintén emberi maradványnak hitt szappant katonák hozták magukkal a németországi vagy lengyelországi haláltáborokból azzal a céllal, hogy a piacon értékesítsék: a zsidóktól pénzt kapjanak érte. Müller rabbi a Gyulafehérvárott (mai Alba Iulia, Románia) működő zsidó közösség kérdésére válaszolt, akik az 1945-ben egy dobozban eltemetett R.I.F. szappant kiásták volna azért, hogy azt a temetőnek egy méltóbb helyére temessék. Müller rabbi megtiltotta a szappan „exhumálását”.¹⁶

Róth Ernő, Budapesten működő neológ rabbi számolt be arról, hogy egy rabbi kollégája maga hozott emberi hamvakat Auschwitzból, hogy azt a zsidó temetőben eltemesse: Róthnak azt a kérdést tette fel, hogy kohénok érintkezhetnek-e a hamuval. A zsidó tisztasági törvények szerint kohén (eredetileg a papi rendhez tartozó zsidó) nem érintkezhet halottakkal. Mivel azonban a zsidó vallástól idegen a holttestek elhamvasztása, a vallástörvény nem szabályozta az emberi hamuval érintkezés kérdését. Róth rabbi döntése szerint a tisztasági törvények nem vonatkoznak az elégetett holttestre, ezért a kohén érintkezhet a hamuval. Sőt, ha csak a holttest egy részének

¹⁵ R. Hayyim Shlomo Horowitz: *Kunteres sheelot u-teshuvot Darkhei Noam*. Brooklyn, 1955. no. 11. Date: יום ה' מקץ זיין דחנוכה תש"ו / December 6, 1945.

¹⁶ R. Asher Müller: *Sheelot u-teshuvot Hayyei Asher...* i. m., 1991.

hamvairól van szó, nem kötelező eltemetni a hamvakat, azokat fiolában is lehet tárolni.¹⁷

Róth Ernőt arról is megkérdezték, hogy a kitért zsidó áldozatok nevei felvéshetők-e a márványtáblára a nem kitértekkel együtt. Róth válaszában különbséget tett a kitérték között aszerint, hogy melyik időszakban tértek ki, és azoknak neveit javasolta felvésni az emléktáblára, akik a „vészterhes időkben”, külső nyomásra tértek ki. Dátumot Róth nem említ, de valószínű, hogy az 1944-ben kitérték neveit engedte felvésni az emléktáblára.¹⁸

Egy meg nem nevezett közösségnek címzett döntvényében a nagyváradai Weiss Yitzhak Yaakov rabbi szintén koncentrációs táborból Magyarországra hozott szappanmaradvány és emberi hamu eltemetéséről döntött. A közösség a hitközségi épület udvarán kívánta eltemetni ezeket egy közös sírba.¹⁹ A kérdés az volt, hogy kohénok tartózkodhatnak-e a sír közelében. Grünwald Yehoshua huszti (a tárgyalt időszakban Budapesten működő) rabbi ugyanezre a kérdésre válaszolt a döntvényében.²⁰ Grünwald rabbi szerint az Auschwitzból hozott hamu eltemetése a temetőben vallási kötelesség, a „sírt” sírkövel kell megjelölni. Kohénok is a sír mellett tartózkodhatnak.

A kecskeméti zsidó közösség márvány emléktáblát kívánt elhelyezni a zsinagóga előterében a vézskorszak áldozataira való megemlékezésül. Steif Jonatán budapesti rabbi döntvényében javasolta, hogy a közösség a közösségi épületben helyezze el az emléktáblát.²¹

A háború után főképp neológ temetőkben vált szokássá az elpusztított családtagok nevének felvézése egy még a vézskorszak előtt elhunyt és eltemetett családtag sírkövére. Mindennek az volt a feltétele, hogy a sírkő felirata egyértelművé tegye, ki van a sírban eltemetve és kik a vézskorszak áldozatai, akiknek nevét tiszteletből, utólag a sírkőre vésték. „Helyes, ha az *elhurcoltakat*, mint ilyeneket,

¹⁷ Róth Ernő: Haláchikus problémák. In: *Az Országos Rabbi Egyesület Értesítője*, 1948. december. 26-27.

¹⁸ *Az Országos Rabbi Egyesület Értesítője*, 1947. június. 22

¹⁹ Yitzhak Yaakov Weiss: *Sheelot u-teshuvot Minhat Yitzhak...*, i. m., 1947. Title: "בדבר אם קברת בורית רי"פ ואפר המת מטמא לכהנים" / „A R.I.F.-szappan eltemetése emberi hamvakkal együtt tisztátalanná teszi-e a kohénokat”.

²⁰ R. Yehoshua Grünwald: *Sheelot u-teshuvot Hesed Yehoshua...*, i. m., 1953.

²¹ R. Yonathan Steif: *Sheelot u-teshuvot ve-hiddushe Mahari Steif*, no. 151. Címzett: Eliezer Popper, *more cedek* Kecskeméten.

és nem mint holtakat említik meg az emléksorok”²² – érvelt Az *Országos Rabbi Egyesület Értesítőjének* cikke, hiszen 1946 augusztusában még sokakat hazavártak.

Az ortodox Lemberger Mózes makói rabbi két döntvényt is írt a kérdésben: 1946-ban válaszolt arra a kérdésre, hogy a vészorkorszak áldozatainak neveit fel lehet-e vésni egy korábban meghalt családtag zsidó temetőben álló sírkövére.²³ A sírkövet el kellett szállítani, hogy felvéssék rá a neveket, ehhez pedig halakhikus jóváhagyás kellett. A *Shulhan Arukh*²⁴ tiltja, hogy valaki hasznot húzzon más sírkövéből.²⁵ Lemberger rabbi azonban – Rashba döntésére hivatkozva – megengedte a sírkő elmozdítását és a nevek bevésését. Egy későbbi, 1950-ben írt döntvényében azonban – ellentétben az előző döntésével – megtiltotta a sírkő elmozdítását. Lemberger rabbit a paksi Barukh Cvi kérdezte egy paksi hitközségi tag kérését tolmácsolva, aki az apja sírkövét szeretne volna kiemelni és a mesteremberhez elszállíttatni, hogy megölt anyja és távolabbi rokonai nevét rávéssesse a kőre. (Az apa sírja az új paksi temetőben volt.) Lemberger rabbi megengedte a nevek felvésését, de a sírkő elszállítását nem, arra hivatkozva, hogy a sírkőnek egyedül az elhunyt apát kell szolgálnia.

III.

Nagyváradon a neológ és az ortodox hitközség egyaránt saját területén kívánta elhelyezni az áldozatok emlékművét: a nagyváradi emlékműállítás körüli vita kitűnően példázza, hogy az áldozatokra való megemlékezés a helyi ortodox és neológ közösségek közötti erőpróba is volt. Az ortodox közösség rabbija, Weiss Yitzhak Yaakov 1947-ban írt döntvényében így számol be a két közösség harcáról:²⁶

"ראשי העדה הארטה' דפה גראסוורדיין באו לפני והציעו היות שנתעורר בין הרבה מאחינו בני ישראל לעשות זכרון לאלפים מישראל דפה עירנו שנהרגו על קידוש השם, ונחלקו לכמה כיתות במקום הראוי לעשות זכרון, החפשים

²² *Az Országos Rabbi Egyesület Értesítője*, 1946. augusztus, 24.

²³ R. Moshe Lemberger: *Sheelot u-teshuvot...*, i. m., 238.

²⁴ Halakhikus törvénykódex a 16. századból, szerzője Joseph Karo.

²⁵ *Shulhan Arukh, Yoreh Deah* 364.

²⁶ Yitzhak Yaakov Weiss: *Sheelot u-teshuvot Minhat Yitzhak*, vol. 1, no. 29.

רצונם לקבוע ברשותם דוקא, והקהל הארטה בחששם כי על ידי זה יתחזק השפעתם ויחלש כח קהלת הארטה ויוכל להגיע על ידי זה ריעותא גדולה לכל עניינים הנוגעים לדת, ע"כ [על כן] ברצונם דוקא להשתדל בכל מאמצים כחם לפעול לעשות הזכרון הנ"ל [הנוכח למעלה] ברשותם. והנה האופן האיך לעשות זכרון הנ"ל כפי הצעתם, הי' הכוונה לעשות מצבה גדולה וע"ז [ועל זה] יהי' נחקק מה שנעשה עם היהודים דפה על ידי הרשעים ימח שמם."

„A Nagyváradai Ortodox Hitközség [világi] vezetői felkerestek és emlékmű (*zikkaron*) felállítására tettek javaslatot városunk több ezer mártírjának, a név megszentelőinek (*she-nehergu al kiddush ha-Shem*) emlékére, mivel testvéreink, Izrael gyermekei [a közösségünk tagjai] közül sokakban felmerült erre az igény. Az emlékmű méltó helyéről vita folyik: a neológok a saját fennhatóságuk alá tartozó területen szeretnék az emlékművet felállítani, az ortodoxok azonban tartanak attól, hogy ez a neológok befolyásának megerősödéséhez és egyben az ortodox közösség meggyengüléséhez vezet majd, amely végső soron a vallásgyakorlat visszaszorulását fogja eredményezni. Így tehát [az ortodox közösség] minden eszközt felhasznál abból a célból, hogy az emlékművet a maga területén helyezze el. Azt tanácsolják, hogy egy nagy sírkövet (*macceva*) állítsanak fel, amelyre rávésnék mindazokat a tetteket, melyeket a gonoszok – töröltessék ki a nevük – a helyi [nagyvárad] zsidókkal tettek.”

Weiss rabbi a döntvény folytatásában konzekvensen a „sírkő” (*macceva*) szót használja az emlékmű (*zikkaron*) helyett, az ortodox álláspontnak megfelelően, amely a hagyomány alapján az emlékmű-állítást a bálványimádással hozta összefüggésbe. A döntvény tanúsága szerint az a kérdés is felmerült, hogy a közösség birtokában lévő R.I.F. szappant el lehet-e temetni az Auschwitzból hozott emberi maradványok és egy széttépett Tóratekerccs maradványai mellé.

Válaszában Weiss rabbi megemlíti, hogy több zsidó közösség is emelt emlékművet az áldozatok emlékére a háború után, annak ellenére, hogy emlékkő állítására – a rabbinikus magyarázat szerint – bibliai tilalom vonatkozik.²⁷ Maimonides az emlékműállítás nem-zsidó gyakorlatnak, sőt bálványimádásnak tartotta.²⁸ Másrészt viszont – így Weiss rabbi érvelése – Maimonides szerint az az emlékmű, melyet egy síron emeltek, és amelyre fel van vésvé a sírba teme-

²⁷ Leviticus 18:3 magyarázata: *Shulhan Arukh, Yoreh Deah* 178.

²⁸ Maimonides: *Mishneh Torah, Hilkhot Avodah Zarah*, 6:6.

tett halott neve, vagyis egy *sírkő* felállítása nem számít bálványimádásnak.²⁹ Weiss rabbi hozzáteszi, hogy a zsidó hagyomány ismeri a sírkő emlékhelyfunkcióját, hiszen szokás a *caddikok* sírjánál közösen imádkozni: a sír a kollektív emlékezés helye is.

Mindezek figyelembe vételével Weiss rabbi engedélyezte az emlékmű felállítását az alábbi feltételekkel: sírkövet kell állítani és nem emlékművet, egy valódi síron: a szappant, az emberi maradványokat és a Tóratekeres maradványait kell a sírba temetni. A vélelmezett isteni bosszú sürgetésére a sírkőre rá kell írni, hogy mit követtek el a zsidók ellen, valamint rá kell vélni a sírkőre azt is, hogy mit temettek oda. Weiss rabbi felfogása szerint a szimbolikus temetés tehát a közösség elpusztított tagjainak szimbolikus sírjává avatja a sírt, melynek méltó helye az ortodox hitközség fennhatósága alatt álló területen lenne.

A nagyváradi „emlékmű” valóban az ortodox hitközségi épület kertjében kapott helyet, azt azonban nem tudni, hogy felállítását megelőzte-e temetés. Valószínű, hogy nem, hiszen az emlékmű nem a temetőben áll. Ezt erősíti az emlékmű felirata is, amely elbeszéli a közösség pusztulásának történetét, de nem jelzi, hogy bármi is el volna temetve a kő alatt:³⁰

זכור!... לא תשכח

אלה אזכרה ואהמיה, תפארת קהלתנו נחרבה
 חמשה ועשרים אלף נפשות קדושות של אהב"י [אחינו בני ישראל]
 יושבי עירנו, נתנו בצרה ונסגרו בגיטו בפקודת
 ממשלת הונגריה הפשיסטית. זקנים עם נערים טף ונשים
 ביום כ"ה לספירה בשנת תש"ד (3 לחדש מאי 1944)
 ואחרי ענויים ויסורים קשים של שבועות אחדים
 נסחבו לגרמניה במחנות ההשמדה, אושוויץ ובירקנו,
 נחנקו בתאי-גז ונשרפו בכבשני-אש ובשאר מחנות-הסגר
 הושמדו בדבר, חרב ורעב ועוד מיתות אכזריות, יחד
 עם ששת מליוני-יהודי-אירופה, שנאבדו על קדושת השם.
 אחר מפלת ממשלת היטלר ימ"ש, שבו מהם רק כעשרה אחוזים.

לעולם לא נשכח את הקדושים שלנו! יהי זכרם קדוש

²⁹ Maimonides: *Mishneh Torah, Hilkhot Evel*, 4:4.

³⁰ Az emlékmű lefotózásáért köszönettel tartozom Tavaszi Hajnalnak, a nagyváradi Bihar Megyei Könyvtár munkatársának.

Emlékezz! Ne felejts!

Megrendülten állva emlékezzünk meg gyönyörű közösségünk pusztulásáról.

Huszonötezer lélek, testvéreink, Izrael fiainak mártírjai, városunk lakói, átadattak a vésznak, és bezárattak a gettóba a fasiszta magyar kormány parancsára: öregek a fiatalokkal, kisgyermekek és nők az Omer-számlálás 25. napján, 5704-ben (1944. május 3.). A több hetes könyörtelen kínzás és szenvedés után elhurcoltattak Németországba, az auschwitzi és birkenai megsemmisítő táborba, megfulladtak a gázkamrákban és elégettettek a kemencékben vagy a többi haláltáborban haltak meg tífuszban és kard által vagy éhenhaltak, vagy más kegyetlen halált haltak, együtt a 6 millió európai zsidóval, akik mártírhaltak (*kiddush ha-Shem*) által. Hitler – töröltessék ki a neve – uralmának összeomlása után csak mintegy tíz százalékuk tért vissza.

Soha nem felejtjük el a mártírjainkat! Legyen emléküik szent!

A szöveg Rabbi Akiba és Dániel történetének felhasználásával, a Biblia és a rabbinikus hagyomány nyelvén idézi fel a zsidóságot a múltban ért üldözéseket és a zsidósághoz való tartozás miatt elszenvedett mártíriumot. Bár az emlékmű szövege a zsidó hagyományba ágyazza a nagyváradi zsidó közösség 1944-es pusztulásának történetét, mégis ezt a történetmondástól idegen felületen – egy gránittömbön teszi. A gránittömb maga sírkövet idéz, ugyanakkor nevek nincsenek rajta. A szöveg az 1944-es események fontosabb pontjait idézi fel, és ezekből formálja meg a nagyváradi zsidóság elpusztításának történetét, az emlékezés és emlékeztetés igényével.

Másik feltűnő jellegzetesség a közelmúltbeli tragédia megnevezésének hiánya: az emlékmű állításának évében, 1947-ben még nem volt neve a pusztulásnak. A *kiddush ha-Shem* (mártírium, szó szerint 'a név megszentelése') terminológia használata is a zsidó múlthoz kapcsolja a közelmúlt pusztulását: a 'név' megszentelői azok, akik az Örökkévalóért szenvedtek mártíriumot: a középkori terminus szerint azok, akik 'nem tértek ki a zsidó vallásból, hogy az életüket mentésék', illetve 'meghaltak, mert zsidók voltak'.

IV.

A korszakban íródott *halakhikus* kérdések és válaszok értelmezésénél nem hagyható figyelmen kívül a szövegek kontextusa. A fent elemzett szövegek abban a korban születtek, amikor Magyarországon a héber nyelv értőinek túlnyomó többsége elpusztult. Ugyanakkor az 1944 után íródott döntvényekben és cikkekben is a rabbik azon szándéka tükröződik, hogy a zsidó élet régi-új kereteit a zsidó vallástörvény szabályainak megfelelően rögzítsék, nem feladva a hagyományt, de az új helyzetre alkalmazva azt, hogy a vallástörvény az új világban is a zsidó élet keretét adhassa. Ebben az értelemben tehát ezek a szövegek még szervesen a megelőzőhöz, az 1944 előtti korszakhoz köthetőek, amikor Magyarországon a héber nyelvű írásbeliség élő hagyomány volt.

Az emlékműállítással kapcsolatos vallásjogi kérdések az emlékezés hagyományos és új formáinak kapcsolódását mutatják: a zsidók ellen elkövetett rémtettek gránitba vésése – amelyre csak az egyik példa a nagyváradi emlékmű – a deportálásokra adott olyan válasz volt, amelyet a zsidó hagyomány nem ismert korábban. Ezzel együtt a rabbik az áldozatok emlékére emelt emlékműállítás tömeges jelenségét a vallásjog keretein belül értelmezték át, így *halakhikus* szempontból is elfogadhatóvá tették ezt a judaizmustól idegen gyakorlatot.

Az azóta eltelt évtizedekben Magyarországon a zsidó vallási alapokon szerveződő közösség a vészkorszak emlékét fenntartó „emlékezetközösséggé” vált és a zsinagógák és temetők – eredeti funkciójuk megőrzése mellett – az áldozatokra emlékező funkciót kaptak. A cikk ennek a folyamatnak az első állomását mutatta be.

*Irodalom:**Elsődleges források*

- R. Yehoshua Grünwald: *Sheelot u-teshuvot Hesed Yehoshua*. New York, 1948, nos. 4.
- R. Hayyim Shlomo Horowitz: *Kunteres sheelot u-teshuvot Darkhei Noam*. Brooklyn, 1955, no. 11.
- R. Moshe Lemberger: *Sheelot u-teshuvot Ateret Moshe*. Bnei Brak, 1990-2003, *Yoreh Deah*, no. 238.
- R. Asher Müller: *Sheelot u-teshuvot Hayyei Asher*. Bnei Brak, 1991. no. 210.
- R. Yonathan Steif: *Sheelot u-teshuvot ve-hiddushe Mahari Steif*. Jerusalem, 2004. no. 151.
- R. Yitzhak Yaakov Weiss: *Sheelot u-teshuvot Minhat Yitzhak*. Hotzaat Sfarim Minhat Yitzhak, 2010. vol. 1, nos. 29, 30, 83.

További irodalom

- Cole, Tim: Turning the Places of Holocaust History into Places of Holocaust Memory: Holocaust Memorials in Budapest, Hungary, 1945-95. In: Shelley Hornstein – Florence Jacobowitz (eds.), *Image and Remembrance: Representation and the Holocaust*. Bloomington & Indianapolis, Indiana UP, 2003. 272-287.
- Frojimovics Kinga: Landmark-stones are the Highway toward Martyrdom... Holocaust Memorial Monuments in Hungary. In: *Studia Judaica*, 2006, 14. szám, 115-128.
- Jakobovits, Benzion: *Zekhor yemot olam*, vol. 3. Bnei Brak, 2004.
- Katzburg, Nathaniel: Bein shihzur le-mahpekha – yehudei Hungaria mul mishtar mishtane 1945-1948. In: Guttman, Yisrael – Dreksler, Adina (eds.): *Sheerit ha-peleta 1944-1948*. Jerusalem, Yad Vashem, 1991, 103-126
- Róth Ernő: Haláchikus problémák. In: *Az Országos Rabbi Egyesület Értésítője*, 1948. december, 26-27.

Schück, Jenő: Az ortodoxia a felszabadulás után. In: *Új Élet Naptár*, 1959. 156-161.

Yerushalmi, Yosef Hayim: *Zakhor. Jewish History and Jewish Memory*. Seattle-London, University of Washington Press, 1989 [1st ed: 1982]

Rabbik biográfiája

Grünwald Yehoshua (1909, Huszt – 1969, Brooklyn)

1934-től Huszt (Kárpátalja, Khust, Ukrajna) rabbija. Auschwitz túlélője; a háború után Budapesten telepedett le, itt az aguna-ügyekben döntő háromtagú ortodox bet din egyik tagja volt. 1947-től Boro Park (Brooklyn) rabbija, a *Kahal Yereim Huszt* közösség vezetője.

Sheelot u-teshuvot Hesed Yehoshua (New York, 1953)

Rebbe Chaim Shlomo Horowitz

Zalizha rabbija (Kárpátalja, Zaluzhzhya). Strizhover rebbe New York-ban.

Lemberger Moshe Natan Neta (Nándor) (1909, Tiszapolgár – 1982, Kiryat Ata)

Makói rabbi. A háború után visszatért Makóra, majd alijázott és Kiryat Atában lett rabbi.

Kle golah (Brooklyn, 1996), *Sheelot u-teshuvot Ateret Moshe* (Kiryat Ata, 2013)

Müller Asher Anshel Yehuda (1880–1960, Kiryat Binyamin, today Kiryat Ata, Israel)

1908 óta Petrozsény (Erdély, Petroșani, Románia) rabbija. Alijázása előtt az Erdélyben működő Ortodox Rabbi Tanács rabbija.

Róth Ernő (1908–1991)

Neológ rabbi, a Rabbiszeminárium professzora (1942-1956). 1957-től a Rajna-vidék és Hessen (Frankfurt am Main) főrabbi.

Steif Yonathan (1877–1958, Brooklyn)

Rabbi és *dajjan* Budapesten a háború előtt. Kasztner Rudolf mentőakciójának köszönhetően élte túl a vészkorszakot. Visszatért Budapestre 1945 után, majd az Egyesült Államokba emigrált (Brooklyn). *Sheelot u-teshuvot Mahar"l Steif* (Jerusalem, 2004)

R. Yitzhak Yaakov Weiss (1905, Dolina, Galícia – 1989, Jerusalem)

A munkácsi rebbe, Hayyim Eleazar Shapiro tanítványa. 1929 óta Nagyváradon *dajjan*. 1944-ben a deportálások elől Romániába menekült. A háború után visszatért Nagyváradra, ahol 1948-ig működött rabbiként. 1948-ban Manchesterbe emigrált, majd 1979-től, Yoel Teitelbaum halála után a jeruzsálemi központú haredi közösség *Edah ha-haredit* első számú rabbija volt haláláig.

Sheelot u-teshuvot Minhat Yitzhak (vols 1-9, Jerusalem – London, 1955-1985)

FROJIMOVICS KINGA¹

Tömegsír exhumálások Ausztriában a Holokausztot követően A szegedi zsidó áldozatok újratemetése

1 947. január 19-én a a Magyarországi Izraeliták Országos Irodája levelet írt a szegedi hitközségnek, melyben többek között a következő állt:

„A külföldön elhalt hittestvéreink holttestének hazahozatala ügyében a Hazahozatali Kormánybiztosságtól értesítést kaptunk, hogy erre hatásköre nem terjed ki. Egyébként a hullaszállítás alig legyőzhető technikai nehézséggel járna és a kormánybiztos tudomása szerint az ezzel kapcsolatos költségvetési fedezet sem biztosítható.

Hittestvéreink holttestének hazahozatala kérdését ezzel nem kívánjuk elintézettnek tekinteni. Minthogy azonban erre fedezetünk nekünk sincsen, a kérdést legnagyobb sajnálatunkra kénytelenek vagyunk oly időre halasztani, amikor erre a megfelelő pénzügyi alapot előteremtünk sikerül.”²

A levél háttérében az áll, hogy a szegedi hitközség ekkoriban szeretne volna azoknak a nem megsemmisítőtáborokban meggyilkolt volt hitközségi tagjainak a holttestét exhumálni és Szegeden újratemetni, akik a Harmadik Birodalom különböző pontjain tömegsírokban lettek eltemetve a Holokauszt idején. Ilyenek, a szegediek eseté-

¹ A szerző történész és levéltáros a Yad Vashem Archives, Izrael és a Vienna Wiesenthal Institute for Holocaust Studies, Ausztria munkatársa. E-mail: kinga.frojimovics@yadvashem.org.il, kinga.frojimovics@vwi.ac.at.

² Az irat eredetijét a Szegedi Zsidó Hitközség irattára őrzi. Mikrofilmmásolatban ld.: Yad Vashem Archives, Jeruzsálem (a továbbiakban: YVA) JM/31031, p. 843.

ben leginkább Ausztriában voltak, mivel 1944. június végén az egyenesen Auschwitzba deportáltak mellett a szege-di gyűjtőtáborból 5239 deportált érkezett a Bécs melletti Strasshofba, hogy onnan különböző bécsi és alsóausztriai táborokba, ún. *Wohnlagerek*be és *Judenlagerek*be kerüljön kényszermunkásként.³ E táborok 1945 tavaszán történt evakuálása során aztán, elsősorban a Mauthausenbe tartó halálmenetekben, sokan a kísérő SS-katonák tömeggyilkosságainak áldozatai lettek. Egy 1948 végéről származó jelentés összesen 237 olyan sírt tartott számon Ausztria területén, amelyben magyarországi zsidó áldozatok voltak. A sírok az ausztriai tartományokban a következőképpen helyezkedtek el:⁴

³ Az ún. strasshofi deportálás hátterében Bécs názi polgármestere, Hanns Blaschke állt, aki elsősorban a Bécsben és környékén működő hadiipari létesít-mények munkaerőhiányát igyekezett zsidó munkaerővel enyhíteni. Ezért 1944. június végén, éppen az alföldi zsidók (4. deportálási zóna) deportálása idején, június 27-30. között öt deportáló vonat összesen 15011 deportálttal a Bécs melletti elosztótáborba, Strasshofba került a debreceni, szege-di és szolnoki gyűjtőtáborokból. Néhány nappal korábban, június 25-28. között ugyanakkor 40505 alföldi zsidó került Auschwitzba.

A strasshofi deportálásról l.: Lappin-Eppel, Eleonore: *Ungarisch-Jüdische Zwangsarbeiter...*, i. m., 2010., valamint Frojimovics Kinga –Kovács Éva: *Jews in a 'Judenrein' City...*, i. m., 2015, No. 3. 705-736. A strasshofi deportálás szege-di vonatkozásairól l.: Molnár Judit: *Embermentés vagy áruulás?*..., i. m., 2000.

⁴ A Schwarcz Viktor vezette *Jüdisches K.Z.-Grabstätten-Eruierungs- und Fürsorgekomitee* (Bécsi Zsidó Deportált sírokat Kutató és Gondozó Bizottság) által a bécsi magyar követségnek írt jelentését ld.: YVA, O.5/14. 97–99. Jelentés, 1948. december 8.

A Millok Sándor vezette Hazahozatali Kormánybiztosság 1945 szeptemberében kezdte meg működését, feladata deportáltak, menekültek és hadifoglyok Magyarországra szállítása volt. A szervezet története máig feldolgozatlan, működésének különböző aspektusaira vonatkozóan l.: Erdős Kristóf: *A Hazahozatali Kormány-biztosság a politikai ellenőrzés szolgálatában...*, i. m., 2015. valamint Dunai Andrea: *Displaced persons...*, i. m., 2011.

A *Jüdisches K.Z.-Grabstätten-Eruierungs- und Fürsorgekomitee* tevékenységéről részletesebben l.: Frojimovics Kinga, *Magyar zsidó menekültek...*, i. m., 2014, 3.

	Egyéni sír	Tömegsír	Rendezett	Község	Összesen
Niederösterreich	11	11	6	28	34 sír
Burgenland	5	16	1	22	36 sír
Oberösterreich	2	34	5	41	62 sír
Steiermark	27 (65)	8	16	51	92 sír
Salzburg-Tirol	9	4	8	5	13 sír
Összesen	54	73	36	147	237 sír

Az összesített adatokat követően a jelentés így folytatódik:

„A kimutatott 147 község közül kb. 20 községben történtek már exhumálások, átszállítások, vagy helyi sírrendezések, összesen 36 sírt hozattunk mi vagy helyi hatóságok rendbe. Hátra van még kb. 125 osztrák községben egyéni vagy tömegsírok rendezése, exhumálása vagy átszállítása egyházi vagy hősí temetőkbe, illetőleg a helyszínen ilyenek létesítése, felavatása.

[...]

A még rendezésre stb. váró 125 községben összesen kb. 200 sírban még mindig kb. 4.000 deportált teteme exhumálandó és szállítandó át más temetőkbe a f. tél folyamán.

A rendezett 36 sír közül:

Felixdorfban kb. 2.000

Lichtenwörtnben kb. 250 (Mo.-ra szállítva)

Randeggben kb. 100 (Mo.-ra szállítva)

Zentralfrdhf. [Zentralfriedhof] Wien 38

Thennebergben 15 (Bécsbe szállítva)

Priel-Persenbeug 223

Gunskirchenben 6.500

Hörschingben 3.000

Welsben 1.135

Linzben 345

Deutschkreuzben 330

Eisenerzben 3.500 deportált teteme nyert végleges nyugvóhelyet.”

A jelentés által felsorolt, már rendezett sírok egyike a randeggi tömegsír volt. Ide azt a 99 szegedi és Szeged környéki zsidó áldozatot temették, akiket Waffen-SS és Hitlerjugend gyilkosok mészároltak le 1945. április 15-én. A zsidó kényszermunkások két egymáshoz közeli alsóausztriai településen (Stangental bei Lilienfeld és Kerschenbach bei St. Veit an der Gölsen) létrehozott zsidó munkatáborokban dolgoztak, előbbiben egy cementgyárban, utóbbiban pedig a helyi kőbányában. A táborok áprilisi evakuálásakor a két kényszermunkás csoportot egyesített halálmenetben indították el a mintegy 150 kilométerre nyugatra levő Mauthausen felé. A csoport azonban nem jutott el a koncentrációs táborig, a nagyjából félúton levő Randeggnél válogatott kegyetlenséggel gyilkolták le őket.⁵ A Szegedi Zsidó Hitközség irattárában fennmaradt egy irat, amely a gyilkosság megrázó részleteiről tudósít. E szerint a két tábor 1945. április 12-én evakuálták, a kényszermunkásokat gyalog indították útnak SS-kísérettel. Az evakuálásakor egy, a környéken dolgozó szegedi keresztény vendéglős figyelmeztette szintén szegedi kényszermunkás ismerősét arra, hogy a csoportot kivégezni vizsik. Így néhányan megpróbálták megszökni, de elkapták őket. A menetelők április 15-én érkeztek Randeggebe: „*ott rőzsét szedettek velük. Mikor ezt összeszedték, parancsot kaptak arra, hogy valamennyien üljenek szorosan egymás mellé, arccal a hegy felé. Ekkor adott jelre megszólt két géppuska és végigsöpört soraikon.*” Ezt követően a SS-ek „*leborították a holttesteket és a még élőket is rőzsével, azt meggyújtották.*”⁶

A 99 meggyilkolt közül 35 szegedi, 16 hódmezővásárhelyi, 7 szentesi, 10 vámospércsi, 2 kiskunhalasi, 12 makói, 4 dunapataji, 1 bajmoki, 2 debreceni és 10 névtelen (azaz beazonosíthatatlan) áldozat volt. A beazonosítható áldozatok között 28-an 16 évesek, vagy annál fiatalabb gyerekek, továbbá egy-két éves csecsemők voltak. A vámospércsi 10 áldozat mindegyike a Hoffmann családhoz tartozott, kilencen közülük 1-18 év közöttiek voltak.⁷

⁵ A két munkatáborról, ill a randeggi gyilkosságról l.: Lappin-Eppel, Eleonore: *Ungarisch-Jüdische Zwangsarbeiter ...*, 2010, 178–186.

⁶ Az irat eredetijét a Szegedi Zsidó Hitközség irattára őrzi. Mikrofilmmásolatban ld.: YVA, JM/31030, p. 661.

⁷ A 99 áldozat (köztük 10 ismeretlen) listája megtalálható a Szegedi Zsidó Hitközség iratai között (mikrofilmmásolatban ld.: YVA, JM/31030, pp. 546-549.), valamint közölte a *Délmagyarország* is, 1947. december 5., 2.

A randeggi tömegsírt 1947 novemberében exhumálták, az áldozatokat december 7-én Szegeden temették újra a zsidó temető hősi halottak parcellájában egy nagy közös sírba. A temetésen az a dr. Frenkel Jenő szegedi főrabbi⁸ búcsúztatta az áldozatokat, aki előtte három nappal, december 4-én egy, a temetéssel kapcsolatos halakhikus (zsidó vallásjogi) kérdéssel fordult a budapesti székhelyű Országos Rabbi Egyesülethez. Frenkel főrabbi levelét ugyan mindeddig nem sikerült felkutatnom, de tartalma az Országos Rabbi Egyesület válaszából kikövetkeztethető. A temetés napján, tehát 1947. december 7-én keltezett választ a kor neológ halahikus szaktekinthelye, a Rabbiképző Intézet tanára és igazgatója, dr. Róth Ernő (Cvi) rabbi írta.

A válaszból rekonstruálhatóan Frenkel főrabbi azzal kapcsolatban kérte ki tudós kollégája szakvéleményét, hogy mi a teendő a zsidó vallásból kitértek újratemetésekor. Lehet-e a zsidó vallásúakat a kitértekkel egy sírba temetni, a temetés során lehet-e keresztény szertartás is?

Miután magyarországi neológ rabbiknak a Holokausztot követő halakhikus döntései még a szűkebb szakmai körök számára is viszonylag ismeretleneknek számítanak, miközben igen fontos kordokumentumok, az alábbiakban az udvariassági formulák kivételével teljes egészében közlöm e ritka, fennmaradt iratot:⁹

„Amennyiben az exhumáláskor felismerhetők a kitért egyének, és a család ragaszkodik a keresztény szertartáshoz, úgy mivel nincs jogunk ezt meggátolni, rendezze meg a család ezen személyek temetését külön; ott, ahol jónak látják, azaz: az illetékes ker. temetőben. Ha a család nem ragaszkodik a ker. temetéshez, eltemethetők a kitértek is a többi zsidóval,

⁸ Dr. Frenkel Jenő 1902-ben született Erdélyben, orthodox családban. A budapesti Rabbiképző Intézet végzős hallgatójaként 1926-ban lett a szegedi neológ hitközség rabbija, majd 1942-ben főrabbi. A Holokausztot a főrabbi és családja az ún. Kasztner-vonat utasaként élte túl. Míg gyerekei a II. világháborút követően alijáztak, a főrabbi feleségével visszatért Szegedre és újraindította a városban a hitéletet. 1949-ben aztán feleségével együtt, gyerekeit követve Izraelbe alijázott, ott halt meg 1989-ben.

⁹ Kónya Judit: *Halakha és zsidótörvények...: Responsum-irodalom Magyarországon az 1930-as, 40-es években* 2014 című igen alapos doktori disszertációjában ugyan foglalkozik a Holokausztot követő temezkezési problémákkal, és ezen belül Róth Ernő publikált halakhikus döntéseivel is (227 és 234.), ezt az ügyet nem említi.

mivel nyilván megbánták tetteiket, amikor látták, hogy kitérésük sem mentette meg őket az élet számára. A régi kitértek, akik még a zsidóüldözések előtt tértek ki, esetleg külön csoportban למחמה פרהמתemetendők el.

Valószínűnek látszik azonban, hogy az agnoszkálás nem jár majd kellő eredménnyel, és így természetesen más helyzettel állunk szemben. Szerintem a következő a teendő:

Mivel az áldozatok többsége zsidó, továbbá zsidóságuk miatt hurcolták el őket, arra az álláspontra kell helyezkednünk, hogy a temetési szertartást teljesen zsidó rítus szerint kell lebonyolítani, zsidó temetőben, esetleg külön mártír parcellában. Aki ezt ellenzi, válassza ki magának a saját halottját, és tegyen vele azt, amit akar. De ha ezt nem teheti, úgy semmiképpen sem követelheti, hogy az ő kedve miatt zsidókat is idegen rítus szerint temessenek el.

Az ellen természetesen nem lehet kifogást emelni, hogy a temetéskor nem zsidó papok is beszéljenek; ott azt mondhatják, amit jónak látnak, de idegen szertartást semmiképpen nem engedélyezhetünk.

A kitértek hozzátartozói számára nyilván az fontos, hogy igazolva legyen kereszténységük az által is, hogy a szülők keresztény temetőben fekszenek. Ez szerintem úgy is elérhető, hogy állíttassanak fel a keresztény temetőben egyéni vagy közös sírkövet az illető kitértek személyi adatai stb. feltüntetésével. Ott rendezhetnek esetleg jelképes temetést is, ha a hozzátartozók azt jónak látják.”¹⁰

Bár a kitérés tényét magát Róth rabbi nem tudja elfogadni, megérti azt, hogy ez egy bizonyos történelmi helyzetben, a „zsidóüldözések” idején életmentő lépésnek tűnhetett egyesek számára. Feltételezve azt, hogy a Holokauszt idején, látva a stratégia hibás voltát, a kitértek megbánták tetteiket, engedélyezi a közös sírba való temetést. Ezen túlmenően még arra is megoldást próbál találni, hogy a kitértek továbbra is keresztény leszármazottai hogyan rendezzék maguk számára megnyugtatóan legyilkolt rokonaik temetésének ügyét. Róth rabbi levele ugyan érdemben nemigen befolyásolhatta a szegedi

¹⁰ Az irat eredetijét a Szegedi Zsidó Hitközség irattára őrzi. Mikrofilmmásolatban ld.: YVA, JM/31030, p. 627.

újrateremtés menetét, hiszen válasza a temetés napján íródott, mégis útmutató lehetett más, hasonló esetekben.

A szegedi zsidók tehát 1947-ben exhumáltatták és Szegedre szállítottatták a Holokauszt során meghalt helyi és környékbeli áldozatok egy részét, a Randeggyben meggyilkoltakat. Ez azonban, részben a halottszállítás valóban bonyolult és költséges lebonyolítása, de még inkább a magyar hatóságok érdektelensége miatt nem vált gyakorlattá. A Holokausztot követően újjáalakult vidéki hitközségek többsége egyszerűen nem tudta se megszervezni, sem anyagilag finanszírozni az exhumálásokat.

A magyar kormány ezzel kapcsolatos hozzáállásának kiváló bizonyítéka az az 1949 januárjában született levél, melyet a már említett Schwarcz Viktor kapott a Magyar Köztársaság bécsi követségétől. A levélből egyrészt süt a magyar hatóságok teljes helyzetismeret hiánya, másrészt világosan kitapintható, hogy az áldozatokról való gondoskodást leginkább Ausztriára próbálták átruházni. A levél többek között a következőket tartalmazza:¹¹

„Kívánatos volna [...], hogy az osztrák hatóságok Ausztria területén valamennyi magyar-honvéd egyén, zsidó deportált, polgári elhurcolt, stb. – tömeg- és külön sírjait – akár temetőben, akár temetőn kívül vannak – felkutassák és a megtalált sírokról helység-jegyzéket bocsássanak rendelkezésünkre. E jegyzékhez csatolandók volnának – helységenként csoportosítva – az ott eltemetettek névsorai, a halottak személyi, elhalálozási és sírhely adataival, valamint a sírok fekvését feltüntető vázrajzzal. Melléklendők a hitelesített halotti okmányok is. Ismeretlen halottak esetében szükséges a halottak számának és mivoltának (pl. honvéd egyén, zsidó deportált, polgári internált, stb.) megnevezése és – ha lehetséges – a halál körülményeinek leírása (pl. járvány, tömegmészárolás, stb.). Felkérendő volna az osztrák kormány, hogy a temetőn kívül eltemetett magyar halottakat mielőbb exhumáltassa és a legközelebbi temetőbe szállíttassa, annak szem előtt tartásával, hogy a halottak a temetőben külön sírcsoportba, azon belül

¹¹ YVA, O.5/13. 56–57. A Magyar Köztársaság bécsi követségének felhívása Schwarcz Viktornak, 1949. január 21.

pedig az ismert nevű halottak, azonosságuk megóvásával, külön sírokba kerüljenek. [...]

A magyar sírok áthelyezésének az egyes sírcsoportok közös emlékművekkel való megjelölésének és gondozásának költségeit – az 1929. évi Genfi Egyezmény és a viszonyosság elve alapján – az osztrák államnak kellene vállalnia.”

Schwarz udvarias, ugyanakkor határozott levélben válaszolt a követségnek 1949. február 6-án.¹² Egyrészt leszögezte, hogy az általa vezetett bizottság az Ausztria területén fellelhető tömeg- és egyéb sírok feltérképezését az előző évben elvégezte. Annak nem látta értelmét, hogy az éppen aktuális helyzetről részletes, vázrajzokkal felszerelt jelentés készüljön, mivel a tervek szerint „*az elszórtan, egyes községek határában, országutak mentén, szántóföldeken és erdőkben vagy kőbányák közelében fekvő deportált-sírok*” exhumálása a bizottság az évi legfontosabb feladata volt. A hitelesített halotti okmányokkal kapcsolatos kérésre a következő választ adta: ezen „*okmányok beszerzése a legtöbb esetben lehetetlen, minthogy járványok vagy tömeggyilkosságok áldozatai ezek a személyek és nem vezettek róluk a nácik feljegyzéseket*”.

Míg a magyar kormány leginkább a felelősség elhárításával, bürokratikus látszateaktivitással volt elfoglalva, a Schwarz-féle bizottsághoz különböző magyarországi hitközségektől és magánszemélyektől ausztriai tömegsírokban található magyarországi zsidó deportáltak exhumálását kérő levelek érkeztek. Az esetek többségében azonban, a magyar állami szervek segítőkészsége híján, ezek a kezdeményezések nem valósultak meg. A magyar állam, amely 1944 nyarán igen aktívan vett részt több százezer zsidó állampolgára deportálásában, a Holokauszt áldozatait nem tekintette „saját halottjának”.

¹² YVA, O.5/14. 84–86. Schwarz Viktor válasza a Magyar Köztársaság bécsi követségének felhívására, 1949. február 6.

Felhasznált irodalom

- Dunai Andrea: Displaced persons. Magyar zsidó „hontalanok”a nyugati megszállási övezetekben. In: Randolph L. Braham (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról V.* Budapest, Balassi Kiadó, 2011, 335–372.
- Erdős Kristóf: A Hazahozatali Kormánybiztosság a politikai ellenőrzés szolgálatában, 1945-1947. In: Soós Viktor Attila (szerk.): *Súlypontáthelyezés a diplomáciában.* Budapest, NEB Hivatala, 2015, 171–196.
- Frojimovics Kinga: Magyar zsidó menekültek és magyar zsidó tömegsírok a második világháború utáni Ausztriában: Schwarcz Viktor tevékenysége 1945 és 1950 között. In: *Betekintő*, 2014, 3. szám. http://www.betekinto.hu/2014_3_frojimovics
- Frojimovics, Kinga – Kovács, Éva: Jews in a ‘Judenrein’ City: Hungarian Jewish Slave Laborers in Vienna (1944–1945). In: *Hungarian Historical Review*, 2015, no. 3. 705-736.
- Kónya Judit: *Halakha és zsidótörvények: Responsum-irodalom Magyarországon az 1930-as, 40-es években.* Disszertáció. Budapest, ELTE BTK, 2014.
- Lappin-Eppel, Eleonore: *Ungarisch-Jüdische Zwangsarbeiter und Zwangsarbeiterinnen in Österreich 1944/45: Arbeitseinsatz – Todesmärsche – Folgen.* Vienna, Lit, 2010.
- Molnár Judit: Embermentés vagy árulás? A Kasztner-akció szegedi vonatkozásai. In: *Uó: Csendőrök, hivatalnokok, zsidók: Válogatott tanulmányok a magyar holokauszt történetéből.* Szeged, Szegedi Zsidó Hitközség, 2000, 191–97.

BÁNYAI VIKTÓRIA – GOMBOCZ ESZTER *

A traumafeldolgozás útjain – Holokauszt-túlélő gyerekek Magyarországon, 1945-49¹

70 év távlatából magától értetődőnek tűnik, hogy a vészkorszak után mindenkinek, aki zsidó gyermekekkel foglalkozott, tekintettel kellett lennie az átélt traumákra, a gyerekek sérüléseire, és lehetőségeihez mérten segítenie kellett a múlt feldolgozását. Ezt a várakozásunkat forrásaink csak részben igazolják. A nevelői jó szándékot nincs jogunk kétségbe vonni, a módszerek, eszközök tekintetében azonban akad min töprengenünk a korabeli forrásanyag és a visszaemlékezések olvasása közben.

Pszichológiailag képzett szakemberek korabeli megfigyelései, vizsgálatai segítenek képet alkotni a gyerekek lelkiállapotáról. Ahogy Koralek Lívia, a budapesti Tarbut Iskola tanítója megfogalmazta: „*A nevelők, papok [értsd: rabbik], tanítók megváltozott lelkivilágú gyermekeket akarnak visszavinni az életbe, célokot kitűzni eléjük, alakítani lelküket. Ennél az építőmunkánál a jelenlegi lelkiéletből kell kiindulni, tehát meg kell ismerni azokat a hatásokat, amelyeket a háború váltott ki a gyermekből.*”² Ő maga asszociációs vizsgálatot végzett 55 árva és félárva gyerekkel Nagy László: *A háború és a gyermek lelke* (1915) című műve mintájára a „háború”, a „ház” és az „édesanya” szavakról, fogalmakról.³ Benoschofsky Ilona budapesti zsidó óvodákban, iskolákban és gyermekotthonokban

* Bányai Viktória az MTA TK Kisebbségkutató Intézet tudományos főmunkatársa. E-mail: banyai.viktoria@tk.mta.hu. Gombocz Eszter a Wesley János Lelkészképző Főiskola docense. E-mail: gombocz.eszter@gmail.com.

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

² Koralek Lívia: *A második világháború hatása...*, i. m., 1946, 14.

³ Koralek Lívia: *A második világháború hatása...*, i. m., 1946, 14–17.

örömeiről, félelmeiről, vágyairól kérdezett meg több mint száz gyereket.⁴ Benoschofsky vizsgálatában a legmegrendítőbb talán a gyermeki örömök hiánya és a vágyak egyformasága: 100 gyerekből 92 ennivalót kért a három kívánság egyikeként, 74 pedig elvesztett szülője visszatértét. Hrabovszkyné Révész Margit a Sztehlo Gábor vezette gyermekotthonban 1945 májusa és 1948 júniusa között 226 háború sújtotta gyermekén végzett komplex megfigyeléseket.⁵ Tipikus tünetként írta le a regresszió különböző jeleit (a bepisilést, az esetlen mozgást, a habzsoló evést), a gátlásosságot, enerváltságot, illetve a nyugtalanságot, fegyelmezetlenséget és az agressziót is. Úgy tapasztalta, hogy a testileg eredendően egészséges és a háború előtt harmonikus családban élő gyerekeknek, megfelelő segítő környezetben is egy-másfél évre volt szükségük a trauma feldolgozásához.

Kevésbé részletezően, de hasonló tapasztalatokat olvashatunk ki a korabeli zsidó iskolák félévente esedékes osztályfőnöki jelentéseiből is: legyengült, leromlott fizikai és egészségi állapot, valamint gyakran előforduló fegyelmezetlenség jellemezte az 1945/46-os tanévet.⁶ Az iskolai szabályok áthágása mögött – a pedagógusok számára is azonosíthatóan – a gyermekeknek az a tapasztalata rejlett, hogy a hazugság, a tagadás, a szófogadatlanúság, a lopás stb. bizonyos helyzetekben ügyességnek, bátorságnak és hasznosnak számítanak, sőt életmentőnek bizonyulnak.

Az elvesztett gyereklét jele volt az is, hogy elfelejtettek játszani: vaddá, kiábrándulttá, koravénné, cinikussá tette őket mindaz, amit átéltek. *„Elfelejtettünk játszani, mi már nem játszottunk többé.”* – fogalmazta meg 1945 nyarán egy pécsi ikerpár egyik tagja. Testvérével az ikerbarakokban 11 évesen túléltek Auschwitzot, de anyjukat és nővérüket elvesztették.⁷ Bárdos Pál részletesen bemutatja akkori tevékenységeik vadságát (kivégzés, harc, gyilkolás imitálása), testi épséget veszélyeztető és anyagi kárt okozó voltát.⁸ *„A háború munkált bennem, ellenállhatatlanul és abbahagyhatatlanul. Mindig háborút játszottunk, mindig. Ordítva rohamra mentünk, tégláinkban*

⁴ Benoschofsky Ilona: *Korszellem és gyerekkor...*, i. m., 1947. 38–46.

⁵ Hrabovszkyné Révész Margit: *Háború sújtotta gyermekek...*, i. m., 1948.

⁶ Budapest Főváros Levéltára VIII. 254 és 313.

⁷ Krassó Sándor: *Kötéltánc...*, i. m., 2011, 169.

⁸ Bárdos Pál: *A második évtized...*, i. m., 1981, 67–70. A játék vadsága, a háborúban megtapasztalt vadság, erőszak kijátszása minden, a háború által traumatizált gyereknél megjelent, nem csak zsidó gyerekeknél.

gránát robbant, szorongásaink valódi életveszélyek emlékéit idézték. (...) Hát sosem volt elég? Nem elégtett ki az igazi? Semmi sem tudott úrrá lenni az emlékeinken?”⁹ A jelenséget Sztehlo is kiemeli emlékiratában: a 10–14 éveseket újra kellett tanítani játszani.¹⁰

A hallgatás súlya

„Nem beszéltünk arról, hogy mi volt, csak arról, hogy mi van, és mi lesz.”¹¹

„Szörnyű, de nem beszéltünk arról, hogy mi történt. (...) A gyerekeknek sem meséltünk soha az otthonban, ők sem beszéltek, nem is kérdeztük őket. Eszem ágában sem volt kérdezni! Senki nem mondott semmit. Teljesen érthetetlen, de akkor jó volt, nagyon jó volt így.”¹²

„Az elmúlt fél év mintha tabu lett volna. Bizonyára az is volt. Szülők elvesztése, árvaház, rejtőzködés, téglagyári menet, kibombázás, sorban állás, kunyerálás, egyeseknél lopkodás, mind-mind zárójelbe téve, vagy inkább konzervbe préseltetett, melyet egyszer majd – ki tudja, mikor felbontunk.”¹³

Az idézetek sorát folytathatnánk: az akkori gyerekek és már gondozóként dolgozó fiatal felnőttek egyaránt a teljes hallgatásról számolnak be. Ezekben az években még nincs szó politikai nyomásról, tilalomról, a hallgatás konszenzusa pszichológiai jelenségen alapult. Ennek a jelenségnek a lényegét ragadják meg Gyárfás Endre szavai, amikor konzervbe zárásról beszél: a pszichológia által megnevezett és leírt *enkapszuláció*, betokosítás, lezárás egy erős védekező mechanizmus a személyiség védelmében. A meggyászolatlan veszteségek és feldolgozatlan traumák utóéletéről – későbbi felszínre töréséről, a következő generációkra örökítéséről – a pszichológiai szakirodalom feladata számot adni. Társadalomtörténeti szemszögből csak

⁹ Bárdos Pál: *A második évtized...*, i. m., 1981, 69

¹⁰ Sztehlo Gábor gépelt emlékirata, 134–135 és 157. (Evangélikus Országos Levéltár, Sztehlo Gábor iratai).

¹¹ H. M. óbudai árvaházi túlélő visszaemlékezése. Gombocz Eszter interjúja, 2014.

¹² Kovács Mira: *Imakönyv és csipkés kombiné*. Budapest, Zachor Könyvek, 2009. 84. Madrikha (fiatal cionista vezető) volt a Bácskai utcai gyermekotthonban.

¹³ Gyárfás Endre: *Mátyásföld, alkonyuló éden...*, i. m., 2013, 190.

arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy az önmagukban is súlyos veszteségekkel küszködő zsidó fiatalok és felnőttek közül csak kevesen voltak abban a helyzetben, hogy ilyen értelemben is segíthessék a gyermekeket.

A Pesti Izraelita Hitközség Fiúárvaházának – az ott lakó fiúk által menedékvárosként emlegetett intézménynek – 1945 utáni szakaszát utólag értékelve Landesman György egy szinten említi a sérült nevelőket és gyerekeket:

„A szülőket, egész családokat veszített gyerekek és a nevelőtanárok között csak korkülönbség volt. Ők is mindenkijüket elvesztették és épphogy megúszták a munkaszolgálatot. Ideges és sérült tanárok és gyerekek összezárva. Mégis volt türelem és megértés...”¹⁴

Landesman egy-egy kiemelkedő tanár és az Árvaház jóérzésű rabbija, dr. Dér István mellett további nevek említése nélkül a kemény büntetéseket is megemlíti. Emlékezésének hitelét nem bírálhatjuk fölül, az árva gyerekek bizonyára érzékenyen reagáltak a szigorú intézkedésekre.

Egy teljesen árván maradt kislány fél évszázad múltán így idézte fel a Szt. Domonkos utcai orthodox gyermekotthonban szerzett, ebből a szempontból hasonló tapasztalatait.

„Máma az ilyen gyereket elküldik egy pszichológushoz, hogy kitalálják, mi a hiba. Ottan csak megbüntettek. Nem lehet csak megbüntetni egy gyereket azért, mert rosszat csinált. Kell tudjam, hogy miért csinálták, és beszélni velük, megmagyarázni, hogy ez miért nem jó, azt miért nem szabad csinálni. Egy otthonban olyan az ember, mint egy szám. Nem olyan, mint egy élőlény. Ott voltak nagyobb lányok, akik már tudtak magukra vigyázni, ők már tudtak magukért harcolni; mi voltunk a kicsik, hat-hét éves gyerekek, miránk még mindenféle szempontból kellett volna vigyázni jobban, mint a nagyobbakra.

– Beszélgettek a gyerekek arról, hogy mi történt?

– Ja, persze. Mondjuk mi gyerekek nem értettük meg, hogy mi történt. Tudtuk, hogy volt egy háború, és a szülők meghaltak, de

¹⁴ Landesman György: *Előszó helyett...*, i. m., 1995.

hogy hogyan, azt csak később fedeztük fel.

– És a felnőttekkel beszélgettek erről?

– Nem nagyon. Nem voltunk olyan közvetlen viszonyban. Volt az a distancia. Azonkívül, ha én valamit akartam, megbeszéltem egy másik gyerekkel. A nevelőnővel soha. (...)

– Nem segítettek földolgozni ezeket az élményeket?

– Nem, egyáltalán nem. Ők maguk is szenvedtek valamitől, de egy felnőtt inkább tudja megemészteni, mint egy gyerek.”¹⁵

Bizonytalan identitású gyerekek

A szüleiket elvesztő gyerekek közül külön kell említenünk azokat, akik a bujkálás, bújtatás időszakában irataik nélkül maradtak, adataikat senki nem ismerte. Adódtak helyzetek, melyekben a körülöttük lévő felnőttek is csak a gyerekek közlésére tudtak hagyatkozni, vagy arra sem. Ismerjük például a pécsi zsidó iskola iratai között fennmaradt levélváltást azon tanulók ügyében, akiknek személyi adatait okmányok nem igazolták: Pécsen 1946 áprilisában a 25 tanulóból 12 volt ilyen.¹⁶ A tanfelügyelet a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium állásfoglalását kérte az ügyben, és a minisztérium úgy rendelkezett, hogy ha hitelt érdemlően igazolható az, hogy az okmányok nem szerezhetőek be, akkor a személyi adatokat „bemondás” alapján is el szabad fogadni. Azokról a gyerekekről, akiknek a nevén kívül semmilyen más adat nem szerepel az iskolai anyakönyvben, feltételezhető, hogy a gyermek maga sem tudott biztosat a családjáról, saját múltjáról. Ezt a feltételezést erősíti, hogy többségük első osztályos kislány, vagyis olyan gyerekek, akiket nemük és életkoruk alapján akár hosszabb időn át álnéven rejtegethettek keresztény környezetben. Időközben aztán elhalványulhattak emlékeik eredeti családjukról.

Az életben maradt vidéki gyerekeknek a közösség számára való megmentése, megőrzése volt a mozgója azoknak az akcióknak, melyek során 1946–47-ben az őket egykor bújtató és azután is gondozó keresztény intézményekből (kolostorok, protestáns gyermek-

¹⁵ Liberman Éva a Szt. Domonkos utcai orthodox gyermekotthonról. Az interjú Bacscai Sándor készítette: Boro Park, 1998. május. Ezúton is köszönjük, hogy rendelkezésünkre bocsátotta.

¹⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára VIII. 263, 43/1946.

otthonok), illetve keresztény családoktól igyekeztek visszagyűjteni azon zsidó gyerekeket, akikért a szüleik, rokonaik nem jelentkeztek, vagyis minden bizonnyal árván maradtak. Ezek a kezdeményezések különböző orthodox szervezetektől indultak. A Bné Akiba hirdetésben kutatott 1946 januárjában egy akkor két éves fiú után, aki két évéből bő másfelet tölthetett a bűjtató családdal.¹⁷ Az Aguda két aktivistája, Stein Benő és Friedmann Ervin 1946-ban hetven, kolostorban maradt zsidó gyereket kutatott fel,¹⁸ hatvan gyereket pedig református gyermekotthonoktól vett át az Aguda 1946 nyarán, és helyezte el a Rózsadombon kialakított gyermekotthonban.¹⁹ A tudósítás szerint az akciók szorgalmazói és megvalósítói a legnagyobb problémát a gyerekek vallási nevelésének helyreállításában látták, az elárvult gyerekek traumájára nem tűntek fogékonyak: „A gyerekek nevelését párton felüli orthodox szakbizottság kezébe tesszük le, tekintettel arra a speciális feladatra, amit ilyen évek óta keresztény kézen levő gyerekek átnevelése (sic!) jelent.”²⁰ Ugyanebben az évben Spiegel Menyhért, a budapesti orthodox hitközség alelnöke felkutató akciót szervezett a parasztcsaládoknál maradt zsidó gyermekek után. Itt pontos számot nem ismerünk, de azt igen, hogy a családok sokszor nem akartak megválni a 2-2,5 éve nevelt gyerekektől, és ha tehették, letagadták a gyerekek kilétét.²¹ Még 1948 során is több tucat, keresztény családnál fellelt gyerek került be a zsidó gyermekotthonok hálózatába.²² Az ő visszagyűjtésüknek, a bűjtató családból kiemelt gyerekek későbbi sorsának érdemi feldolgozása Magyarországon még nem született meg, feledés borítja a történeteket.²³

Egy 1943 végén Kolozsvárott született asszony visszaemlékezése alapján fogalmat alkothatunk mindarról, amin ezek a gyerekek ke-

¹⁷ *Új Élet*. 1946. január 10, 8.

¹⁸ Ernst Fülöp: *Mit alkotott...*, i. m., 1946.

¹⁹ Novák Attila: *Átmenetben...*, i. m., 2000. 119.

²⁰ *Sabbaton*. 1946. június 15. 3.

²¹ Balázs Pál: *Forgószélben...*, i. m., 2009. 439.

²² Magyar Zsidó Levéltár XXXIII. 4. a. 5, Florence S. Jacobson jelentése az 1948 február–novemberi időszakról. 21.

²³ Ugyanakkor bőséges a lengyelországi párhuzam szakirodalma, például Emunah Nachmany Gafny: *Dividing Hearts. The Removal of Jewish Children from Gentile Families in Poland in the Immediate Post Holocaust Years*. Jerusalem, Yad Vashem, 2009. A lengyelországi visszagyűjtést végzők az 1990-es években beismerték a gyerekek azonosításának bizonytalanságát, a téves kiemelések lehetőségét is.

resztülmentek.²⁴ Évát néhány hetesen egy Nagybányán élő keresztény asszony gondjaira bízta, aki a háború végén a Jointtól kért anyagi segítséget a kislány eltartásához. Ekkor került át Eckstein Kálmán Eliezer rabbi családjába. Eredeti családjáról, szüleiről később sem tudott meg semmit, nevét is csak a keresztény asszony elmondásából vették át. A kislány a rabbi családot sajátjának vélte, így súlyos traumaként élte meg, amikor a család kivándorolt, és a kislányt a Frischmann Henrik vezette rózsadombi orthodox gyermekotthonban helyezték el.²⁵ Éva emlékezete szerint: „Ellopták az ennivalót, meg vertek minket, négy-öt éves kisgyerekeket, és jöttek ki a Jointtól megnézni, hogy milyen a helyzet, és bezárták”.²⁶ A gyerekek a Szt. Domonkos utcai orthodox gyermekotthonba kerültek át, ahol az ellátásuk rendezett volt, de a lelki sebek begyógyításában továbbra sem kaptak segítséget, a viselkedési zavarokra csak büntetéssel reagáltak nevelőik. Az otthon megszüntetésekor, 1953-ban azt a néhány lányt, akinek semmiféle rokona sem volt, az egyik – Éva által nem kedvelt – nevelőnő gondjaira bízta. Vele vándoroltak ki 1956-ban, és éltek egészen addig, míg férjhez nem mentek.

Gyógyító közösségek

A generáció talpra állásában alapvető szerepe volt annak, hogy a gyerekek jelentős része a vészkorszak után olyan közösségbe jutott, ahol újra megtanulhatott játszani, visszatálhatott az életkorának megfelelő elfoglaltságokhoz. A tevékenységek és a közösség maga, a kortárs közösséghez tartozás élménye nem elválaszthatók, hiszen hatásuk egymást erősíti, mégis hangsúlyozni szeretnénk, hogy mindkét elemnek sajátos jelentősége volt. Noha ezek a közösségek nem

²⁴ Bacskai Sándor interjúja Liberman Évával.

²⁵ A Magyar Orthodox Izraelita Levéltár és Könyvtárban őrzött hitközségi iktatókönyv szerint 1946 szeptemberében kértek és 1947 márciusában kaptak támogatást az Országos Zsidó Segítő Bizottságtól az otthon létesítésére. Ezúton is szeretnénk köszönetet mondani Lózszy Tamásnak, hogy lehetővé tette számunkra a még rendezés alatt lévő anyag kutatását.

²⁶ Hasonló kivizsgálásra és intézkedésre más otthonokból ismerünk példát: 1949 márciusában a Cinege utcai otthon teljes személyzetét lecsérélte az Országos Zsidó Segítő Bizottság „a gyermekekkel szemben tanúsított megengedhetetlen magatartás miatt”. Magyar Zsidó Levéltár XXXIII. 7. b. 1, 1949. márciusi jelentés. 8.

kizárólag felekezeti alapon szerveződtek, jelen tanulmány keretei között leginkább ezekre összpontosítunk: cionista gyermekotthonokat, táborokat, napköziket, zsidó cserkészcsapatokat vizsgálunk.

A sorban elsőként mégis a Szehlo Gábor vezette, felekezeten, származási, társadalmi hovatartozáson felülemelkedő, ám szilárdan keresztény szellemiségű otthont említjük. Bár a háború vége után más intézményekhez viszonyítva csekély számú zsidó gyerekről gondoskodott, azonban az ismert, dokumentált otthonok közül a legtudatosabb pedagógiai-pszichológiai programmal, amely lehetőséget adhat a felmerülő problémák sokféleségének felvillantására. A családszerű nevelés elvével, a közösségi élet megszervezésével, mozgással, munkaiskolával és a művészet eszközeivel tudatosan támogatták azt a folyamatot, ami másutt jobbára spontán módon ment végbe, rosszabb esetben elakadt, elmaradt.

Szehlo mai szemmel is modern reformpedagógiai elveivel kiváló partnereket vonzott. Az 1945. szeptember 15-én beinduló iskola a munkaszolgálatból hazatért korábbi cserkészvezető, tanár, Szőke Balázs kezdeményezésére létesült. A tanári kar a gyermekotthonban lakó, elsősorban fiatal, kísérletező kedvű, illetve már komoly tapasztalattal rendelkező, együttműködésre kész tanárokból állt. Tudatoságra vall az osztályfőnökök és a velük dolgozó pszichológus (Hrabovszkyné Révész Margit) összehangoló munkája is: személyi lapokat állítottak ki az egyes gyerekekről, a közösségi nevelés céljából pedig osztálynaplót vezettettek a diákokkal. A gyerekek előremeneteléről közösen tájékoztatták a szülőket.²⁷

Hrabovszkyné Révész Margit meglehetősen tünő megállapítása szerint: „[...] a soktagozatú, többféle kiutat megjelenítő intézet alkalmasabb a háborúsan sújtott gyermekek sérüléseinek a megoldására, mint az épségben valamiképpen megcsonkított családi környezet.”²⁸ Itt az eltérő alkatú gyerekeknél valóban más és más módszert alkalmaztak. A bizonytalan, szorongó gyerekeknél a közvetlenül ható örömszerzés, az ösztönök kielégítése (a sokoldalú étkezés, a sok mozgás) vált be, majd erre épült a gyakorlati munka, az öntevékenység. Különösen fontosnak találták a regressziós tüneteket mutató gyerekeket önállóságra szoktatni. Bízta abban, hogy ha csak részben is sikerül a gyerekeknek önállóan rátalálniuk a saját útjukra,

²⁷ Merényi Zsuzsanna: *Szehlo Gábor, a gyermeknevelő...*, i. m., 2009, 37, 40.

²⁸ Hrabovszkyné Révész Margit: *Háború sújtotta gyermekek...*, i. m., 1948. 561

akkor önbizalomra szert téve könnyebben fejlődésnek indulhatnak. Az agresszív hajlamúaknál ezzel szemben nem a fájdalom legyőzése, hanem az ösztönkielégülés módjainak magasabb szintre emelése, szublimálása volt a cél a közösségben megtalált elismertség kivívása által. A halálfélelemmel küzdők élményeit intim beszélgetések, leírt álmok, írásbeli fogalmazások, versírás segítségével oldották. Szép példa erre a Gaudiopolisban működő iskola ötödik osztályos diákjainak kiadványa. *A mi Újságunk* 1948 július-augusztusi száma „Álmaim” címmel közli a gyerekek álmait. Bruchsteiner Edi a következőt írja:

„A vasútállomáson vagyok. Sípólva fut be a vonat a pályaudvarra. A pályaudvar megtelik emberekkel. Én bolyongok az emberek között. Egyik kocsi elől a másik kocsi elé. Elgondolkozom én kire is várok. Az Édesanyámra. Ismerős alakot látok közeledni a lépcső felől. Az Édesanyám volt. Őrá vártam négy éven keresztül. Nyakába akartam borulni. De amikor arra került a sor, felkeltettek. Én meg kerestem az Édesanyámat.”²⁹

Révész Margit szerint a zsidó származás az eszményképek elvesztése és a tartós életveszély miatt hatott súlyosbítólag. Különösen nehéz volt a zsidó származású, ám keresztényként nevelkedettek helyzete. Ők gyakran nem is tudtak zsidó gyökereikről, így hirtelen vákuumba kerültek, becsapottnak érezték magukat. Ezeknek a bizalmatlanná váló gyerekeknek nem annyira szülőpótlékra, inkább eszményképre volt szükségük ahhoz, hogy felépüljenek.

A közösség és közösségi élmények jelentőségét, a tevékenységek – modern terminológiával élve – élménypedagógiai jellegét legerőteljesebben a cionista gyermekotthonokra és táborozásokra visszaemlékezők szavaiból érezhetjük ki:

„Ez a gyermekotthon talán az életem legnyugodtabb, legkiegyensúlyozottabb időszaka volt. Különböző csoportokban, úgynevezett kvúcákban fiúk és lányok külön éltünk. Löwy Laci [Izraelben Arieh Lewy], a 23-24 éves vezetőnk hihetetlen hozzáértéssel, empátiával bánt velünk. Egy csomó árva gyerek, akinek ottmaradtak

²⁹ *A mi Újságunk*, 1948 július-augusztus, 24. Itt köszönjük meg András Andor szíves segítségét.

a szülei, meg félárva, akiket kezelni kellett. Úgy elfoglaltak minket, hogy semmi időnk nem volt arra, hogy gondolkodjunk, töprengjünk. Reggel 6-tól este 7-ig program volt, az égvilágon minden. Volt sport, tanulás, tanultunk héberül, volt cioniztika, palesztinográfia (...) Mi a legtöbben olyan élményt kaptunk ebben a közösségben, ami aztán később is meghatározta a magatartásunkat az iskolában, munkahelyen, mindenhol. A legtöbbször remekül feltalálta magát.”³⁰

„Tíz évesen felültem a vonatra, és elmentem Deszkre. Egy napot töltöttem ott. Hazaértem, és tudtam, hogy velük akarok lenni. A húgommal odaköltöztünk. Ismét gyerekeknek éreztem magam.”³¹

A második idézet – Perlmutter Izsák visszaemlékezése – azt a kettősséget is visszaadja, amiben a családfő nélkül maradt családban, a 10 éves fiú önállóan hozott döntést a maga és húga sorsáról, mint bizonyára tette már többször a megelőző hónapokban is. Eközben mégis a gyerekek megfelelő élethelyzetek után vágyott, amit végül a szétesett család helyett a közösségi létben talált meg. A teljesen új alapokon álló erעי élet lehetősége ugyanakkor célt is adott, az ifjúsági alija az egykori család és közösség értékrendje elleni lázadás is volt. Az ebben a közegben használt új, héber személynevek is a múlt, a korábbi élet eltörlését, az új kezdet lehetőségét szimbolizálták, amely épp ebből a korosztályból sokaknak a kivándorlást is jelentette.

A cionista szervezetek politikai sokfélesége a gyerekek szintjén kevéssé volt érhető, érzékelhető, hiszen mindenhol hasonló közösségi tevékenységekkel találkozhattak: éneklés, kirándulás, tábortűz, társasjáték, számháború stb.³² Valódi különbséget a koedukáltásban (vagy hiányában) és a vallási előírások megtartásában élhettek meg. Bárdos Pál a makói Habonim csoportban szerzett élményeiből a teljes egyenlőséget – születési előjogoktól, vagyoni, felekezeti különbségektől függetlenül –, illetve a fiúk és lányok közötti közvetlenséget emelte ki.³³ Ezek az elvek nagyon különböztek attól a világtól

³⁰ Gyöngyösi Zsuzsa visszaemlékezése a debreceni Darabos utcai gyermekotthonra, Gombocz Eszter vele készített interjújában (2013).

³¹ Urbancsok Zsolt: *A holokauszt gyermekei...*, i. m., 2010. 94.

³² A különböző szervezetekről és általuk működtetett intézményekről, általuk szervezett táborokról l. Novák Attila: *Átmenetben...*, i. m., 2000.

³³ Bárdos Pál: *A második évtized...*, i. m., 1981, 96-98.

tól, amiben eddig nevelkedtek a gyerekek, és felszabadítóan hatott az egyéni tehetségek kibontakoztatására.

Egyértelműen jövőorientált, szabadság központú elveken nyugodtak a cionista szervezetek nyári mosavái. Ezek a táborok Erec Jisrael felépítésére készítették elő, fő céljuk a túlélő fiatalok önállóságra nevelése volt. A Hasomér Hacair első nyári mosavájának emlékére készült, karikatúraszerű rajzokkal ellátott kiadványa a szabadság megélésére, és az alkotás fáradtsággal teli örömeire helyezi a hangsúlyt (például táborépítés tíz-tizenöt méteres fatörzsekből). A tábor során az elfelejtett játékokat humoros, részben ideologizált formában tanulták újra. Ilyen alkalom volt a „partizán hadsereg” és a németek közötti számháború, amely úgynevezett „elaknásított területeket” is érintett. Végül persze a partizánok diadalmaskodtak:

„Megkötözve vezetik a német vezért a főhadiszállásra, ahol ünnepélyesen kivégzik. Győztesek, vesztesek letelepednek és közösen fogyasztják el az izgalmas harcban elfelejtett tízórait.”³⁴

Az idézett kiadvány összességében kimondottan didaktikus, öszszeállítói felnőttek, akik a múlt céltalan szenvedését egy mozgalom keretében szeretnék alkotó építéssé változtatni a túlélő fiatalok segítségével: *„RÁD várnak ma a tönkretett és kifosztott megmaradtak és BENNED látják küzdelmük töretlen folytatását Erec Jisráél szocialista építői. Ne csald meg várakozásukat! Vállald TE IS a harcot, az áldozatokat, mert ez az ára a szabadságnak és néped jövőjének.”³⁵*

A cionista gyerek- és ifjúsági otthonokban, Palesztinából érkezett fiatal vezetők is megjelentek, akik még erőteljesebben képviselték, közvetítették az emberi egyenlőségen alapuló, jövőre összpontosító, öntudatos világszemléletet. A cionista otthonok egyik lakója így fogalmaz: *„Ezek a fiatalok arra tanítottak minket, hogy mi is ugyanolyan értékű emberek vagyunk, mint bármely más vallású, fajú ember. Nem szabad meghunyászkodva, megalázkodva, hajbökölva*

³⁴ *Miénk az élet...*, i. m., é. n. A szövegek számos héber mondatot is tartalmaznak, amelyeknek megértését, emlékezetbe vésését egy héber-magyar szöszedet segíti.

³⁵ *Miénk az élet...* i.m., é. n.,23.

élni. Azt mondogatták, hogy az ember csak szabadon, öntudatosan, egyenes gerinccel élhet értékes életet."³⁶

Más, csonka családban vagy árván maradt gyerekek számára hasonlóan meghatározó élmény volt a zsidó cserkészcsapatokhoz való tartozás. „A Csapat egy baráti közösséget, mondhatnám: családot jelentett, az őrsi társak hasonlóan élő és gondolkozó testvéreket, a vezető, kicsit szülőpótléket.”³⁷ Önálló zsidó cserkészcsapatok a két világháború között szerveződtek, részben az iskolabázisú szemléletnek megfelelően (az izraelita polgáriknak, gimnáziumoknak saját csapata volt), részben a cserkészmozgalomban jelentkező kirekesztő, antiszemita jelenségek miatt. 1941-ben valamennyi zsidó csapatot feloszlatták, kizárták a cserkészszövetségből.³⁸ A vész-korszak után újrainduló csapatok is a közösségi élet értékeivel, természetközeli élményekkel, az összetartozás érzésével segítették a gyerekek és serdülők lelki újjáépülését; öt budapesti és kettő vidéki csapat működéséről vannak biztos adataink.³⁹ A Magyar Cserkészfiúk Szövetségének az úttörőmozgalommal való 1948. júniusi kényszerű egyesítése után a cserkészcsapatok felszámolása, átszervezése sok gyerek számára hasonló trauma volt, mint az 1941-es kitagadás. „Édesapám meghalt. Anyunak kenyeret kell keresni, hogy megéljünk, engem a csapat nevelt, ki fog nevelni ezután?”⁴⁰

Rendhagyó a pécsi 615. sz. Ámosz csapat története, ahol a vész-korszak előtti tagokból mindössze három fiú élte túl a deportálást. A tisztek közül azonban többen is visszatértek a munkaszolgálatból, így 1946 februárjában két őrssel, abban hét-hét taggal újraindították a cserkészteket. Az eredeti tagok mellett gyermekotthoni gyerekek és keresztény fiúk is csatlakoztak. Az egyik őrsbe lányokat is bevettek, akikből rövidesen önálló őrsöt szerveztek. 1946 nyarán a keleti Mecsekben táborozott a csapat, 1947 nyarán pedig a szegediekkel közö-

³⁶ Wieder Györgyi emlékezése a lilafüredi cionista gyermekotthon Palesztinából érkezett fiatal vezetőire. (Gombocz Eszter interjúja, 2014).

³⁷ *Korányi Mária visszaemlékezése...*, i. m., 2004, 78.

³⁸ A zsidó cserkészcsapatok története is feltárára, érdemi feldolgozásra vár még. Egyes csapatokra vonatkozó visszaemlékezések fellelhetők, illetve Gergely Ferenc több munkájában is érinti a kérdést, pl. *A magyar cserkészlet története...*, i. m., 1989.

³⁹ Listájukat lásd a függelékben. Egyebek mellett gazdag forrás a Gödöllői Városi Könyvtárban elhelyezett Cserkészkönyvtár és Levéltár gyűjteménye.

⁴⁰ *Gyöngyi Panni naplójából...*, i. m., 2004, 88.

sen rendeztek nagytábort Mánfán.⁴¹ 1947 végére 32 fős volt a csapat, ebből 14 izraelita, 16 katolikus, egy-egy református és unitárius.⁴² A csapat legelső tagjai között volt az az ikerpár is, amelynek sorsát már említettük. Egyikőjük őrsvetetői tanfolyamot is végzett, másikukat a csapatotthon felügyelőjévé nevezte ki a parancsnok.⁴³ Ők biztosan megtanultak újra játszani.

A gyerekekkel foglalkozó fiatalok és felnőttek – sokszor csak ösztönös – pedagógiai eszköztárában a művészeti tevékenységek is jelen voltak: énekkar, versmondás, színjátás, komolyabb és kevésbé komoly fellépések dokumentálhatóak a gyermek- és napközi otthonok életében. A Bné Akiba két budapesti otthonának lakói *Dybuk* előadással léptek fel a Városi Színházban.⁴⁴ A pécsi gyermekotthonban élők Poldini Ede *Hamupipőke* gyermekoperájának előadásával 1948 tavaszán budapesti vendégszereplésre indultak a Joint meghívására.⁴⁵ A PIH Fiúárvaház purimi színjátásában a humor ereje oltotta az emlékek fájalmát:

„Volt egy időben egy fiatal tanár, aki nem főállásban foglalkozott velünk, a Braun tanár úr. Ő ilyen tréfás szindarabokat írt és rendezett (...) Braun olyan szövegeket írt ezekre a hagyományos melódiákra – most hirtelen eszembe jutott, hogy – »Van a Markó utca sarkán egy kis palota, Führerkém, ha boldogtalan, jöjjön el oda! A kapuja mindig zárva, Bogár János magát várja!« Bogár János az állami ítélvégrehajtó volt. Ezek nagyon szép veretes szövegek voltak, a dallamaik is kedvesek voltak.”⁴⁶

A már említett Pax Gyermekotthon nevezetes, szabad szellemű magyar tanára, Rákosi Zoltán 1947-ben a *Válasz* című folyóiratban naplószerűen számolt be az ötödikes gyerekekkel folytatott (rit-

⁴¹ Ennek a tábornak a teljes dokumentációja (levelezés, előkészítés, költségvetés) a Pécsi Zsidó Hitközségi irattárban található meg.

⁴² Magyar Cserkészfiúk Szövetségéhez küldött éves jelentés. Magyar Cserkész Levéltár (Gödöllő).

⁴³ Csapatparancs, 1947. december. Magyar Cserkész Levéltár (Gödöllő).

⁴⁴ *Revivim*. 1947. március. 18–19. Munkácsi Noémi tudósítása.

⁴⁵ *Új Dunántúl*. 1948. március 18.

⁴⁶ Kertész Péter visszaemlékezése. L.

<http://www.centropa.org/hu/biography/kertesz-peter> (Letöltés: 2015-05-14).

mus)gyakorlatainak, versírási kísérleteinek, verselemzéseinek (például Arany Jánostól a *Családi kör*) céljáról, hatásáról:

„A helyi adottságoknak megfelelően (a tanulók java része árva, félárva), a sablonos feldolgozáson kívül ilyen problémák foglalkoztatták őket a verssel összefüggésben: lehet-e otthona annak, akinek nincsenek szülei? mi az otthon? lehet-e segítség nélkül elhagyott szegény gyerekből is valaki, mint a „Családi kör” olvasó fiújából; hogyan lehet olvasással életünk határait kitágítani?”⁴⁷

Bár Arany művéből színdarabot is írtak a gyerekek, mégis támadások érték Rákosi Zoltán hagyománybontó óráit. A felnőttek a karácsonyi szünetben kigúnyolták Weöres Sándor *Elysium* című versét, lerombolva a gyerekek örömét:

„[...] nem vették észre, hogy a gyermekben a költészettel való kapcsolatot s ezen keresztül a szerencsésen megtalált belső művészi életforma hitelét is tönkre teszik. Annakidején legalább 10 legsúlyosabb traumával sújtott fiút hozott lelkiéletében, külső, közösségi kapcsolataiban rendbe a megtalált költészet.”⁴⁸

Egy – sajnos meglehetősen töredékes – hírünk egy rajzkiállításról is van. A budapesti tankerületi főigazgató 1947. márciusi körlevelében tájékoztatta a polgári iskolák és gimnáziumok igazgatóit, hogy az Andrássy út 47. alatt található Bibliotheca Officina kiállítóhelyen a pesti zsidó gimnázium és az annak részeként létrehozott Szt. Domonkos utcai általános iskola kiállítást rendezett növendékeik rajzaiból. *„A tanulóknak 1944-es élményeikről kellett rajzban beszámolniuk. Az összegyűjtött anyag tárgyánál, továbbá a gyermeki lélek sajátos megnyilvánulásánál fogva igen tanulságos minden nevelő számára és érdekes anyagot nyújt a szabad beszélgetések óráin és az önképzőkörökben való megbeszélésre.”⁴⁹* A kiállítás anyagának további sorsáról nem sikerült információt találni.

⁴⁷ Rákosi Zoltán: *Gyermekköltészet...*, i. m., 1947, 419.

⁴⁸ Rákosi Zoltán: *Gyermekköltészet...*, i. m., 1947, 422.

⁴⁹ Budapest Főváros Levéltára VIII. 254. a. 1. Orthodox Polgári Iskola iratai, no. 388.

Elakadások, zsákutcák

Ismét hangsúlyozva, hogy a többség életében a család vagy egy gyógyító közösség pozitív hatása dominált, meg kell említenünk olyan eseteket, helyzeteket is, ahol a feldolgozás elakadt, zsákutcába futott, vagy épp a háború után érte további sérülés a gyermeket vagy fiatalt.

„*Nekem rosszabb évem volt az, amit a Szenes Annában eltöltöttem, mint maga a deportálás.*” – foglalja össze tapasztalatait Ember Mária, amely akkor is mérhetetlenül keserű, ha tudjuk, őt a Bécs melletti Strasshofba deportálták, ahol mind a körülmények, mind a túlélés esélye egészen más volt, mint Auschwitzban.⁵⁰ Visszaemlékezéséből az tűnik ki, hogy nem a fizikai körülmények voltak ebben meghatározóak, hanem a meg nem értés, az együttérzés hiánya, a kiüresedett vagy eleve hamis értékekhez, elvekhez való ragaszkodás. Ahogy egyik társa ki is fakad: „*Nem elég, hogy az ember megjött Auschwitzból, még jól neveltnek is kell lenni!*”⁵¹ Az elakadás tragikus esetben öngyilkosságba is fordulhatott – az intézet egykori nővendékei között ilyen is előfordult.⁵²

Egy másik problémagócna tűnik az életben maradt gyerekek számára a megözvegyült szülők újraházasodása. Szerencsétlen esetekben ez a család elvesztését is okozhatta: akár a szülő (vagy az új szülő) akaratából, akár a kiskamasz, kamasz gyerekek ellenállása miatt.

„*Összeszűfolt gyerektömeg. Ápolatlan haj, kérges piszok, trachoma, óriási furunkulusok, vérző vagy behegedt sebhelyek. Ott ebédeltünk valami szörnyű moslékot. A nyomorultaknak csak kanaluk volt, s ócska csajkából ettek mohón, kiéhezetten (...) Valójában elhagyott, eldobott gyerekek voltak, árvák, félárvak. Többségük akadály az anyjuk újabb házasságának útjában. Kivándor-*

⁵⁰ Ember Mária: *El a faluból...*, i. m., 2002. 19. A Szenes Anna Intézet a Keleti Károly utcában a budai hitközség épületében, a nőegylet támogatásával jött létre 14-20 éves árva lányok számára, akiket varrónőnek kiképezve igyekeztek saját lábukra állítani.

⁵¹ Ember Mária: *El a faluból...*, i. m., 2002. 15.

⁵² Ember Mária: *El a faluból...*, i. m., 2002. 62.

*lásra vártak, de maguk se tudták, hová, mikor s mi végre.”*⁵³

A szükséglet korai felismeréséhez képest megdöbbenően sokára, csak 1948 végén – 1949 elején állított fel az Országos Zsidó Segítő Bizottság speciális intézményeket a nehezen nevelhető gyerekek számára. A 3,5–4 évvel a vészidőszak után is segítségre szoruló gyerekeket minden bizonnyal nem annyira maga a háború, mint inkább a szétesett családokban vagy rossz intézeti környezetben azóta eltöltött évek traumatizálták. A Gyermekgondozó Intézet (Somogyi Béla u. 5.) feladata a családban vagy gyermekotthonban élő nehezen nevelhető gyerekek vizsgálata, kezelése, tanácsadása volt. Az Országos Zsidó Segítő Bizottság 1948 elejétől kiépült családgondozói hálózata irányította ide a gyerekeket, családokat. 1949 februárjában négy pszichológus 215 gyerekkel foglalkozott, júniusban már 401 ellátott volt és csak két pszichológus maradt, ami érdemi munkát alig tett lehetővé.⁵⁴ 1949 februárjában más otthonokból áthelyezett, 23 hét-tizenkét éves fiúval és négy nevelővel bentlakásos speciális gyermekotthon nyílt (Vöröshadsereg útja 62.). Az év folyamán jó eredményekről számoltak be az OZSSB Szociális Jóléti Központjába befutott jelentések: stabilizálódó tanulmányi eredmények, kiállítás szervezése, nyugodt légkörű nyaralás Balatonlellén. A stabilitás és a szakszerű, személyes törődés jól hatott rájuk.

Kitekintés

Az utóbbi években megsokasodtak a vészidőszak után árván, félárván maradt egykori gyermekek találkozói. Szervezőik érzik az idő rohamos múlását. Nemrég a Gaudipolis még élő lakói is összegyűltek, számba véve a távol maradtakat. A legtöbbjükre hiába vártak, és lassan már csak emlékezetünk őrzi a ma még jelen lévőket is, akárcsak a többi gyermekotthon volt lakóit. Sietnünk kell, hisz nagyon sok még a feltárni való, megválaszolatlan kérdés.

⁵³ Bárdos Pál leírása a deszki gyermekotthonról, az ott – valószínűleg 1947 tavaszán – tett látogatás alapján. Bárdos Pál: *A második évtized...*, i. m., 1981, 98.

⁵⁴ Magyar Zsidó Levéltár, Országos Zsidó Segítő Bizottság iratok, XXXIII 7. b. 1 – 1949. februári és júniusi jelentés.

Felhasznált irodalom

Miénk az élet. A Hasomér Hacair nyári mosaváinak emlékére.
Hasomér Hacair Marxista-Cionista Ifjúság, é. n.

Balázs Pál: *Forgószélben. A budapesti orthodox zsidóság és iskolái.*
Budapest, Novella Kiadó, 2009.

Bánki György (szerk.): *A 311. Vörösmarty Cserkészcsapat, 1934-1948.* Budapest, 311. Vörösmarty Cserkészcsapat Öregcserkész Klubja, 2004.

Bárdos Pál: *A második évtized.* Budapest, Szépirodalmi, 1981.

Benoschofsky Iona: Korszellem és gyerekkor. Lelki helyzetkép gyermekeinkről. In: Benoschofsky Imre (szerk.): *Maradék-zsidóság. A magyarországi zsidóság 1945–46-ban.* Budapest, A Budai Izraelita Aggok és Árvák Menházegyesülete, 1947, 38–46.

Ember Mária: *El a faluból.* Budapest, Múlt és Jövő, 2002.

Ernst Fülöp: Mit alkotott az Agudat Jiszrael Magyarországon? In: *Darkénu.* 1946 ősz. 3.

Gafny, Emunah Nachmany: *Dividing Hearts. The Removal of Jewish Children from Gentile Families in Poland in the Immediate Post Holocaust Years.* Jerusalem, Yad Vashem, 2009.

Gergely Ferenc: *A magyar cserkészlet története, 1910-1948.* Budapest, 1989.

Gombocz Eszter: *Zsidó iskolások Budán és Óbudán, 1920-1949.*
<http://dj.arva.biz> honlapon

Gyárfás Endre: *Mátyásföld, alkonyuló éden.* Budapest, Múlt és Jövő Kiadó, 2013.

Hrabovszkyné Révész Margit: Háború sújtotta gyermekek. In: *Köznevelés.* 1948, 22. szám, 555–562.

- Kertész Péter: Mészáros Péter interjúja. In: *Centropa. Zsidó élettörténetek a huszadik században*, 2014. <http://www.centropa.org/hu/biography/kertes-z-peter> (Letöltés: 2015. 05. 14.)
- Koralek Livia: A második világháború hatása a zsidó gyermek lelki-világára. In: Spiegel Aladár (szerk.): *A Tarbut Héber Kultúregyesület iskoláinak Évkönyve az 1945–46-os tanévről*. Budapest, 1946.
- Kovács Mira: *Imakönyv és csipkés kombiné*. Budapest, Zachor Könyvek, 2009.
- Krassó Sándor: *Kötéltánc. Adalékok a pécsi zsidóság és Pécs 20. századi történetéhez*. Pécs, Pannónia Könyvek, 2011.
- Landesman György: Előszó helyett. In: Kertész Péter (szerk.): *Árvaházi Világtalálkozó*. Budapest, 1995.
- Merényi Zsuzsanna: *Sztehlo Gábor, a gyermeknevelő*. Budapest, 2009.
- Novák Attila: *Átmenetben. A cionista mozgalom négy éve Magyarországon*. Budapest, Múlt és Jövő, 2000.
- Rákosi Zoltán: Gyermekköltészet vagy a „közönség” útja a művészethez. In: *Válasz*, 1947. II. szám, 414-426.
- Urbancsok Zsolt: *A holokauszt gyermekei. A holokauszt gyermek szemtanúinak visszaemlékezései*. Makó, Dr. Kecskeméti Ármin Egyesület, 2010.

HORVÁTH RITA*

A tanúvallomástétel pszichológai és társadalmi mechanizmusai a háború után

A Holokauszt utáni újrakezdés, az „újjáépítés” fontos része volt a tanúvallomástétel is. A háború után sok tanúvallomás született, s számos közülük nyilvánosságot is kapott.¹ A túlélők tanúvallomásaiból tudva meg, hogy pontosan mi is történt, a társadalom bizonyos rétegeiben akkoriban volt igény a szembenézésre és a szembesítésre is, ahogy ezt például Kertész Imre önéletrajzi regényében, a *Sorstalanság*ban a főszereplő találkozása a baloldali újságíróval jól érzékelteti.²

A túlélők egy része számára, különböző okokból, szintén fontos volt a tanúságtétel. Egyrészt maguk is szembe akartak nézni és le

* A szerző irodalmár, történész, Holokauszt-kutató. E-mail: ritakatahorvath@gmail.com

¹ Más országokhoz hasonlóan, közvetlenül a háború után sok visszaemlékezés, memoár és tanúvallomás jelent meg vagy önálló kötetként, vagy folytatásos formában különböző folyóiratokban. György Péter *Apám helyett* című könyvében szomorúan szögezi le, hogy a korai visszaemlékezéseket, mint például Sz. Palkó Vilmaét, Hegedűsné Molnár Annáét és Gács Teriét nem egyszerűen elfelejtették, hanem észre sem vették (l. i. m., 2011, 20.). A korai memoárok egy része irodalmi remekmű is, mint például Szép Ernő *Emberszag* (1945) vagy Zsolt Béla *Kilenc koffer* (1946) című műve, amelyeknek irodalmi értékére is csak az 1980-as években figyeltek fel igazán, amikor e könyveket újra kiadták. Közvetlenül a háború után korabeli naplók is jelentek meg, amelyek közül a leghíresebb az *Éva lányom* című, melyet az Auschwitzban megölt gyerek édesanyja, Zsolt Agnes publikált (Budapest, Új Idők Irodalmi Intézet, 1948).

² Kertész Imre *Sorstalansága* (1975) nem csak azt rögzíti, hogy mi történt a főhőssel, Köves Gyurival a Holokauszt alatt, hanem arról is szól, hogy hogyan válik belőle a vele történetek egyre tudatosabb tanúja. Tudatos tanúvá egy sor fontos találkozáson keresztül érik, amelyek közül az egyik utolsó a baloldali újságíróval való beszélgetés, aki lapjában közölni akarja Köves Gyuri tanúvallomását, s ennek érdekében interjút akar vele készíteni.

akartak számolni bizonyos traumatikus emlékekkel azáltal, hogy azokat elmondják, s valamilyen módon hivatalosan rögzítik. A korai, közvetlenül a háború után a különböző, tanúvallomásokat gyűjtő projekteknek – mint például A Magyarországi Zsidók Deportáltakat Gondozó Országos Bizottsága (DEGOB), A Központi Zsidó Történeti Bizottság Lengyelországban (a későbbi Zsidó Történeti Intézet) vagy A Felszabadított Zsidók Müncheneri Központi Bizottságának Központi Történeti Bizottsága – adott, általában szűkszavú tanúvallomások sok esetben tartalmaznak olyan traumákat kommunikáló, ismételt traumatizálásra is alkalmas kijelentéseket, amelyek az ugyanazon túlélők által adott későbbi, általában jóval hosszabb és részletesebb tanúvallomásokban már nem szerepelnek. Tipikusan ilyen kijelentés például, hogy valaki pipel volt.³ Ezekből az esetekből látszik, hogy az újrakezdés miatt volt fontos, hogy a túlélő a története elmondása által megpróbáljon bizonyos terhektől megszabadulni. Kérdéses az, hogy ez sikerült, sikerülhetett-e egyáltalán. Az azonban egyértelmű, hogy számos túlélő megpróbálta a tanúskodással lezárni és maga mögött hagyni a múltat.

A túlélők közül sokan azt tartották fontosnak, hogy hírt adjanak egy addig teljesen elképzelhetetlen valóságról: a koncentrációs táborok világáról. A tanúskodás másik fő motivációja pedig az volt, hogy emléket állítsanak bizonyos embereknek, közösségeknek és eseményeknek. Mindkét célkitűzés, a rájuk való készüléssel együtt, sokak számára már magának a túlélés folyamatának is a része volt. Számos visszaemlékezésben olvashatjuk, hogy vagy a túlélők maguk vállalták föl, vagy valaki, aki közel állt hozzájuk, bizta meg őket a feladattal, hogy tudassák a kívülállókkal mindazt, ami a koncentrációs táborok világában lezajlott. Ehhez pedig életben kellett maradni! A tanúskodás legitimálta magát az életben maradást, és az azért való küzdelmet akkor, amikor mindez egyáltalán nem tűnt legitimnek, de még kívánatosnak se, a mérhetetlenül igazságtalan önvádakkal, büntudattal, fizikai állapotuk leromlásával, s a halál mindenütt jelenvalóságával küzdő áldozatok számára. Az Auschwitzot túlélő francia művész, Charlotte Delbo 1974-ben publikált, *Qui Rapportera Ces Paroles? (Ki visz hírt?)* című színdarabjának pontosan ez a mechanizmus a központi témája.

³ A pipelek a koncentrációs táborokban a fogoly funkcionáriusok szolgálói voltak, akiknek általában szexuális szolgáltatásokat is kellett nyújtaniuk.

A híradás és az emlékállítás tehát fontos része volt annak a lázas dokumentáló tevékenységnek, amely sok túlélőt tanúvallomásadásra, valamint tanúvallomások gyűjtésére és rögzítésére sarkallt, hiszen a nagy tanúvallomásgyűjtő projektek többségét is túlélők tervezték meg és működtették.⁴ Ezek döntő többsége az utókornak szólt, s a dokumentáció (más szavakkal a híradás és az emlékállítás) volt a fő célja, amellet, hogy lehettek azonnali gyakorlati céljai is, például háborús bűnösök pereikhez bizonyítékokat szolgáltatni. David Cesarani pedig az általa szerkesztett tanulmánykötet bevezetőjében és az általa írt tanulmányban arra hívja fel a figyelmet, hogy a korai tanúvallomás- és dokumentumgyűjtő projektek, valamint a rájuk épülő korai Holokauszt-történelemkutatás a Holokauszt utáni zsidó élet és a különböző zsidó közösségek egyik lényeges szervező ereje volt.⁵ Nemcsak társadalmi méretekben, de az egyes tanúvallomások szövegeinek szintjén is vizsgálnunk kell azokat a folyamatokat, amelyek a háború után a tanúvallomások tömeges megszületéséhez vezettek. Hiszen a mély szövegelemzések rámutatnak, hogy többféle mechanizmus is létezik, amelyek nélkül nem jöhetnek létre a nekik szánt szerepeket betöltő tanúvallomások. Már pusztán a közvetlenül a háború után adott tanúvallomások mennyiségéből látszik ugyanis, hogy mekkora volt az igény. Az viszont, hogy a korai tanúvallomások túlnyomó többsége rövid és lakonikus, jól mutatja, hogy mennyire nehéz a traumatikus eseményeket elmondani, illetve leírni, és hogy mennyire ritkán voltak adottak azok a külső és belső körülmények, amelyek lehetővé tették a teljesebb tanúvallomások megszületését. Ezeknek a körülményeknek a hiányában pedig nagyon sok tanúvallomás nem tudott a maga teljességében létrejönni, s bár van valami eredmény, a vállalkozás, vagyis a traumatikus események elmondását rögzítő szöveg mégis torzó maradt.

⁴ Lásd például Horváth Rita: *A Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság története...*, i. m., 1997. és úő: *'A Jewish Historical Commission in Budapest'...*, i. m., 2008, 475–496. Az emlékállításra vonatkozóan lásd Frojimovics Kinga: *'Landmark-Stones are the Highway toward Martyrdom'...*, i. m., 2006, 115–128.

⁵ Cesarani, David – Sundquist, Eric J. (eds.): *After the Holocaust...*, i. m., 2012. Cesarani megállapítását messzemenően alátámasztják például a magyarországi DEGOB történetét feltáró kutatásaim. A híradás és az emlékállítás funkciók különleges keverékét láthatjuk a közösségteremtés folyamataival együtt a Yizkor könyvek elkészítését célzó projektek esetében. Lásd Horváth Rita: *The Role of the Survivors in the Remembrance of the Holocaust...*, i. m., 2011, 470–481.

A túlélőt elnémitó büntudat a leggyakoribb ok, ami miatt egyszer csak nem folytatódik egy tanúvallomás, vagy érthetlenné válva szétesik. Végtelenül igazságtalan dolog, hogy az áldozatok éreznek fojtogató büntudatot az elkövetők helyett. Ezt már látni is nagyon fájdalmas, de a kutatónak ráadásul még a tanúvallomások elemzése során fel is kell használnia ezt a majdnem minden túlélő számára leküzdhetetlenül mindenütt jelenlévő érzelmet, mert éppen ezt azonosítva talál rá a vallomások traumaközpontjaira. Tehát az a traumatikus és traumatizáló érzélem, amit a túlélő büntudatként él meg, fontos szerepet tölt be a tanúvallomások elemzésében, ugyanakkor látszik, hogy a tanúk sokszor éppen emiatt nem folytatják a vallomásukat. Ilyen, a kutatót a traumaközpontokhoz vezető érzések továbbá a büntudattal megint csak nagyon igazságtalan módon összefonódó gyász, szégyen.

Különböző mechanizmusok léteznek, amelyek vagy tudatosan, vagy kevésbé tudatosan működnek annak érdekében, hogy egy-egy tanúvallomás megszülethessen, s a túlélőt elnémitó érzelmek ne kerekedjenek felül a tanúvallomás adása közben. A vallomástétel közben e mechanizmusok közül mindig működik legalább egy, de általában több, így biztosítva, hogy a vallomás folytatódjék: a meg-megszakadni akaró narratíva létrejöjjön. Sokféle szövegdinamikai, szövegbeli formai és tartalmi eszköz is alkalmas a vallomások kontinuitásának fenntartására, de ilyen szerepet tölthet be például az interjúkészítő személye is,⁶ vagy a tanúvallomás adásának körülményei.⁷

Most egy a DEGOB-nak adott, sok szempontból különleges tanúvallomás mélyelemzésével fogok bemutatni egy ilyen, a tanúvallomás folytonosságát biztosító mechanizmust, amely ráadásul ugyanaz a mechanizmus, amelynek már a koncentrációs táborok világában is központi szerepe volt a túlélés biztosításában, az élet folytathatóságának folyamatos lehetővé tételében. Vagyis a tanúvallomás egyik központi mechanizmusa által, metatextuális módon, mimetikusan bemutatva/kódolva vall a túlélés egyik központi mechanizmusáról, s nem egyszerűen megpróbálja azt szavakba önteni. A tanú tehát nem direkt módon, egyszerűen beszél az egyik központi túlélő mecha-

⁶ Horváth Rita – Zana Katalin: *Trauma és szelf-narratíva...*, i. m., 2013, 230-256.

⁷ Rita Horváth – Katalin Zana: *“Both Valuable and Difficult”...*, i. m., forthcoming

nizmusról, hanem az a tanúvallomás egyik szerkezeti elemébe épül be, s ezáltal válik láthatóvá a vallomás elemzése során.

A közvetlenül a háború befejeződése utáni legnagyobb magyarországi tanúvallomásgyűjtő projekt (a DEGOB) munkatársai 1945–1946 folyamán mintegy 4600 jegyzőkönyvet vettek fel, ami 4872 tanú vallomását tartalmazza. 3570 jegyzőkönyv van ebből meg a Magyar Zsidó Levéltárban és a Yad Vashem levéltárában.

A tanúvallomásokot tartalmazó DEGOB jegyzőkönyvek különlegesen abban az értelemben, hogy egy előre elkészített kérdőívre támaszkodó interjúk eredményei, de ez nem látszik rajtuk. A jegyzőkönyvvezetők, akik mind a DEGOB fizetett alkalmazottai voltak, az interjú során a tanú válaszait általában gyorsírással lejegyezték, s a lejegyzett válaszokra támaszkodva, azokat egységes és folyamatos narratívaként legépelték. Az interjú kérdés-felelet eredetére a jegyzőkönyv már nem is utal.

Az, hogy a jegyzőkönyvek végleges változata gyakorlatilag elrejtí az interjúkészítő szerepét, sokféleképpen megnehezíti a jegyzőkönyvek elemzését. Az interjúkészítő szerepét a tanúvallomás fenntartásában, illetve elnémitésében pedig biztosan elfedi. Nem elég, hogy a jegyzőkönyv nem dokumentálja az interjú ügy, ahogy az valójában történt, de (a maga is túlélő) interjúkészítő a jegyzőkönyv egységes narratívává változtatásával még egy szinten, szerkesztőként is befolyásolja a tanúvallomás végleges formájának megszületését. Az emberek közötti dinamika egyes elemeit tehát a jegyzőkönyvek döntő többsége nem rögzítette, ezeket csak a csoportosan adott DEGOB jegyzőkönyvek őrizték meg valamelyest.

Bár a DEGOB jegyzőkönyvek döntő többsége – 2911 jegyzőkönyv – egyéni sorsokat rögzített, vannak csoportokkal felvett jegyzőkönyvek is. Utóbbiakban családtagok, egy településről származók vagy olyanok története szerepelnek, akik ugyan nem rokonok, de a deportálás vagy a munkaszolgálat során hosszan együtt voltak. E csoportos jegyzőkönyvek általában 2-5 emberrel készültek, de olyan tanúvallomások is vannak, melyekben nagyobb csoportok közös sorsát rögzítették.

A tanúskodók közti dinamikák, amelyeket a csoportosan felvett jegyzőkönyvek időnként rögzítettek, nem egyszer sokat elárulnak a tanúvallomás folyamatosságának fenntartását vagy megakadályozását befolyásoló folyamatokról. Azért érdemes a tanúskodó emberek közti személyes és csoportdinamikákat vizsgálni, mert ezek több

DEGOB jegyzőkönyv esetében is túléltek a narrativizáció folyamatát, s számos alkalommal, a túlélők szerepeiben és egymáshoz való viszonyaiban a vallomás bizonyos fontos elemei mintegy megszembélyesítődtek, s ilyen módon váltak az elemzés számára jól láthatóvá.

Egy ilyen csoportos jegyzőkönyvet fogok bemutatni. Az 1945. július 15-én Budapesten felvett 473-as számú DEGOB jegyzőkönyvben az 1905-ben született dr. Salamon M-né, egy felsővisói (ma Vișeu de Sus, Románia) orvos felesége és lánya, az 1932-ben született Salamon D. mondják el gettósításuk, deportálásuk és felszabadulásuk történetét. Salamont, feleségét és lányát 1944 májusában deportálták a helyi gettóból Auschwitzba.⁸ Az apát az auschwitzi rámpán elválasztották feleségétől és lányától, utóbbiak azonban végig együtt tudtak maradni. A Salamonnéval és lányával készített jegyzőkönyvben ketten felváltva számoltak be az auschwitzi első szelekciót követően történekről egészen felszabadulásukig.

A történet nagy részét ugyan az anya előadásából tudjuk meg, mégis a jegyzőkönyvben jelentős szerepet kapott a kislány elbeszélése is. A csoportos DEGOB jegyzőkönyvek esetében nagyon ritka, hogy gyerekek szóhoz jussanak: a 473-as jegyzőkönyv tehát e tekintetben is különleges. D, kevésszer ugyan, de átvette anyjától a szót, s mindig a vallomás fontos helyein szólalt meg.

Az elemzéshez érdemes idézni a jegyzőkönyv teljes szövegét úgy, hogy a két beszélő szövegét két különböző színnel jelöltem.⁹ Az anya szövege zöld, D-é pedig piros. A jegyzőkönyvvezető mindig világosan jelölte, hogy a gyerek mikor kezdett beszélni, de azt nem, hogy mikor fejezte be, s mikor vette át a szót ismét az anya. Ezt tehát én próbáltam meg elkülöníteni a két stílus különbözősége és tartalmi ismérvek alapján. Persze az is lehet, hogy az interjúkészítő mindig új bekezdést kezdett, amikor D. befejezte a beszédet. Ezért egy harmadik színt, kéket használtam annak a résznek a jelölésére, ahol nem teljesen biztos, hogy az anya beszél.

Férjem orvos volt Felsővisón és nagy cionista. Eleinte úgy volt, hogy nekünk be sem kellett költözni a gettóba, mint or-

⁸ A felsővisói gettóról l. a Frojimovics Kinga által írt szócikket, in: Miron, Guy – Shulhani, Shlomit (eds.): *The Yad Vashem Encyclopedia...*, i. m., 2009.

⁹ A jegyzőkönyv szövegét a mai helyesírásnak megfelelően, de ettől eltekintve szövegűen közlöm.

vos családnak, de a férjem azt mondta, hogy ami a többivel történik, az történjen velünk is és ezért önként bementünk a gettóba. Én próbáltam rávenni, hogy ne menjünk és szökjünk meg, ő azonban hallani sem akart erről.

A III.ik felsővisói transzporttal indítottak el bennünket. Háromezren mentünk ezzel a szerelvénnyel. A férjem az egész út alatt nagyon lehangolt volt, a többiek bíztatták egymást, hogy az ország belsejébe megyünk meg azzal, hogy dolgozni fogunk, de a férjem tudta a lengyelektől, hogy mi fog történni velünk és rettenetesen elkeseredett volt. Azt mondta, legyen erős és tartsak ki, akkor talán még találkozni fogunk.

Az állomásról a fürdőbe vittek bennünket. Szerencsémre a kislányom velem maradhatott, és csak a férjemtől kellett elválnom. A fürdőbemenet halálsikolyokat hallottunk, erre mindannyian szétszaladtunk. Az SS-ek elkezdtek lövöldözni ránk, néhányan meg is sebesültek, mire újból visszaálltunk ötös sorokba. Borzalmas volt a fürdőben levetkőzni férfiak előtt. Levágták a hajunkat, megfürdettek és rossz, rongyos, piszkos ruhát kaptunk. Már a fürdésen és egyéb dolgokon is félig önkívületben vettem részt és továbbra sem tudom, hogy mi történt a következő három nap alatt.

(Salamon D.) **A fürdőben elvesztettem az anyukámat, rettenetesen sírtam és ekkor egy néni felszedett és megkereste velem anyukát. Három napig borzalmasan sírtam és nem ettem semmit. Három nap után véletlenül találkoztam apukámmal.**

A férjemet már én is láttam, próbáltam beszélni vele, de elkergetett magától, nehogy valami bajom legyen ebből. Sírvá mentem vissza a blockba, amikor elvitték a lagerből.

Megérkezésünk után nagyon gyakran volt a blockban selektio. Ilyenkor rettenetesen féltettem a kislányomat. Kifesttem, ahogy tudtam, hogy szép piros legyen, mindig mosolyognia kellett és a ruháit állandóan úgy alakígtattam, hogy csinos legyen bennük. Gyakran el is rejtettem a gyereket, különösen akkor, amikor beteg volt, hogy ne selektálják. Az

volt a szerencsém, hogy a Blockowák nagyon szerettek engem is és a gyereket is. A gyerek gyakran kapott ruhákat a Blockowától (Mandel Gabi Eperjes), és segített neki egyetmást, én pedig állandóan varrtam nekik, kaptam tút és cernát hozzá. A másik szerencsém az volt, hogy tudtam akarni és Auschwitzban csak az ért el valamit, aki erőszakos volt.

(Salamon D.) Gyakran kellett egyik blockból a másikba szabadnom, hogy ne vigyenek el a füstbe. Amikor beteg voltam és nem tudtam magamról, anyuka elrejtett, hogy ne vigyenek el. Egyébről sem lehetett hallani egész nap, mint a füstről, meg kéményről, meg krematóriumról. Nagyon nehéz volt Apelt állni egész nap, meg térdelni büntetésből, ha valami nem sikerült. A lányok néha egész jókedvűek voltak, a „Holdvilágos éjszakán” dallamára énekeltek valami dalt arról, hogy este van és még mindig térdelni kell büntetésből téglával a kezükben. - Megtanultam lopni, hazudni és elrejtetni mindent.

Az ember itt ki volt vetkőzve emberi mivoltából. Én nem tudtam elképzelni, hogy valaha is kikerülök innét. Egész napi munkánk az Apelállás volt. Tizenketten feküdtünk egy priscsen. A block nagyon rendetlen volt, mert az emberek rendetlenek voltak. Állandó zsvaj volt és piszok, hiába kiabált a blockowa, ilyenkor nem volt csoda, ha büntetett, mert, ha a rendetlenséget a Greze, vagy a Drechsler látta meg, akkor őt büntették meg. Én hajlandó voltam megcsinálni a barakk előtt egy kis virágos kertet, ezért külön mézet és kenyeret kaptam.

Az utolsó időkben nagyon gyakran volt válogatás. Minden ok nélkül is elvittek embereket. Különösen a tisztaságra ügyeltek nagyon, viszont mosdási lehetőséget alig adtak. El kellett lenni az alkalmat - és én ehhez nagyon jól értettem - hogy mikor lehet legalább arcot és kezet mosni. Utolsó időkben lagerszappant is kaptunk.

Állandó híreket kaptunk a lengyelektől a WC-ben. Ez volt a találkozóhely és szórakozóhely. Itt főztünk és itt is ettünk tükban az organizált ételekből.

Hat hónapig voltunk Auschwitzban. Egy éjjel hirtelen elindítottak bennünket. Először fürdőbe mentünk, selektáltak bennünket, felemelt kézzel kellett elfutni a Mengele előtt. Új ruhákat kaptunk, vonatra ültettek bennünket és elszállítottak Hochweilerbe.

Hochweilerben egy téglagyárba kerültünk. Itt a bánásmód egészen emberi volt. Én az egész idő alatt sokat sírtam, itt sokkal rosszabbul éreztem magam, mint Auschwitzban. Kint dolgoztunk a szabadban, a munkánk elég nehéz volt.

(Salamon D.) Én is kint dolgoztam az erdőben eleinte, de azután a lagerführer megtiltotta, hogy dolgozzak, és akkor csak kivonultam munkára, de ott leültem és nem csináltam semmit.

Az ellátás egészen jó volt. Pár hónapig voltunk azonban csak itt, mert egy reggel elindítottak bennünket Breslau felé. Enni nem kaptunk az úton, állandóan lövöldözéseket hallottunk azokat lötték le, akik nem bírták az utat. Breslau előtt már mind a ketten ájultoztunk az éhségtől. Ekkor azon az alapon, hogy sok vesztenivalóm már úgysem lehet megpróbáltam a szökést és sikerült. Kiléptem a kislánnyal együtt a sorból és elindultam Breslau felé. Breslauban bekopogtattunk egy házba, ahol kiderült, hogy magyar származású vénkisasszonyok laktak. Azt mondtuk, hogy magyar menekültek vagyunk és szállást kérünk. Befogadtak szerencsére, és nagyon jók voltak hozzánk, egészen a felszabadulásig. Később rájöttek, hogy zsidók vagyunk, de nem tettek ellenünk semmit.

A tanúvallomás első két bekezdése, amelyben Salamonné az Auschwitzba érkezésük előtti eseményekről beszél, élesen elkülönül a vallomás többi részétől. Ennek a résznek központi szereplője a férj, s a tanúvallomást tevő nő teljesen egyértelművé teszi, hogy mennyire felelősnek tartja a férjét azért, hogy a család Auschwitzba került. A hagyományos családmodellnek megfelelően az apa hozta meg a család sorsát befolyásoló összes döntést anélkül, hogy megbeszélte volna azokat a családtagokkal, vagy akárcsak meghallgatta volna a

véleményüket. Salamonné mély keserőséggel teszi nyilvánvalóvá, hogy nem folyt férj és feleség közt párbeszéd, nem jellemezte hierarchikus kapcsolatukat kölcsönös megértés és egymásra figyelés. Gyásszal terhes haragjában olyan képet fest a férjéről, mely szerint az idealista férfi nemcsak hogy nem figyelt feleségére, de még teljes kétségbeesésében is csak utasításokat tudott adni igazi beszélgetés helyett: „[...]”, de a férjem tudta a lengyelektől, hogy mi fog történni velünk és rettenetesen elkeseredett volt. Azt mondta, legyek erős és tartsak ki, akkor talán még találkozni fogunk.” Azt a vádat is sugallja, hogy férje idealizmusból a zsidóság csak elvileg létező közösséget választotta a családja nagyon is hús-vér közössége helyett.

Látszik, hogy a túlélőt még saját haragja is bántja, ezért siet lezögezni, hogy amikor már Auschwitzban szintén hiába próbált férjével kommunikálni, azt szerinte az ő érdekében akadályozta meg: „A férjemet már én is láttam, próbáltam beszélni vele, de elkergetett magától, nehogy valami bajom legyen ebből. Sírva mentem vissza a blockba, amikor elvitték a lagerből.”

Az első két bekezdés, amelynek egyik fő témája az, hogy a feleség képtelen kommunikálni férjével, negatív módon megelőlegezi és hangsúlyozza azt az elemzésem középpontjában álló mechanizmust, amely az anya a lánnyal folytatott, töretlen, kölcsönös, egymásra hangolt és figyelő kommunikációjából áll.

Meg kell értenünk azokat a vallomástételkor működő mechanizmusokat, amelyek arra készítetik D.-t, hogy időnként átvegye a szót. Első pillantásra úgy tűnik, akkor szakítja meg anyja elbeszélését, amikor az ő saját emlékeit akarja elmesélni. Ha azonban figyelmesen olvassuk a szöveget, akkor látjuk, hogy nem erről van szó. D. többször csak megismétli azt, amit az anyja mondott. Nem elsősorban saját tapasztalatairól akar tehát D. beszélni, hanem amikor érzékeli, hogy anyja tanúvallomása megtorpan, folytathatatlaná kezd válni, akkor rövid hozzászólásaival a vallomás folytatását biztosítja.

Állandóan figyelni tehát anyját, s amikor az anya az összeomlás szélére kerül – elöntik azok a negatív érzelmek (bűntudat, gyász, hiábavalóság érzése stb.), amelyek lehetetlenné tennék a vallomás folytatását –, akkor közbelép. Az anya pedig minden esetben reagál, összeszedi magát, és folytatja azt, ami számára már folytathatatlaná vált: a tanúságtételt a jelen pillanatban, s az életet, a túlélésért folytatott kegyetlen harcot a táborok világában. D. megjegyzéseinek ugya-

nis egyetlen funkciója van: ráébreszteni anyját a jelenlétére, s arra, hogy szüksége van rá. Meg kell mentenie, felelős érte.

Anya és lánya között tehát folyamatos a kommunikáció, s benne mindkettőjük túlélési stratégiájának egyik legfontosabb eleme manifesztálódik a tanúvallomás adása idején is, de a táborokban is: a lány ellentmondást nem tűrően, agresszíven mutatja anyja felé saját sérülékenységet! (S pontosan ez az a dinamika, ami a férj és a feleség közt semmilyen szinten nem működött a feleség értelmezése szerint.)

Salamon D. összesen három helyen vág közbe anyja elbeszélésébe. Az auschwitzi érkezést követő szelekció utáni fertőtlenítés elbeszélésekor; akkor amikor anyja arról beszél, hogy hogyan igyekezett megóvni gyermekét attól, hogy Auschwitzban a gyakori szelekciók áldozatává váljon; s végül akkor, amikor a Hochweilerben végzett munkáról tanúskodtak.

D. akkor szólal meg először, amikor az anyja arról beszél, hogy a félelem és a megaláztatás hatására hosszabb időre önkívületi állapotba került. Az elbeszélés e pontján D. elmondja, hogy az ő szempontjából mi történt ez alatt a három nap alatt, s erősen hangsúlyozta, hogy mekkora szüksége volt az anyja védelmére. Az is nagyon árulkodó, hogy az anyja azonnal visszaveszi a szót, mihelyt a lány az apját említi, ezzel is jelezve, hogy nem volt érdemes hozzáfordulni, az apa nem tud már rajtuk segíteni.

D. második megszólalása mutatja a legjobban a lány által magára vállalt szerepet. Akkor vette át a szót, amikor az anyát elkezdte fojtotgatni a büntudat. Ekkor a lány emlékezteti, hogy milyen sokszor mentette meg őt a szelektálásoktól, s hogy nélküle nem lenne életben. A lánya megmentésének tudatára koncentráló anya azután nem csak a tanúvallomás folytatására volt képes, de arra is, hogy bénító büntudata egy részének okait is elmondja: ez a funkcionáriusokkal való jó viszony, és az, hogy „tudtam akarni és Auschwitzban csak az ért el valamit, aki erőszakos volt.”

A harmadik alkalommal pedig akkor szakítja meg D. anyja egyre irracionálisabbá és szétesőbbé váló elbeszélését, amikor Salamonné arról beszél, hogy mennyivel jobban szeretett Auschwitzban lenni, mint a munkatáborban, amiről pedig Auschwitz-cal ellentétben mond pozitív dolgokat, mint például: „Itt [Hochweilerben] a bánásmód egészen emberi volt.” Ekkor D. az éppen összeomló anyját arra emlékezteti, hogy a gyereke túlélési esélyei szempontjából a munkatábor sokkal jobb volt.

Minden egyes alkalommal tehát, amikor a tanúvallomás megszakadt vagy irracionálissá vált volna, D. azzal, hogy pusztá léteire emlékeztette anyját, s ezzel mind a tanúvallomás, mind pedig az élet folytatásának szükségességét legitímálta, biztosította a vallomás létrejöttét, de egyúttal felfedte kettőjük túlélési stratégiájának egyik központi elemét.

Elkerülhetetlenül észre kell vennünk, hogy a 473-as DEGOB jegyzőkönyv egyik fő témája, hogy a Holokauszt idején az áldozatok számára mennyire nem működtek a hagyományos patriarchális, hierarchikus családi és közösségi viszonyok, s hogy az emiatt érzett harag mennyire része maradt a túlélők háború utáni világának.

Ennek a jegyzőkönyvnek az az egyik különlegessége, hogy nem csak érződik benne a létező hierarchikus viszonyokkal és eszmékkel való elégedetlenség, de személyes mintát is ad ennek a hibának az elkerüléséhez. Mintaként mutatja fel a kölcsönösen egymásra figyelő, egymással folyamatosan kommunikáló, támaszkodó és egymás érzelmeire rezonáló anya-lánya viszonyt.

A vallomásból az is kiderül, hogy a túléléshez nem alkalmasak a hagyományos, alárendelt, engedelmeskedő női szerepek, hanem például agresszívnek kell lenni. Az anya kijelenti ezt, a lány pedig azzal, hogy közbevág, demonstrálja az agresszivitásnak azt a pozitív formáját, amely átvihető a Holokauszt utáni világba. Az akkor érvényes illem szerint, a gyerekeknek nem volt szabad kérdés nélkül beszélni. A csoportos tanúvallomások döntő többségében nem is hallatszik a túlélő gyerekek hangja.

Abban a mély gyásszal átélt felismerésben, hogy a hagyományos patriarchális viszonyok károsak, s az ezt elkerülendő minták adásában az elemzett DEGOB jegyzőkönyv nagyon hasonlít arra, ami Yaffa Eliach *Hasidic Tales of the Holocaust* című gyűjteményében publikált tanúvallomásokból is kiderül. Ez utóbbi azért fontos, mert látszik, hogy a 473-as jegyzőkönyvben megfogalmazódott radikálisan új, a hagyományos hierarchiákat újraértékelő eszmék széles körben, az Eliach által megjelentetett tanúvallomásokban, vagyis a zsidó társadalom egyik leghagyománytisztelőbb szegmensében is megfogalmazódtak a Holokauszt eseményeinek hatására.¹⁰

A másik fontos konklúzió, hogy bár annyit már tudunk, hogy a háborút közvetlenül követő időszak fontos jellemezői voltak a kü-

¹⁰ Eliach, Yaffa: *Hasidic Tales of the Holocaust...*, i. m., 1982.

lönböző keretek közt történő tanúságtételek, az viszont újdonság, hogy ahhoz, hogy képesek legyünk megérteni a tanúvallomások létrejöttének folyamatait, nagy figyelmet kell szentelnünk azoknak a pszichológiai, társadalmi és nyelvi-formai mechanizmusoknak, amelyek lehetővé teszik a tanúvallomások megszületését, illetve hozzájárulnak ahhoz, hogy azok részletgazdagok és megbízhatóak legyenek, vagy éppen ellenkezőleg, elnémítják, sőt retraumatizálják a tanút. Ezen folyamatok és jelenségek megfigyelésére és megértésére pedig nem csak azért van szükség, mert jellemző részei koruknak, hanem elsősorban az oral history forrásaink forráskritikája miatt.

Felhasznált irodalom

Cesarani, David – Sundquist, Eric J. (eds.): *After the Holocaust: Challenging the Myth of Silence*. Abingdon, New York, Routledge, 2012.

Eliach, Yaffa: *Hasidic Tales of the Holocaust*. New York, Oxford University Press, 1982.

Frojimovics, Kinga: 'Landmark-Stones are the Highway toward Martyrdom...': Holocaust Memorial Monuments in Hungary. In: *Studia Judaica*, XIV, 2006, 115–128.

György Péter: *Apám helyett*. Budapest, Magvető, 2011.

Horváth Rita: *A Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság története, 1944-1952*. MAKOR Magyar Zsidó Levéltári Füzetek vol. 1. Budapest, Magyar Zsidó Levéltár, 1997.

Horváth Rita: 'A Jewish Historical Commission in Budapest': The Place of the National Relief Committee for Deportees in Hungary [DEGOB] among the Other Large-Scale Historical-Memorial Projects of *She'erit Hapletah* After the Holocaust (1945-1948). In: David Bankier – Dan Michman (eds.): *Holocaust Historiography in Context: Emergence, Challenges, Polemics and Achievements*. Jerusalem, Yad Vashem – New York, Bergham Books, 2008, 475–496.

Horváth Rita: The Role of the Survivors in the Remembrance of the Holocaust: Memorial Monuments and Yizkor Books In: Jonathan

C. Friedman (ed.), *The Routledge History of the Holocaust*. New York – London, Routledge, 2011, 470-481.

Horváth Rita – Zana Katalin: Trauma és szelf-narratíva: Gyerek holokauszt-túlélők tanúvallomásainak interdiszciplináris elemzése. In: *Lélekelemzés*. 2013, 2. szám, 230-256.

Horváth Rita – Zana Katalin: „Both Valuable and Difficult”: A Meeting Point between Historical and Psychological Interviews. In: *Children in the Holocaust and Its Aftermath*. Oxford – New York, Berghahn Press, forthcoming in January 2017.

Miron, Guy – Shulhani, Shlomit (eds.): *The Yad Vashem Encyclopedia of the Ghettos During the Holocaust*, Vols. I-II. Jerusalem, Yad Vashem, 2009.

HANA KUBÁTOVÁ*

A zsidókról kialakult kép a háború utáni Szlovákiában

1945. május 15-én délután a Szlovák Nemzeti Tanács ünnepélyes alakuló ülésén Jozef Lettrich, a szlovák Demokrata Párt vezetője és egyben a Tanács elnöke, megnyitóbeszédében hangsúlyozta, hogy az ülés milyen jelentős esemény, és hogy jelképesnek tekinthető, hogy épp abban az épületben tartják, ahol korábban, 1939 és 1945 között az ország törvényhozó testülete, a Szlovák Köztársaság Nemzetgyűlése ülésezett. „Az úgynevezett Szlovák Gyűlés intézménye, illetve annak tevékenysége a múltat jelképezik, a sötét múltat, ami nem térhet vissza.”¹ Lettrich számára a háború alatti Gyűlés „egy fasiszta rezsim és diktatúra” megtestesülése volt egy olyan időben, amikor „a népet megfosztották minden polgárjogtól.”

Az épület Szlovákia fővárosa, Pozsony központjában van a Župné námestie-n, és valóban érdekes a története. Ebben az épületben hirdette ki 1939. március 14-én egy mindössze három perces ülés keretében a Szlovák Gyűlés 57 tagja a háború alatti Szlovák Államot.² Lettrich szerint az 1944-es felkelés – a németek és a velük kollaboráns rezsim elleni fegyveres felkelés – miatt a Gyűlés elvesztette legitimitását, és most „a felszabadított nép tribünje épp ezen falak között gyűlik össze, hogy elfogadja a fasiszta árulók, a szlovák kollaboránsok és talpnyalók elleni törvényt.”³ Lettrich szerint a szlo-

* Dr. Hana Kubátová adjunktus Prágában, a Károly Egyetem (Univerzita Karlova) Társadalomtudományi Karának Politikatudományi Intézetében, hana.kubatova@fsv.cuni.cz. Jelen cikk egy változata megjelent angolul az *The Annual of Language & Politics and Politics of Identity* lapjain.

¹ SNR 1945–1946, *stenografické záznamy*. 1945. május 15. Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna,

<http://www.psp.cz/eknih/1945snr/stenprot/003schuz/index.htm>.

² Ľubomír Lipták: *Slovensko v 20. storočí...*, 2000, i. m., 177.

³ SNR 1945–1946, *stenografické záznamy*.

vák nép áldozat volt, a háború alatti Szlovák Állam (1939–1945) pedig „a náciizmus és fasizmus mesterséges, erőltetett eredménye.”⁴

Egy másik felszólaló, Gustáv Husák belügyi biztos és Szlovák Kommunista Párt tagja valamelyest kritikussabb hangon nyilatkozott a szlovák nép háború alatti felelősségéről:

Az előző hatalom nem csak földbe tiporta a szlovák nép hírnevét és becsületét, hanem a nép több tagjának emberi tartását is megtörte. Sok szlovákot meg lehetett venni a jobb élet, az anyagi haszon reményében, és sokan be is szennyezték erkölcsi integritásukat, és ily módon népünk olyan nemzetnek tűnt, amelynek nincs saját akarata, amelyet amíg jól él, nem érdeklí, milyen hatalom uralkodik felette.⁵

Közvetlenül a háború utáni időszakot nézve kimutatható, hogy hogyan reflektált az állam saját múltjára, és – Anna Cichopek-Gajraj terminusát használva – hogyan „termelte ki” a szlovákokat, illetve ezáltal azokat is, akik nem illettek bele ebbe az elsősorban etnikai alapokon konstruált kategóriába.⁶ Az állam jelentős szerepet játszott abban, hogy ez a megosztás kialakulhatott, jogi és szimbolikus értelemben egyaránt. Jogi értelemben fontos lépés volt az állampolgárság és a nemzeti hovatartozás fogalmának összemosása, de nyilvános beszédekben is rendszeresen húztak éles határvonalat a „mi” és az „ők” közé.

Jelen tanulmány azt vizsgálja, hogy milyen kép alakult ki a zsidókról a háború utáni években Szlovákiában – és így a szelektív emlékezés, illetve az ellenállás és áldozatiság narratíváival kapcsolatos kutatások sorába illeszkedik.⁷ A zsidókról kialakult kép alatt azt értem, hogy milyen jellegzetességeket, jellemvonásokat tulajdonítottak a zsidóknak mint csoportnak. Mennyiben volt más ez a kép, mint korábban, illetve más volt-e egyáltalán? Mivel a kérdés maga igen tág, itt csak néhány aspektusból tekintem át azt, hogy hogyan alakult ki, illetve éledt újjá ez a kép. Az érdekel elsősorban, hogy ho-

⁴ Uo.

⁵ Uo.

⁶ Anna Cichopek-Gajraj: *Beyond Violence...*, 2014, i. m., 152.

⁷ Alessandro Cavalli: *The Memory of Fascism...*, 2013, i. m., 501-506.; Peter Hallama: *Nationale Helden und jüdische Opfer...*, 2015, i. m.; Catherine Plum: *Antifascism After Hitler...*, 2015, i. m.

gyan lettek a zsidók ismét kizárva a nemzeti közösségből. Ezzel kapcsolatban két hivatkozási alap merült fel: egyrészt, hogy állítólag „nyelviileg nem illeszkedtek be”, és elsősorban a magyar volt a beszélő nyelvük (miközben valójában a háború utáni Szlovákiában már vegyesen volt magyar és szlovák), másrészt, hogy állítólag nem viselkedtek elég hazafias módon a háború alatt, és hagyták, hogy a „fasizmus elleni harc” súlyát a többségi társadalom viselje. Vizsgálatom fókuszában a közvetlenül a háború utáni zsidóellenes erőszak és annak hivatalos magyarázatai állnak.

A háború utáni Szlovákiában előforduló zsidóellenes erőszak jelképes eseményének számít a hírhedt tapolcsányi (Nagytapolcsány, Topolčany) pogrom. A tapolcsányi pogrom azonban csupán egy volt az 1945 tavasza (a II. világháború vége Szlovákiában) és 1948 februárja (a kommunista hatalomátvétel) közötti számtalan zsidóellenes megnyilvánulás közül. Tudósítások szerint már 1945 tavaszán volt „ellenséges viselkedés” a szlovák és a rutén többségi társadalom részéről zsidó szomszédjaikkal szemben.⁸ 1945 tavaszán a legerőszakosabb zsidóellenes támadás Szlovákiában az volt, amikor az úgynevezett „Banderisták”, az Ukrán Felkelő Hadsereg tagjai megölték 15 zsidót a Szinnai (Snina) járásban. Bár ennek a tömeggyilkosságnak több részletét a mai napig homály fedi, az bizonyított, hogy a helyi lakosság hasznot húzott a tragédiából, és a meggyilkolt zsidók vagyonának elkobzása által próbált meggazdagodni. A tapolcsányi pogrom volt azonban az, amelyik országos és nemzetközi szinten egyaránt jelentős visszhangra lelt, amint az a nemzetközi zsidó sajtóban megjelent tudósításokból is látható: az angol *Jewish Chronicle*, a *The Palestine Post*, illetve a bostoni *Jewish Advocate* is írt az eseményről.⁹ A tapolcsányi pogromot, illetve az annak kapcsán használt retorikát elemzem elsősorban, de esetenként más zsidóellenes megnyilvánulásokkal is alátámasztom állításaimat.

Az 1945. szeptemberi tapolcsányi pogrom

⁸ Slovenský národný archív (SNA), Povereníctvo vnútra, bezpečnostný odbor gyűjtemény, 60/45 akta, 483. doboz.

⁹ 68 Injured in Pogrom. In: *The Palestine Post*. October 1, 1945; Landrum Bolling: Jews Want to Emigrate from Slovakia But None Being Permitted to Leave: Pro-Nazis Still in Government Service Jews Shunted Away from UNRRA Aid. In: *Jewish Advocate*. September 6, 1945.

A tapolcsányi pogrom a szlovákiai zsidóellenes erőszak jelképes eseményének számít, sokan foglalkoztak már vele, és így az 1945. szeptember 24-én történt események főbb pontjai is jól ismertek.¹⁰ Azon a hétfő reggelen körülbelül 60 tapolcsányi asszony elment a Járási Nemzeti Tanácsba, és követelte, hogy az apácák, akik a helyi kolostor iskolájában tanítanak, maradjanak továbbra is a helyükön. A tanév elejétől kerengett ugyanis egy rémhír, miszerint zsidó tanárok vennék át az apácák helyét. A Területi Nemzeti Tanács elnökhelyettese biztosította az asszonyokat, hogy információjuk hamis, és a helyi iskolafelügyelőséghez irányította őket. Mire a csoport a felügyelőséghez ért, létszáma már 160-ra duzzadt, és további alaptalan hírek is elterjedtek köztük, mint például hogy: „a zsidók letépték a keresztek és a szentek képeit a tantermekben; a bajnai (Nyitrabajna, Bojná) nővéreket kirángatták a zsidók; a zsidók nem dolgoznak, és mégis az átlagnál magasabb életszínvonalon élnek; a zsidók illegálisan üzletelnek.”¹¹ Az iskolafelügyelőség ugyanazt a választ adta a főképp nőkből álló csoportnak, mint amit reggel kaptak: továbbra is az apácák fognak a kolostor iskolájában tanítani. Mielőtt azonban a tömeg lenyugodott volna, újabb híresztelés kapott lábra: egy helyi zsidó orvos állítólagosan méreggel oltott be gyermekeket. Karol Berger Holokauszt-túlélő, akinek már a háború előtt is orvosi praxisa volt a városban, valóban adott be aznap oltást gyermekeknek, de az Egészségügyi Meghatalmazotti Hivatal által felállított különbizottság később megállapította, hogy „az oltóanyag teljesen biztonságos volt, és nem alakult ki az oltás következtében semmilyen betegség.”¹²

A különféle álhírek bizonyára hozzájárultak a pogrom kitöréséhez. Megmagyarázni azonban nem magyarázzák azt meg. Hogyan lett a tapolcsányi tüntetésből erőszakos pogrom? Kik verték meg a helyi zsidókat és fosztották ki boltjaikat, otthonaikat? Miért?

A Nemzetbiztonsági Hivatal részéről Rudolf Viktorin őrnagy – az eset utáni reggel készült feljegyzés tanúsága szerint – több okkal magyarázta a zsidóellenes erőszakot. Véleménye szerint a városban terjedő álhírek valóban jelentős szerepet játszottak a pogrom kialakulásában, a gazdasági motiváció azonban hasonlóan fontos volt: „a

¹⁰ Ivan Kamenec: *Protizidovský pogrom...*, 1998, i. m., 80–94.; Uő: *Protizidovský pogrom...*, 1999, i. m., 85–97.; Yehoshua Robert Büchler: *Reconstruction Efforts in Hostile Surroundings...*, 2005, i. m., 257–276.

¹¹ SNA, Poverníctvo vnútra, prezídium gyűjtemény, 2087/46 akta, 2. doboz.

¹² Uo.

zsidók extra porció élelmiszert kaptak a szövetségeseiktől, amit a Nemzeti Tanács osztott ki.”¹³

1945. szeptember 28-i helyzetjelentésében Ján Ondrašovič hadnagy, annak a speciális egységnek a parancsnoka, akiket akkor vezényeltek ki, amikor a helyi szervek már látták, hogy a pogromot ők nem bírják megfékezni, szintén a gazdasági indítékokat hangsúlyozta. Meggyőződése szerint bár valóban az álhírek „dühítették fel” a népet a zsidók ellen, a „felkelés” igazából más tényezők miatt tört ki:

Miután távozott a Vörös Hadsereg, sok zsidó család érkezett Nagytapolcsányba, nagyjából 2,000 fő. Ezek a családok a bútoraikat keresték, amelyeket korábban civileknél rejtettek el, vagy amelyek eladásra kerültek az akkori törvényi előírások szerint. Mivel az ilyen bútorok általában a társadalom szegényebb rétegeihez kerültek, azok ellenséges hozzáállást tanúsítottak a zsidók iránt.¹⁴

A háború után Tapolcsányba visszatérő zsidók számát nézve Ondrašovič beszámolója biztosan túloz.¹⁵ Abban azonban valószínűleg igaza van, hogy a háború utáni zsidóellenes erőszak és a zsidó tulajdon helyreállítása között összefüggés van. A társadalom egy része egyértelműen nem örült a zsidók visszatérének, a Holokauszt-túlélők ugyanis tanúi voltak annak, hogy a háború alatt a többségi társadalom jelentős része mennyire mélyen vette ki részét a zsidók kifosztásából.¹⁶ A zsidóknak nem kellett volna visszajönniük, mégis visszajöttek, és ráadásul minden lehetséges egyéb módon is „feldühítették” a többségi társadalmat: ritkaságnak számító csokoládét és diót ettek, nem vettek részt a közösségi munkában, kihívóan viselkedtek¹⁷ - ezek voltak a vádak.

Az 1945. szeptember 24-i zavargás több órán át tartott, lakásokat és házakat fosztottak ki, 47 zsidó megsebesült, 18-an kórházba kerül-

¹³ Uo.

¹⁴ Uo.

¹⁵ *Yeshayahu Jelinek: Topolcany... , 2007, i. m., 38–39; Robert Büchler: Reconstruction Efforts in Hostile Surroundings... , 2005, i. m., 264.*

¹⁶ Hana Kubátová: *Nepokradeš!...*, 2013, i. m., 178–231.

¹⁷ SNA, Povereníctvo vnútra, prezídium gyűjtemény, 2087/46 akta, 2. doboz.

tek.¹⁸ Nem csak Tapolcsány városában voltak zavargások, hanem az egész térségben. A közeli Nyitrazsámbokréten (Žabokreky nad Nitrou) például a helyi lakosság „zúgolódott a zsidó nemzetiségű lakosság ellen [...], még olyat is lehetett hallani, hogy el kell űzni a zsidókat a városból, mert tönkreteszik a nemzetet.”¹⁹ Két zsidó család, akik féltették életüket, úgy döntöttek, hogy inkább elmenekülnek. Az egyik családot megtámadták útközben, a másik család lakását kirabolták éjszaka.²⁰ Űrményben (Urmin, ma Mojmírovice) pedig októberben „írógéppel írt, erősen zsidóellenes kifejezéseket tartalmazó plakátokat ragasztottak ki. A plakátokon nem volt aláírás. A helyi zsidók szerint ez csupán az első lépés tüntetések vagy további erőszakos események irányába.”²¹

A pogrom magyarázata

A tapolcsányi pogrom „komoly nyugtalanságot” keltett prágai kormánykörökben, ahogy ezt Jan Láníček megírta.²² Attól tartottak, hogy az ügy veszélybe sodorhatja az ország jóhírét, megkérdőjelezheti a liberális demokrácia létét. A miniszterek ezért határozottan elítélték az eseményeket, különösen figyelve arra, hogy a Nyugat biztosan megértse az üzenetet: Csehszlovákia számára elfogadhatatlan a zsidóellenes erőszak, legyen az Szlovákiában vagy bárhol másol.²³ Ennek megfelelően a csehszlovák hivatalos szervek igyekeztek kisebbiteni az antiszemitizmus jelentőségét Szlovákiában, és a felelősséget anonim „fasisztákra”, meg nem nevezett „kollaboránsokra” hárították. A szlovák hatóságok is hasonlóan cselekedtek. Különösen érdekesek azok az érvek, amelyekkel azt cáfolták, hogy a demokratikus Szlovákia (és Csehszlovákia egésze) rosszul kezelné a zsidókat.

¹⁸ A forrásokban eltér a sértültek száma. L. pl. SNA, Povereníctvo vnútra, národné výbory gyűjtemény, File 806/47, Box 582; Kamenec: *Protizidovský pogrom...*, 1998, i. m.

¹⁹ SNA, Povereníctvo vnútra, bezpečnostný odbor gyűjtemény, 264/45 akta, 484 doboz.

²⁰ Uo.

²¹ SNA, Povereníctvo vnútra, bezpečnostný odbor gyűjtemény, 8517/46 akta, 451 doboz.

²² Jan Láníček: *Czechs, Slovaks and the Jews...*, 2013, i. m., 165.

²³ Uo., 166.

Még a tapolcsányi pogrom előtt, 1945. szeptember 12-én a *Washington Post* megkérdőjelezte a csehszlovák demokrácia hitelességét, két ügyet hozva fel:²⁴ „Az egyik, hogy 7 millió cseh vesz részt 3,5 millió szudétánémet tömeges kifosztásában és deportálásában, a másik pedig a Szlovákiában dúló embertelen antiszemitizmus.” A cikk szerint a németek kitelepítése „visszatérés a barbár békekötés hagyományaihoz”, és valószínűleg barbárságra gondolt a szerző akkor is, amikor Szlovákiáról írt: „Szlovákiában annak a híre, hogy vége a háborúnak, még egyértelműen nem került bele a köztudatba.”

A szerkesztőség érdekes választ kapott a csehszlovák hivatalos szervektől. Csehszlovákia washingtoni nagykövete, Vladimír Svetožár Hurban nem sokkal a cikk megjelenése után értesítette róla a csehszlovák belügyminisztériumot. Hurbant nem érthette a cikk meglepetésékképp, mert kapott már korábban „tiltakozó leveleket a zsidók kapcsán, és különösen a szlovákiai zsidók kapcsán”, de tagadta, hogy az állításoknak bármi valóságalapja volna, és szerinte azok „a szlovákiai helyzettel kapcsolatos egyértelmű tájékoztatlanságot” mutatnak.²⁵ A *Washington Post* szeptember 26-i számában közölt válaszában leginkább a németekkel kapcsolatos rossz bánásmódot cáfolta, a szlovákiai antiszemitizmus – szerinte – alaptalan vádjával írásának csupán utolsó néhány mondatában foglalkozott:

A magyar uralom alatt Szlovákiában a zsidók kivételezett csoportnak számítottak, és a magyar elnyomókat szolgálták – hogy elnyomják és kegyetlenül kihasználják a népet. [...] Szlovákiában a zsidók együtt éltek ugyan a szlovákokkal, de valójában magyar nemzetiségűek voltak még Csehszlovákia függetlensége után is. Ezt a társadalom nem felejt el olyan könnyen. Mindennek ellenére bizonyítható, hogy a szlovákok az életüket kockáztatva mentettek meg szlovák zsidókat a lengyelországi deportálástól és a gázkamráktól.²⁶

Mint az idézetből kiolvasható, Hurban a zsidókat elnyomóként, magyarokként és nem szlovákokként látta, és szerinte a

²⁴ Questions for Benes. In: *The Washington Post*, 12 September 1945, 1.

²⁵ SNA, Poverenictvo vnútra, prezídium gyűjtemény, 2769/46 akta, 2 doboz.

²⁶ Vladimír Svetožár Hurban: Question for Benes. In: *The Washington Post*, September 26, 1945.

tapolcsányi zsidóellenes erőszakot ennek „kontextusában” kell szemlélni.²⁷

Mint Ivan Kamenec kimutatta, a tapolcsányi pogromról készült első értékelések, amelyek még alábecsülték az antiszemitizmus szerepét és anonim „fasiszta elemekre” hárították a felelősséget, mind az esemény hivatalos kivizsgálása előtt születtek.²⁸ Főképp cseh levéltári anyagokat vizsgálva Yehoshua R. Büchler ugyanarra a következtetésre jutott, mint Láníček: hogy a tapolcsányi pogrom „és a széleskörű médiafigyelem, amit az kiváltott, zavarba hozta a csehszlovák szerveket. Kelletlenül ugyan, de a prágai központi kormány és a szlovák vezetés végül napirendre tűzte az ügyet, és figyelmet szentelt neki.”²⁹ Büchler szerint azért született a pogromról és annak háttéréről annyi jelentés és nyilatkozat, mert az ország vezetősége aggódott, nehogy a „szlovák nyugtalanság elterjedjen, és hasonló események forduljanak elő máshol, ezáltal megingatva a kormányzatot az egész országban.”³⁰

A tapolcsányi pogrommal kapcsolatos beszámolókat és nyilatkozatokat elemezve azonban látni lehet, hogy a politikusok kettős beszédet alkalmaztak. Büchler ezt a Szlovák Kommunista Párton keresztül mutatta be. 1945. szeptember 29-én elment Tapolcsányba Viliam Široký, a Szlovák Kommunista Párt főtitkára és Csehszlovákia miniszterelnök-helyettese. Saját kezdeményezésre ment, mert aggasztotta az esemény. Amikor azonban ott párttársaival és híveivel találkozott, rá kellett jönnie, hogy „szlovákok körében nem hoz népszerűséget, ha elítéljük az antiszemita eseményeket, és ezért az ellentétes is volna a Párt érdekeivel.”³¹

Lettrich sem a zsidó polgárok jóléte iránti aggodalma miatt ítélte el az erőszakot, legalábbis a Kommunista Párt lapja, a *Pravda* számára adott interjúja alapján:

Elítélem [a tapolcsányi pogromot], egyrészt mert az ország számára égetően fontos belügyi konszolidáció szempontjából elengedhetetlen, hogy érvényesüljön az a demokratikus alap-

²⁷ Uo.

²⁸ Ivan Kamenec: *Hľadanie a blúdenie v dejinách...*, 2000, i. m., 379.

²⁹ Robert Büchler: *Reconstruction Efforts in Hostile Surroundings...*, 2005, i. m., 267.

³⁰ Uo.

³¹ Uo., 270.

elv, miszerint az állampolgárok valóban egyenlők, másrészt mert lerombolja a Csehszlovák Köztársaság jóhírét külföldön.³²

A Lettrich-féle Demokrata Párthoz közeli *Čas* lapjain megjelent tudósítás szavai is hasonlóak ebből a szempontból:

Meggyőződésünk, hogy állampolgáraink ki fogják zárni maguk közül a provokátorokat, akik még a mostani nehéz időben is bebizsokkoltják országunk jóhírét külföldön, és akik erőszakra buzdítják az embereket, és olyan cselekedetekre, amelyek ellentétesek a jó erkölccsel és nemzeti tulajdonságunkkal.³³

Ezen nyilatkozatok láttán nem meglepő, hogy a hivatalos szlovák kivizsgálás arra a konklúzióra jutott, hogy a pogrom azon zsidóellenes érzelmek következménye, amelyek Hlinka Szlovák Néppártja, illetve a Hlinka Gárda egykori tagjaitól, továbbá bizonyos vallási körökből származnak. A hivatalos források és sajtóközlemények alapján két fajta szlovák létezett: egyrészt egy maroknyi kollaboráns és áruló, másrészt a jólelkű többség, akik a szlovák nép valódi képviselői. Ez a felosztás fennmaradt annak ellenére, hogy a kivizsgálás kimutatta, hogy „alig volt néhány ember Tapolcsányban, aki nem értett egyet az 1945. szeptember 24-i eseményekkel. Munkásokkal, parasztokkal, értelmiséggel beszélgetve kiderül, hogy őszintén utálják a zsidókat.”³⁴

A tapolcsányi „sajnálatos események” után eltartott egy ideig, hogy a prágai kormány foglalkozzon az ügygel. 1945. október 2-án szólította fel a kormány a Szlovák Nemzeti Tanácsot, hogy „végezen alapos tisztogatást a kormányzati szervnél, a politikai intézeteknél és szervezeteknél, és távolítsa el azokat az elemeket, akik az úgynevezett Szlovák Állam idejében aktívan együttműködtek [az ellenséggel].”³⁵ A motiváció egyértelmű volt: „A kormány tudomá-

³² Fašisti a arizatori podnecovatel'mi nepokojov. Predseda SNR Dr. Jozef Lettrich o topolčianskych udalostiach. In: *Pravda*, October 7, 1945.

³³ Čo sa stalo v Topolčanoch?. In: *Čas*, September 30, 1945.

³⁴ SNA, Poverenictvo vnútra, národné výbory gyűjtemény, 806/47 akta, 582 doboz.

³⁵ Uo.

sul vette Viliam Široký miniszterelnök-helyettes üzenetét, és egyetért abban, hogy egyhangúlag és teljes erővel el kell ítélni az eseményeket, mert azok komolyan károsíthatják országunk jóhírét.”³⁶

A pogromról készült beszámolókból kitűnik, hogy a hatóságokat leginkább az ország hírneve izgatta, ugyanakkor az is látható belőlük, hogy milyen elterjedt volt a zsidók elleni előítélet Szlovákiában. A magát a háború előtti neves, értelmiségi *Lidové noviny* című napilap utódjaként számon tartó *Svobodné noviny* lapjain Juraj Šujan, a Szlovák Nemzeti Bíróság egyik ügyésze 1945. október 18-án megpróbálta megmagyarázni azt a „pszichológiai és politikai közeget, amelyben az antiszemita események megtörténhettek Szlovákiában”.³⁷ Šujan szerint a zsidók azáltal, hogy nem csatlakoztak a szlovák nemzeti felkeléshez, elszalasztották annak a lehetőségét, hogy

[...] bevéssék „arany betűkkel” saját nevüket nem csupán a felkelés történetébe, hanem népünk szívébe is. Ha lett volna annyi zsidó áldozat a harcmezőn, mint amennyi később, a felkelés leverése után lett, akkor senki nem mert volna kárt tenni a zsidókban, akár a legkisebb kárt sem, amikor ők a falvakban, városokban és hegyekben bujkáltak, és mindenki számára természetes lett volna, hogy vissza kell adni nekik a tulajdonukat, és elsőbbséget kell élvezniük a szociális juttatások során.³⁸

Šujan állításával szemben a valóságban a zsidók társadalmi hányaduknál nagyobb arányban vették ki részüket a szlovák nemzeti felkelésben.³⁹ Šujan ráadásul azt is mondja, hogy a zsidó vagyon restitúciója nem szubjektív okokból nem történt meg, tehát nem azért, mert az emberek nem akarták volna visszaadni az elrabolt vagyont, hanem azért, mert a zsidók nem bizonyították be a szlovák népnek, hogy megérdemlik a helyüket a társadalmon belül.⁴⁰ Mindezzel nem csupán azt deklarálja, hogy a zsidók – már megint – bebizonyították,

³⁶ Vláška rozhodne odsúdila topolčianske násilnosti. In: *Pravda*, October 5, 1945.

³⁷ Juraj Šujan: Židovský problém na Slovensku. In: *Svobodné noviny*, October 18, 1945.

³⁸ Uo.

³⁹ Ladislav Lipscher: *Židia v slovenskom štáte...*, 1992, i. m. 211.

⁴⁰ Uo.

hogy nincs helyük „a nép szívében”, hanem azt is, hogy a zsidók nem is részei a népnek.⁴¹

Talán hogy ne vádolják zsidóellenességgel, Šujan felhoz példának egy zsidót, aki viszont megérdemli, hogy a többségi társadalom jól bánjon vele. Az illető Pavel Fried, aki „hősiesen harcolt”, és ezért úgy döntöttek, hogy kinevezik *nemzeti felügyelővé* annál a cégnél, amelyet az árjásítás során a II. világháborúban tőle vettek el. Ahogy Cichopek-Gajraj kimutatta, a Szlovák Nemzeti Bizottság az elkobzott vagyon esetében a legtöbb esetben „nem érvénytelenítette a háború alatti tranzakciókat, hanem bevezette a nemzeti igazgatóság intézményét.”⁴² Ezt a rendszert nem csak a „német és magyar árulók” esetében alkalmazták, nem is csak a „politikailag megbízhatatlanokkal” szemben – akármilyen homályosan is értelmezték ezeket a kategóriákat –, hanem a deportált zsidók vagyona esetében is. Šujan észre sem vette a helyzet abszurditását: hogy Fried valójában csak visszakarta azt, amit korábban elvettek tőle.

Šujan szerint ahhoz, hogy a zsidók a „nemzeti közösség” részének számítsanak, előbb bizonyos dolgokat teljesíteniük kell. Friedet például dicsérte, hogy

[...] nem követelte ezt a kinevezést, ellentétben sok mindenki mással, akik viszont követelték, de a fronton nem ontották vérüket. Ez az ember ma sem tartja magát távol nemzeti közösségünkötől, sőt komolyan veszi áttérését a kereszténységre, rendszeresen jár templomba, gyakorló katolikus.⁴³

Még egy általános tanáccsal is szolgált a zsidóknak, és egyben megoldási javaslatot tett a zsidóellenesség megszüntetésére:

Ajánlatos lenne a zsidóknak más szakmákat választani, nem csak a kereskedelmet vagy az úgynevezett liberális szakmákat, mint ügyvéd vagy orvos stb. Miért nem lesznek a zsidók földművesek vagy munkások? Ha ezen elvek szerint élnének, és az állam is ezek mentén próbálná megoldani a zsidókérdést,

⁴¹ Uo.

⁴² Anna Cichopek-Gajraj: *Beyond Violence...*, 2014, i. m., 94–96.

⁴³ Juraj Šujan: Židovský problém na Slovensku. In: *Svobodné noviny*, October 18, 1945.

akkor pár év, talán tíz év múlva ez már nem lenne probléma. Adja Isten, hogy úgy legyen.⁴⁴

Šujan cikke nem maradt észrevétlenül sem magában a lapban, sem a zsidó közösségekben. Ferdinand Peroutka, a *Svobodné noviny* főszerkesztője, köztiszteletben álló újságíró, aki korábban rab volt Dachauban és Buchenwaldban, elhatárolódott Šujan cikkétől, mondván, hogy az a szerző szülőhazájában uralkodó hangulatot tükrözi, és a zsidókkal kapcsolatban ott táplált érzelmeket mutatja: „ha az ember Szlovákiában akar élni, akkor figyelembe kell vennie a szlovák közhangulatot, és nem tagadhatja meg a zsidóellenes érzelmeket.”⁴⁵ Petr Bednařík szerint Peroutka válasza csupán magyarázkodás volt, ezért keményen reagált rá: „Őszintén reméltük, hogy lesz legalább egy szlovák, aki tisztán, fenntartások nélkül kimondja, hogy ami Tapolcsányban történt, az székelyen.”⁴⁶

Šujan baráti tanácsa a zsidókhoz – miszerint „együtt kell nőjenek a nemzet testével és lelkével” ahhoz, hogy helyet kapjanak a közösségekben⁴⁷ – nem volt azonban példátlan és meglepő. A *Věstník židovské obce náboženské v Praze* című prágai zsidó folyóirat meg is jegyezte Šujan tanácsa kapcsán:

A zsidókérdéssel kapcsolatos nyilvános vitákban, azon ritka alkalmakkor legalábbis, amikor az egyáltalán megjelenik a sajtóban, különleges taktikát figyelhetünk meg, amelynek fő elve, hogy a farkas is jóllakjon és a bárány is ép maradjon. A javíthatatlan fasiszták borzalmas cselekedetei miatti erkölcsi felháborodás áluhája mögül oldalról baráti tanácsokkal ostromozzák a zsidókat, hogy javuljanak meg, ne viselkedjenek visszataszítóan, és fogják vissza magukat mindenben, amivel saját maguk ellen uszítanák ellenségeiket.⁴⁸

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Ferdinand Peroutka: Tak tedy zase? In: *Svobodné noviny*, December 2, 1945.

⁴⁶ Uo.; Petr Bednařík: *Zpravodajství českého tisku v roce 1945...*, 2006, i. m., 443–460.

⁴⁷ Juraj Šujan: Židovský problém na Slovensku. In: *Svobodné noviny*, October 18, 1945.

⁴⁸ Štěpán Engel: Hra s ohněm. In: *Věstník židovské obce náboženské v Praze*, October 28, 1945.

Šujan érvrendszerében az is benne van, hogy a zsidók cserbenhagyták a szlovákokat, és hagyták, hogy a szlovákok egyedül küzdjenek meg a fasiszmissal. Gondolatmenetének logikája az volt, hogy a fasiszták a háborút és a háború által hozott nehézségeket képviselik, márpedig a szlovák nemzet (egyként, egy nemzetként) harcolt a fasiszták ellen, és mivel a fasizmus az antiszemitizmus megtestesülése, a szlovákok nem lehetnek antiszemiták.

Nem csak Tapolcsányban volt azonban zsidóellenes erőszak, és az erőszakhullám nem is ért véget az 1945. szeptemberi pogrommal. A Tapolcsány közelében fekvő Ürményben 1945. októberében jelentettek először zsidóellenes erőszakot. Az 1946. márciusi jelentésében a Nemzetbiztonsági Hivatal nyitrai (Nitra) kerületi parancsnoksága a következőképpen indokolta a helyi lakosság ellenséges viszonyát a zsidó túlélőkkel szemben: a zsidók nem beszéltek szlovákul (nem beszéltek elég jól, vagy nem kizárólag szlovákul beszéltek), kihasználták a nem-zsidó lakosságot, és eltérően viselkedtek:

A legtöbben azért utálták a zsidókat Ürményben, ahogy azok korábban viselkedtek a helyiekkel, valamint életmódjuk miatt, ami nagyon más, mint Ürmény többi lakójáé. Bár ezek a zsidók Szlovákiában születtek, egész életükben itt éltek és vagyonukat a szlovák nép kárára szerezték, nem érezték kötelességüknek, hogy nyelvileg alkalmazkodjanak. [...] A zsidók elleni bizalmatlanság másik oka az, hogy az egykori Csehszlovák Köztársaság idején néhány zsidó, kihasználva a helyi földművesek nehéz anyagi helyzetét, hitelt ajánlott nekik, és amikor a földművesek komoly anyagi válságba kerültek, az összes költség visszafizetését követelték tőlük.⁴⁹

Ezekben a korabeli jelentésekben nem is az a legérdekesebb, hogy a szerzők milyen érveket hoznak fel, hanem az, hogy mit nem említenek egyáltalán. Ez a kerületi parancsnok például két oldalon át írta le az ürményi helyzetet. Szerinte több oka is volt annak, hogy a nép a zsidók ellen fordult. A fent idézetteken túl azzal is vádolta a zsidókat, hogy „parancsolgató, erőszakos módon viselkedtek a lakossággal” akkor, amikor már egyértelmű volt, hogy ki fogja meg-

⁴⁹ SNA, Poverenictvo vnútra, bezpečnostný odbor gyűjtemény, 8517/46 akta, 451 doboz.

nyerni a háborút, és „megtámadtak embereket az utcán, főképp a korábbi Hlinka Gárda tagjait, meg is verték őket, komoly testi sértéseket okoztak, korlátozták őket személyes szabadságukban.” Állítólag egyéb bünteteket is végrehajtottak, többek között felárral árulták az alkoholt. A lakosság állítólag egyetértett abban, hogy a „zsidók jól éltek Ürményben, jól ment a sorsuk, semmiben nem szenvedtek hiányt, miközben egyikük sem dolgozott.” Ráadásul a feketepiacon kereskedtek, és „amikor a helyi nemzeti tanács közmunkát írt nekik elő, ők kibújtak alóla, megúszták.”⁵⁰ Az egykori Szlovák Állam, annak zsidóellenes törvényei, a zsidó vagyon elkobzása, amelyben a többségi társadalom is aktív részt vállalt, a deportálások, vagy maga a háború – mindezek irrelevánsak voltak, a jelentés szerzője legalábbis nem is említi ezeket.

A zsidó túlélőknek, akik visszakérhették volna a vagyonukat (a sajátjukat vagy meggyilkolt családtagjaikét), előbb be kellett bizonyítaniuk, hogy csehszlovák állampolgárok voltak. Sem az 1945 áprilisában a csehszlovák Nemzeti Front által meghirdetett kassai kormányprogram, sem az 1945 augusztusában a magyar és német kisebbségek csehszlovák állampolgárságról kiadott 1945/33-as alkotmányos rendelet nem rendelkezett a zsidók vagy zsidó nemzetiségük ügyében. Mindkét esetben az volt a cél, hogy a kollektív vétkesség elve alapján megvonja a Csehszlovákiában élő magyarok és németek állampolgárságát. A rendelet szerint abban az esetben lehetett kivételt tenni, ha a német vagy magyar nemzetiségű csehszlovák állampolgár be tudta bizonyítani nemzeti szempontból való megbízhatóságát. Így a zsidóknak, akik 1938 előtt németnek vagy magyarnak vallották magukat, be kellett bizonyítaniuk, hogy hűek maradtak a csehszlovák köztársasághoz.⁵¹

Szlovák oldalról a belügyi biztos felelt az ügyért, és ahogy Ivica Bumová leírta, „német, magyar vagy akár zsidó nemzetiségű zsidók esetében gyakran történt szabálysértés, különösen helyi szinten”.⁵² A szlovák Zsidó Hitközségek Központi Szövetsége által kiadott hírlevél is erről tanúskodik:

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Kateřina Čapková: *Germans or Jews?...*, 2013, i. m., 348–62; Jan Lániček: *The Postwar Czech-Jewish Leadership...*, 2014, i. m., 76–96; Anna Cichopek-Gajraj: *Beyond Violence...*, 2014, i. m., 146–178.

⁵² Ivica Bumová: *Židovská komunita po roku 1945...*, 2008, i. m., 52.

Több helyről kaptunk panaszokat zsidóktól, hogy nem kapják meg a helyi Nemzeti Tanácstól a szükséges igazolásokat politikai és nemzeti megbízhatóságukról, pedig erre nincs a Tanácsnak különösebb oka. Megtudtuk, hogy a zsidókat általában magyarnak vagy németnek nyilvánították, vagy azért nem kapták meg az igazolást [...], mert zsidó nemzetiségűnek vallották magukat. Mindeközben azoknak a zsidóknak, akik szlovák nemzetiségűnek vallották magukat, le kellett tenniük egy nyelvvizsgát.⁵³

Az ügynek komoly következményei voltak, mint ezt a Jewish Agency for Palestine pozsonyi irodája jelentette 1946 decemberében: „A helyi hivatalok, különösen a körzetiek, nehézségek elé állítják őket, amikor állampolgársági papírokkért, bérért vagy nyugdíjért, kereskedelmi engedélyért, útlevélért folyamodnak.”⁵⁴ Yesayahu Jelinek kiemeli, hogy a szlovák hatóságok szemében a háború után a magyar (vagy akár a német) nyelv használata már elég bizonyíték volt az ellenséges tevékenységre.⁵⁵ De vajon újnak tekinthető-e ez a nyelvi vád? A két világháború közötti tudósításokat olvasva úgy tűnik, hogy a helyzet nem változott:

Hiába vallották 1930-ban Szlovákiában a zsidók magukat nagyszámban szlovák nemzetiségűnek, a szlovákok továbbra is saját nemzeti fejlődésük ellenségeként tekintettek rájuk. Az 1930-as évek folyamán a szlovák autonóm mozgalom erősödésével párhuzamosan ez tovább erősödött. A szlovákok azt szerették volna, ha a szlovákiai zsidók szlovákul beszélnek az utcán, a kávéházakban, az iskolákban, és nem magyarul. A szlovák közvélemény szerint a zsidók csak a szlovák nép iránti kötelességüket teljesítik, vezekelnek azzal, hogy szlovákul beszélnek.⁵⁶

⁵³ Central Archives for the History of the Jewish People (CAHJP), P287 Jelinek Gyűjtemény.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Yeshayahu Jelinek: *The Jews in Slovakia...*, 1978, i. m., 51.

⁵⁶ Rebekah Klein-Pejšová: *Mapping Jewish Loyalties in Interwar Slovakia...*, 2015, i. m., 145.

A két világháború közötti nyelvkérdést és a nyelvi alkalmazkodás hiányának vádját könnyű volt tehát újra elővenni a II. világháború után, mert termékeny talajra hullottak.

Konklúzió

A szlovák etnikum és állampolgárság II. világháború utáni kialakításával, illetve annak jogi vonzataival sokat foglalkozott már a korábbi szakirodalom. A jelen tanulmányban azt vizsgáltam, hogy ezen folyamat során milyen sajtóságokat tulajdonítottak a zsidóknak. Megállapítottam, hogy azzal vádolták őket, hogy nem alkalmazkodnak nyelviileg (vagyis nem beszélnek kizárólag szlovákul), és hogy a II. világháború, illetve a szlovák Nemzeti Felkelés során nem viselkedtek elég hazafias módon. A háború utáni szlovákiai zsidóellenes események, és különösen a tapolcsányi pogrom hivatalos magyarázatait elemezve feltűnő, hogy miközben a hivatalos és nem-hivatalos források egyaránt tagadták az antiszemitizmus erejét és jelentőségét, saját maguk is újra a két világháború közötti sztereotípiákat használták, és újra behozták azokat a közbeszédbe. E folyamat során a háború utáni időszakban kétféle kép alakult ki a szlovákokról: egyrészt a jószívű többség, akik harcoltak a fasiszmus ellen, másrészt az áruló, kollaboráns kisebbség. Míg az áruló és kollaboráns kisebbség saját maga távolodott el a szlovák nemzeti közösségből, addig a zsidók soha nem is tartoztak oda, ők mindig „mások” voltak.

Fordította: *Komoróczy Szonja Ráhel*

Felhasznált irodalom

Bednařík, Petr: Zpravodajství českého tisku v roce 1945 o topolčanském pogromu. In: Hájek, Jan – Kocian, Jiří – Zítko, Milan (szerk.): *Fragmenty dějin: Sborník prací k šedesátinám Jana Gebharta*. Praha, Historický ústav AV ČR ve spolupráci s Ústavem soudobých dějin AV ČR, 2006. 443–460.

Büchler, Yehoshua Robert: Reconstruction Efforts in Hostile Surroundings – Slovaks and Jews after World War II. In: David Bankier (ed.): *The Jews Are Coming Back: The Return of the*

- Jews to Their Countries of Origin after WWII*. New York – Jerusalem, Berghahn Books; Yad Vashem, 2005. 257–276.
- Bumová, Ivica: Židovská komunita po roku 1945 - snaha o občiansku a sociálnu rehabilitáciu. In: Monika Vrzgulová – Daniela Richterová (szerk.): *Holokaust ako historický a morálny problém v minulosti a v súčasnosti*. Bratislava, Ševt, a.s. pre Úrad vlády SR a DHS, 2008. 44–66.
- Čapková, Kateřina: Germans or Jews? German-Speaking Jews in Poland and Czechoslovakia after World War II. In: *Jewish History Quarterly*, 2013, 2. szám, 348–362.
- Cavalli, Alessandro: The Memory of Fascism and of the Anti-Fascist Resistance among Italian Youth. In: *European Review*. 2013, 4 (21). szám, 501-506.
- Hallama, Peter: *Nationale Helden und jüdische Opfer: Tschechische Repräsentationen des Holocaust*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2015.
- Plum, Catherine: *Antifascism After Hitler: East German Youth and Socialist Memory, 1949–1989*. New York – London, Routledge, 2015.
- Cichopek-Gajraj, Anna: *Beyond Violence: Jewish Survivors in Poland and Slovakia, 1944–48*. Cambridge University Press, 2014.
- Jelinek, Yeshayah: The Jews in Slovakia, 1945-1949. In: *Soviet Jewish Affairs* 1978, 2 (8). szám, 45–56.
- Topolcany. In: Michael Berenbaum – Fred Skolnik (eds.): *Encyclopaedia Judaica*, Vol. 20. Detroit, Macmillan Reference USA, 2007. (2nd ed.) 38–39.
- Kamenec, Ivan: *Hľadanie a blúdenie v dejinách: úvahy, štúdie a polemiky*. Bratislava, Kalligram, 2000.
- Protižidovský pogrom v Topolčanoch v septembri 1945. In: Jindřich Pecka (szerk.): *Acta Contemporanea. K pětadesátinám Viléma Prečana*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1998. 80–94.

- Protižidovský pogrom v Topolčanoch v septembri 1945. In: *Studia Historica Nitriensia*. 1999, 8. szám, 85–97.
- Klein-Pejšová, Rebekah: *Mapping Jewish Loyalties in Interwar Slovakia*. Indiana University Press, 2015.
- Kubátová, Hana: *Nepokradeš!: Nálady a postoje slovenské spoločnosti k židovskej otázke, 1938–1945*. Praha, Academia, 2013.
- Teraz alebo nikdy: Povojnové protižidovské násilie a väčšinová spoločnosť na Slovensku. In: *Soudobé dejiny*. 2016, in print.
- Lániček, Jan: *Czechs, Slovaks and the Jews, 1938–48: Beyond Idealization and Condemnation*. Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2013.
- Lániček, Jan: The Postwar Czech-Jewish Leadership and the Issue of Jewish Emigration from Czechoslovakia (1945-1950). In: Françoise S. Ouzan – Manfred Gerstenfeld (eds.): *Postwar Jewish Displacement and Rebirth: 1945–1967*. Leiden – Boston, Brill, 2014. 76–96.
- Lipscher, Ladislav: *Židia v slovenskom štáte: 1939-1945*. Bratislava, Print-Servis, 1992.
- Lipták, Eubomír: *Slovensko v 20. storočí*. Bratislava, Kalligram, 2000.

MIGRÁCIÓ – FÉLELMEK ÉS TRENDEK

DOI: <http://dx.doi.org/10.17355/rkkpt.v24i2.114>

SIK ENDRE – SIMONOVITS BORI – SZEITL
BLANKA*

Az idegenellenesség alakulása és a bevándorlással kapcsolatos félelmek Magyarországon és a visegrádi országokban

Az idegenellenesség és a bevándorlással kapcsolatos félelmek vizsgálata az elmúlt időszak menekültügyi válságának és az egész világot megrázó terrorcselekmények tükrében különösen aktuális kérdés. Tanulmányunk két részből áll. Az első részben áttekintjük az idegenellenesség alakulását és társadalmi bázisát, különös tekintettel a 2015-ös évre; a második részben pedig a bevándorlással kapcsolatos félelmek különféle típusait vizsgáljuk meg. Ahol lehetőségünk nyílt, az időbeli összehasonlítást térbeli kitekintéssel egészítjük ki, ugyanis a 2015 őszi az idegenellenességet és félelmeket mérő kérdéssort a visegrádi országok reprezentatív mintáin is vizsgáltuk.¹

* A szerzők: Sik Endre: egyetemi tanár, Debreceni Egyetem, professor emeritus, ELTE TáTK, vezető kutató, TÁRKI; Simonovits Bori: vezető kutató, TÁRKI; Szeitl Blanka: kutató, TÁRKI. E-mail: simonovits@tarki.hu

¹ A Közép-Európai Közvéleménykutató Társulás (Central European Opinion Research, CEORG) négy közép-kelet-európai ország, Csehország, Magyarország, Lengyelország és Szlovákia egy-egy társadalom- és közvéleménykutatással foglalkozó intézetének közös vállalkozása, mely 1999 óta működik. A CEORG adatfelvételeinek keretein belül mind a négy országban rendszeresen ugyanazokat a kérdéseket tesszük fel.

Az idegenellenesség alakulása Magyarországon

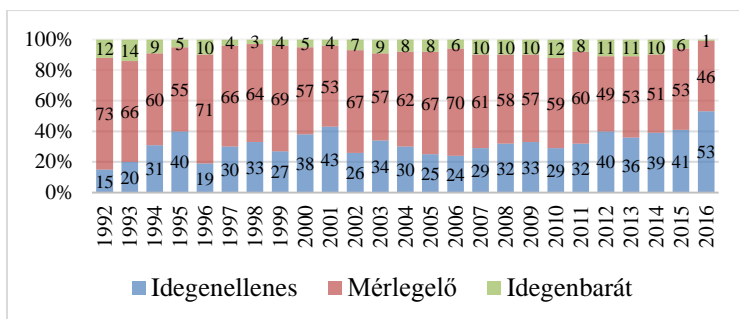
Az idegenellenesség (xenofóbia) fogalma nehezen ragadható meg, mivel csakúgy, mint minden, kisebbség-többség viszonylatában értelmezendő előítéletes attitűd, kognitív (tudati), affektív (érzelmi) és viselkedéses (diszkriminatív) elemekből áll össze. Minthogy adataink kérdőíves kutatáson alapulnak, elsősorban az idegenellenesség tudati és érzelmi elemeinek megragadására van módunk. Az idegenellenes attitűd kialakulásának egyik központi kognitív eleme a bűnbakképzés, mely meggyőződés szerint a bevándorlók felelősek az ország gazdasági és társadalmi problémáiért; az érzelmi komponens pedig leginkább a bevándorlással kapcsolatos félelmekben érhető tetten.

Az idegenellenességet legegyszerűbben úgy definiálhatjuk, mint a többség és kisebbség közötti „társadalmi távolság” legszélsőbb pontját.² A társadalmi távolság skálán a legerősebb elutasítást ugyanis az a fokozat jelenti, amikor a megkérdezett az adott kisebbségbe tartozó csoport tagjait nemhogy a személyes szférájába, de még az ország területére sem engedné be. A tanulmány első részében az idegenellenesség alakulását vizsgáljuk Magyarországon 1992-től egészen napjainkig, majd a viseigrádi országok összehasonlításában értelmezzük az adatokat. Végül azzal foglalkozunk, hogy a társadalom mely csoportjaira jellemző az idegenellenes attitűd valamely formája.

Ahogy az 1. ábráról leolvasható, az idegenellenesség mértéke a rendszerváltást követően 1995-ig gyorsan növekedett (az 1992-es 15 százalékról 1995-re 40 százalékra), majd 1996 és 2001 között előbb

² A Bogardus-féle társadalmi távolság skála bevett módszer a különböző társadalmi csoportok egymáshoz való viszonyának megragadására. A csoportképzés számtalan társadalmi jellemző mentén mehet végbe, melyek alapján az egyik első magyarországi, 1995-ben készült társadalmi távolsággal foglalkozó kutatás 19 olyan külcsoportot vizsgált, melyek valamilyen módon eltérnek a többségi magyar társadalomtól: kábítószerezések; homoszexuálisok; bőrféjük; büntetett előéletűek; cigány; néger; arab; romániai román; ázsiai; külföldi vendégmunkás; menekült; exszovjet állampolgár; állami gondozott; exjugoszláv állampolgár; zsidó; magyarországi szerb-horvát; romániai magyar; magyarországi szlovák; magyarországi német. L. Fábíán Zoltán – Sik Endre: *Előítéletesség és tekintélyelvűség...*, i.m., 1996.

ingadozott (19 százalék és 43 százalék között), 2002 és 2011 között pedig – habár kisebb ingadozások között – meglehetősen stabil volt. A 2000-es évekbeli stabilitást egyben a vélemények mérséklődése is jellemzi: 2005-ben és 2006-ban a válaszadók több mint kétharmada (67 százalék, illetve 70 százalék) mérlegelőnek számított, mely a 2012-es eredmények elemzésekor vált legközelebb feltűnővé, hiszen a mérlegelő álláspont kifejezetten alacsony értéket mutatott, és ezzel párhuzamosan az idegenellenesség mértéke ebben az évben újra az 1995-öshöz és a 2001-eshez hasonlóan magas értékkel volt jellemezhető. 2012 óta napjainkig ez a magas elutasító attitűd és a mérlegelők viszonylag alacsony aránya stabilan tartja magát, megtetőzve ezt azzal, hogy 2015-ben a magyar lakosság több mint négytizede, 2016-ban fele választotta azt az idegenellenesnek mondható véleményt, miszerint nem kellene egy menedékkérőt sem befogadni az országba.

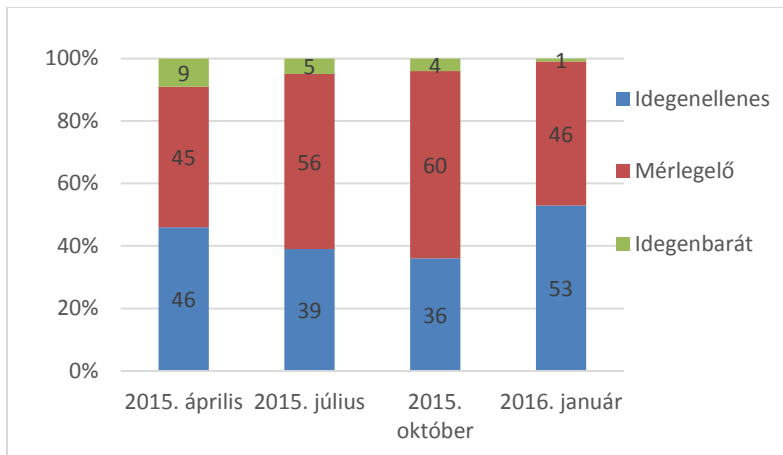
1. ábra Az idegenbarát, a mérlegelő és az idegenellenes válaszadók aránya Magyarországon 1992 és 2016 között (%)

Forrás: TÁRKI Omnibusz kutatások 1992-2016

Megjegyzés: Minden évben a következő kérdést tettük fel: Ön szerint be kell-e fogadni a menekülteket? A válaszlehetőség: „Igen, minden menekültöt be kell fogadni” (idegenbarát álláspont); „Van, akit be kell fogadni és van, akit nem” (mérlegelő álláspont); „Senkit sem szabad befogadni” (idegenellenes álláspont).

A 2014 óta végzett öt adatfelvétel ugyanakkor azt mutatja, hogy a 2015 áprilisi kiugróan magas (46 százalék) értékhez képest egy ideig csökkent az idegenellenesség mértéke (júliusban 39 százalék, októberben pedig 36 százalék), hogy aztán 2016 elejére rekordmagas-

ságba szökjön, miközben az idegenbarátság gyakorlatilag eltűnt (2. ábra).

2. ábra Az idegenbarát, a mérlegelő és az idegenellenes válaszadók aránya Magyarországon 2015-2016 (%)

Forrás: TÁRKI Omnibusz kutatások 2015-2016

Az idegenellenesség rendkívül magas aránya 2015 elején nem meglepő, hiszen ekkor a magyar kormány egy, a teljes lakosságot célzó és kifejezetten erőszakosnak mondható bevándorlás-ellenes kampányt indított, mely elsősorban a migránsokat tette meg a januári, Charlie Hebdo szerkesztőségét ért párizsi terrortámadás bűnbakjaiként,³ majd a nemzeti konzultáció és a plakátkampányok együttesen erősítették tovább a következő üzeneteket: (i) a bevándorlás és a terrorizmus elválaszthatatlanok egymástól; (ii) a beáramló migránsok elbocsátásokat okozhatnak a munkaerőpiacon; illetve, (iii) a bevándorlók miatt nő a bűnözés.

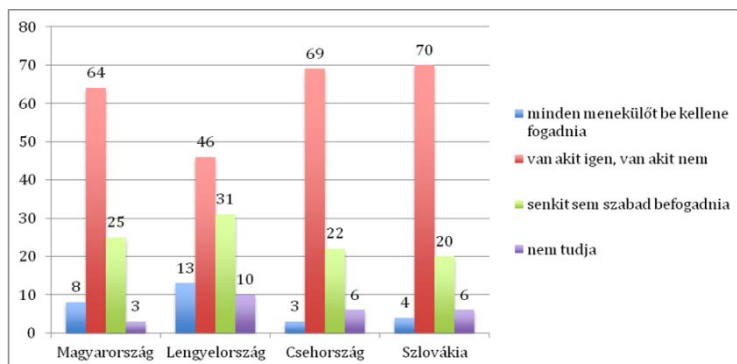
Az alapján, hogy mind a bevándorlásellenes kampány, mind a nagyszámú menedékkérő Magyarországra érkezése 2015 tavaszán zajlott, azt feltételeztük, hogy az idegenellenesség további növekedését fogjuk tapasztalni. Ezzel szemben – amint a 2. ábrán látható – az

³ L. Bernáth Gábor – Messing Vera: *Bedarálva...*, i. m., 2015.

év közepén az idegenellenesek és az idegenbarátok arányának egyidejű csökkenése következett be. E nem várt eredményt azzal magyarázhatjuk, hogy mivel 2015 májusa óta a menedékkérők nagy számban lépték át a szerb-magyar, majd szeptember 15-től a horvát-magyar határt, és mivel mind ez az áramlás, mind a kormány, mind a civil társadalom reakciói jól láthatóvá váltak a médiában, a lakosság júliusban és októberben azt érezte, hogy az országhatár lezárása (egyben az idegenellenességet kifejező válasz a kérdőívben) nem reális lehetőség, de az idegenbarát hozzáállást még kevésbé érezték annak. Feltételezéseink szerint a folyamatban lévő politikai intézkedések, a politikai és társadalmi viták, valamint a téma állandó médiajelenléte egyidejűleg további muníciót adott a mérlegelők táborába tartozóknak, amelynek részaránya ennek következtében megnőtt – a két szélsőséges alternatíva rovására. Mivel 2015 ősze óta nincsenek menedéket keresők Magyarországon, ugyanakkor a kormányzati bünbakképzés (a bevándorlási kvóta elleni kampány) továbbra is dühörog, ezért érthető, hogy a mérlegelő attitűd ismét viszakhúzódóban, míg az idegenbarátság (különösen az azóta történt újabb párizsi terrortámadás után) megszűnőben van.

Milyen mértékben tekinthető idegenellenesnek a magyar lakosság?

2005-ben a Central European Opinion Research Group (CEORG) kutatási együttműködés keretében végzett kutatás eredményei alapján azt láthatjuk, hogy az a mérséklődő hozzáállás, melyet 2005-2006 táján Magyarországon tapasztaltunk (és a tanulmány első részében aláhúztunk) nem csupán a magyarokra volt jellemző: mind a négy visegrádi ország lakossága egyfajta bizonytalan álláspontra helyezkedett ebben az időszakban (3. ábra).

3.ábra Mit gondol, be kell-e fogadni a menekülteket? (%)

Forrás: CEORG 2005. február (Magyarország: TÁRKI, Lengyelország: CBOS, Csehország: CVVM, Szlovákia: FOCUS).

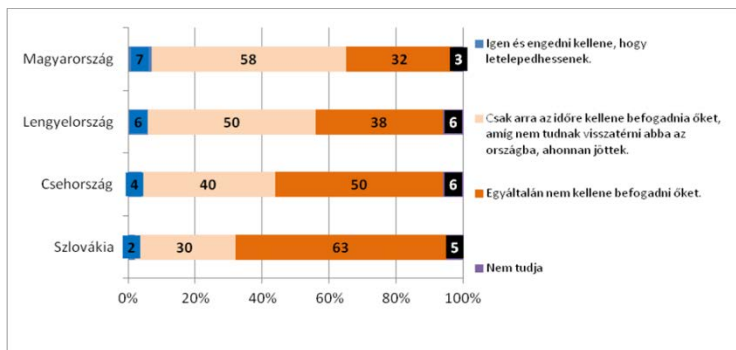
Míg a szlovák, a cseh és a magyar felnőtt lakosság durván kétharmada volt az úgynevezett mérlegelő állásponton, addig a mérlegelők aránya Lengyelországban alacsonyabb (46 százalék) volt 2005-ben. Ezzel párhuzamosan a lengyelek – a másik három vizsgált országgal szemben – nagyobb arányban helyezkedtek a két szélső álláspontra: 13%-uk szerint Lengyelországnak minden menekültet be kellene fogadni, míg 31%-uk szerint senkit sem. A magyar, a cseh és a szlovák válaszadók hasonlóan vélekedtek a menekültek befogadásáról, bár Magyarországon az idegenbarátok aránya relatíve magas volt: míg az idegenbarátok tekinthető álláspontot, miszerint minden menekültöt be kell fogadni, a magyarok 8%-a képviselte, addig a szlovákok 4%-a, a cseheknek pedig 3%-a vélekedett így. Idegenellenesnek a magyarok 29, a csehek 22 és a szlovákok 20 százaléka tekinthető.⁴

A menekültek befogadásával kapcsolatban⁵ újabb részletes CEORG adatfelvétel készült 2015 nyarán-őszén.⁶ A 4. ábrán látható,

⁴ Dencső Blanka – Sik Endre: *Adalékok az előítéletesség mértékének és okainak megismeréséhez...*, i. m., 2007.

⁵ Az adatfelvétel részletes elemzését I. Bernát Anikó – Sik Endre – Simonovits Bori – Szeitl Blanka: *„Attitudes towards refugees, asylum seekers and migrants”...*, i. m., 2015.

hogy kifejezetten a háborús övezetektől érkező menekültek befogadásával kapcsolatban leginkább a szlovákiai válaszadók elutasítóak: kétszer annyian (63 százalék) válaszoltak úgy, hogy egyáltalán nem kellene befogadni az innen érkező menekülteket, mint a leginkább befogadónak számító magyar válaszadók (32 százalék). A lengyel lakosság véleménye a magyarokéhoz áll közel.

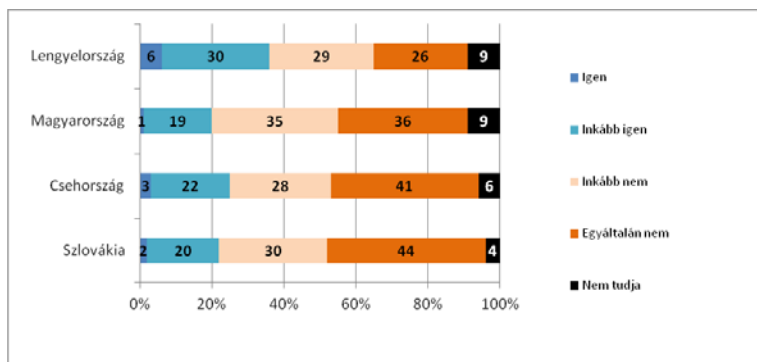

4. ábra Be kellene-e fogadnia az országnak a háborús övezetektől érkező menekülteket? (%)

Forrás: CEORG adatfelvétel 2015. augusztus- október

Az 5. ábrán a Közel-Keletről, illetve Afrikából érkező menekültekkel kapcsolatos véleményeket illusztráljuk. Az adatokból látszik, hogy jóval kevésbé befogadó a lakosság mind a négy országban (5. ábra), de a lengyelek e tekintetben befogadóbbak a másik három ország lakosainál.

⁶ Szlovákiában szeptember 1-9. között, Csehországban szeptember 7-14. között, Lengyelországban augusztus 17-24. között és Magyarországon október 16-23. között.

5. ábra Be kellene-e fogadnia a Közel-Keletről, illetve Afrikából érkező menekülteket? (%)

Forrás: CEORG adatfelvétel 2015. augusztus- október

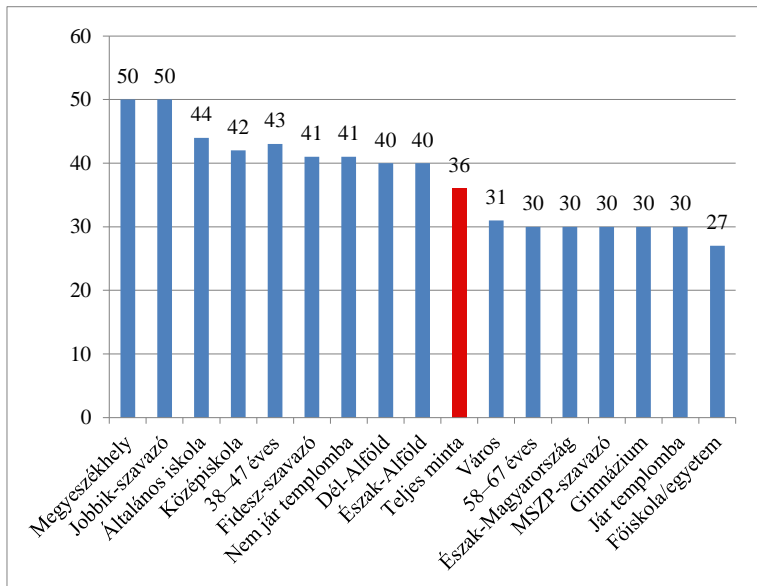
Kik az idegenellenesek?

Általánosságban elmondható, hogy függetlenül attól, hogy az előítéletességet a társadalom mely kisebbségben lévő csoportjával szemben vizsgáljuk, a társadalom rosszabb körülmények és lehetőségek között élő csoportjai (más szóval szociológiai értelemben a társadalom „vesztes” csoportjai) minden alkalommal nagyobb arányban vannak jelen az idegenellenes attitűdöt nyíltan vállalók között. Társadalmi-gazdasági szempontból ezek a vesztes csoportok a munkaerőpiacról kiszorultak, az alacsony iskolai végzettséggel rendelkezők (legfeljebb általános iskolai végzettséggel) tartoznak közéjük, illetve a rossz anyagi helyzetűek.⁷

A szociológiai értelemben „vesztes” csoportok mellett a Jobbik-szavazók körében szintén átlagon felüli idegenellenességet szoktak mérni az adatfelvételek. Politikai aktivitás alapján ugyanakkor fontos megemlíteni, hogy a politikából kiábrándultak azok, akik a legnagyobb arányban nem engednék be egyetlen menedékkérőt sem az országba.

⁷ Simonovits Bori – Szalai Boglárka: *Idegenellenesség és diszkrimináció a mai Magyarországon...*, i.m., 2013.

A legfrissebb, 2015-ös eredményeket a 6. és a 7. ábra szemlélteti. Azok a társadalmi csoportok, melyek körében az idegenellenes (6. ábra), illetve az idegenbarát (7. ábra) attitűd kifejezetten alacsony, illetve magas, azt láthatjuk, hogy az előző évekhez hasonlóan leginkább a pártpreferencia, a lakóhely, az életkor, illetve az iskolai végzettség játszik fontos szerepet.

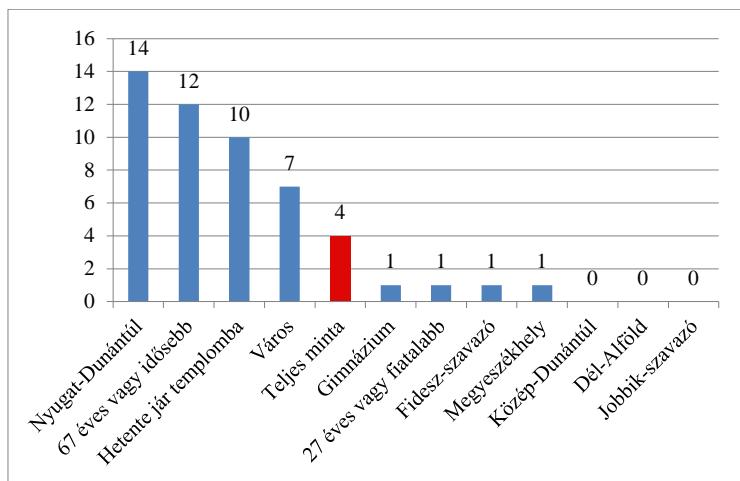
6.ábra Társadalmi csoportok, melyekben az idegenellenesek aránya az átlagosnál magasabb 2015 októberében (%)

Forrás: TÁRKI Omnibusz kutatások 2015 október

A 2015-ös adatok alapján azt mondhatjuk, hogy míg a Jobbik szavazók erősen, a Fidesz szavazók mérsékelten felülreprezentáltak; ugyanakkor az MSZP szavazók alulreprezentáltak voltak 2015 októberében az idegenellenesek között.

Továbbá, míg a Dél- vagy az Észak-Alföldön élők nagyobb valószínűséggel, a megyeszékhelyeken élők sokkal nagyobb valószínűséggel lesznek idegenellenesek; ugyanakkor a Magyarország északi részén élők között kevésbé valószínű, hogy idegenellenes válaszadót találunk.

Az iskolai végzettség és az életkor is fontos szerepet játszik az idegenellenes vagy az idegenbarát attitűd kialakulásában. Hasonlóan más előítéletmérésekhez, az idegenellenesség esetén is elmondható, hogy a kevésbé képzettek — különösen az általános iskolai végzettséggel rendelkezők — nagyobb valószínűséggel idegenellenesek, mint a magasabban képzettek.

7.ábra Társadalmi csoportok, melyekben az idegenbarátok aránya az átlagnál magasabb 2015 októberében (%)

Forrás: TÁRKI Omnibusz kutatások 2015 október

Az idegenbarátok aránya 2015 októberében igen alacsony volt Magyarországon. Az átlagnál nagyobb valószínűséggel találtunk idegenbarátokat a Nyugat-Dunántúlon élők, a 67 éven felüliek, a rendszeresen templomba járók, illetve a városokban (de nem Budapesten) élők között.

Az idegenellenesség és idegenbarátság társadalmi bázisa

A továbbiakban az idegenekhez való viszony vizsgálata során a két szélső attitűd, az idegenellenesség és az idegenbarátság kialakulására ható tényezőket vizsgáljuk sokváltozós elemzéssel. (1. táblázat).

1.táblázat: Az idegenbarátság és idegenellenesség kialakulásának modellje (2015. április, július, október, 2016. január – egyesített file, N=3628, logisztikus regresszió, csak azoknak a független változóknak a feltüntetésével, amelyek legalább az egyik függő változóra szignifikánsan hatottak)

	Idegenbarátság pszeudo R-négyzet = 19 %		Idegenellenesség pszeudo R-négyzet = 7 %	
	Esély hányados	Szignifikancia szint	Esély hányados	Szignifikancia szint
Fidesz	0.21	0.000	1.54	0.000
Jobbik	0.14	0.000	2.43	0.000
MSZP	0.56	0.05		
Demokratikus Koalíció			0.46	0.002
Biztosan nem megy szavazni			1.83	0.000
Biztosan megy szavazni	1.56	0.02		
Nagyváros (me- gyeszékhely)	0.41	0.003	1.35	0.007
Észak-Magyaror- szág	0.29	0.003	0.55	0.006
Nyugat-Dunántúl	2.48	0.004		
Dél-Alföld	0.32	0.008		
Egyetem	3.48	0.002	0.39	0.001
Roma származás	1.85	0.05		
Kivándorolna	2.17	0.05		
Legfeljebb általá- nos iskolát végzet- tek			1.76	0.002
Szakmunkásképző			1.59	0.004
Április	1.55	0.03	1.40	0.001
2016. január	0.20	0.000	1.87	0.000
Templomba jár			0.69	0.000
Anyagi helyzeté- nek romlásától fél			1.26	0.05
18-28 éves	0.46	0.04		
65 - éves	0.58	0.04		

Az elemzésből kihagyott referenciakategóriák: régió: Közép-Magyarország, iskolai végzettség: felsőfokú szakképzettség, korcsoport: 65 év felettek.

Az idegenellenesség kialakulásának esélyét a legerősebben növeli (s egyszersmind az idegenbarátság megjelenését csökkenti):

- A jobboldali pártszimpátia, és e tekintetben azonosan viselkednek a radikális jobboldal (Jobbik) és a kormánypárt (Fidesz) támogatói. A baloldali pártok közül az MSZP szimpatizánsai körében az idegenbarátság, a DK szimpatizánsai között az idegenellenesség esélye alacsony. De azt, hogy nem csupán a politikai gondolkodás iránya, hanem a politikai aktivitás önmagában is számít, azt jelzi, hogy az idegenbarátság esélyét a szavazási hajlandóság, az idegenellenességét ennek hiánya növeli.
- A nagyvárosi közeg. A nagyváros az idegenellenesség melegágya, ahol az idegenbarátság hiányzik.

A mérlegelő magatartás magas esélyét sejteti, hogy Észak-Magyarországon egyik szélsőséges állásponttal sem azonosultak a választók. Az előbbire nincs tetszetős magyarázatunk, ám az, hogy a Dél-Alföldön igen kicsi, a nyugat-dunántúliak körében magas az idegenbarátság kialakulásának esélye, talán azzal magyarázható, hogy a tömeges migráció leginkább a dél-alföldi régió keresztül történt, ugyanakkor a nyugat-magyarországiak esetében kisebb volt az érintettség és nagyobb az ingázási tapasztalat.

Az idegenbarátság esélye az egyetemi végzettséggel rendelkezők között (és azok körében, akik ki akarnak vándorolni, illetve a roma származásúak esetében) magas, az alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezők között alacsony. Az iskolai végzettségnek ez a hatása korábbi elemzésekből jól ismert. Az egyetemi végzettség nyitottabb volta lehet esetleg a magyarázata a két kisebb társadalmi csoport esetében is az idegenbarátság nagyobb esélyének: talán aspirációik nyitottsága adhat magyarázatot az idegenekhez való szélsőségesen nyitott viszonyulásukra.

Ami a vizsgált időszak hatását illeti, látható, hogy az áprilisi kérdés idején dübörgő állami bünbakképzési kampány (s ugyanakkor a menedéket keresők ekkor még elenyésző száma) nem kedvezett a mérlegelő magatartásnak, ugyanakkor a kormány kvótaellenes harca és a második párizsi terroresemények megtették hatásukat, 2016 januárjára az idegenbarátság eltűnőben, az idegenellenesség tovább nő.

Az idegenbarátság sem a fiatalokra, sem az idősekre nem jellemző, az idegenellenesség megerősödésének esélyét növeli az anyagi helyzet romlásától való félelem, ezzel szemben a templomba járás csökkenti az idegenellenesség esélyét.

Bevándorlással kapcsolatos félelmek

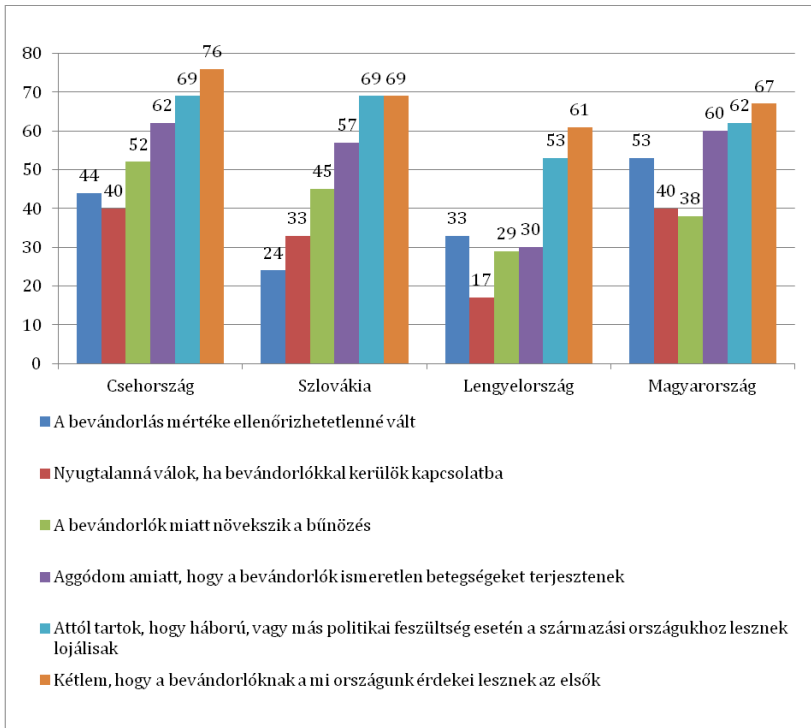
A következőkben azzal foglalkozunk, hogy a visegrádi országokban élők milyen félelmeket táplálnak a bevándorlókkal kapcsolatban, illetve hogy hogyan kapcsolódnak össze a bevándorlással és a menekültkérdéssel kapcsolatos különböző félelmek (elvonatb és konkrétb) a jóléti sovinizmus egyes elemeivel.

Összesen nyolc állítás esetében kérdeztük a magyarok mellett a lengyel, szlovák és cseh lakosság véleményét, melyeket kiinduló hipotézisünk alapján a következő csoportokba osztottunk: inkább elvont, illetve konkrét félelmek, valamint az úgynevezett jóléti sovinizmussal (az a félelem, hogy a kisebbségi csoportoknak jutott szociális ellátások a jóléti rendszer egészét, azaz a többségi társadalmat veszélyeztetik) és a kulturális fenyegetettség érzetével kapcsolatos félelmek (2. táblázat).

2. táblázat A félelem és a jóléti sovinizmus elemei (2015)

A félelem elemei		A jóléti sovinizmus elemei
Inkább elvont félelem	Inkább konkrét félelem	
„Nyugtalanná válok, ha bevándorlókkal kerülök kapcsolatba.”	„A bevándorlók miatt növekszik a bűnözés.”	„A bevándorlók olyan emberek elől veszik el a munkát, akik már régebb óta itt vannak.”
„A bevándorlás mértéke ellenőrizhetetlenné vált.”	„Aggódom amiatt, hogy a bevándorlók ismeretlen betegségeket terjesztenek.”	„Attól tartok, hogy a bevándorlók számának növekedése rossz irányba változtatja az életmódunkat.”
	„Attól tartok, hogy háború vagy más politikai feszültség esetén a származási országukhoz lesznek lojálisak.”	„Attól tartok, hogy a bevándorlók számának növekedésével el fog veszni a mi saját kultúránk.”

A 8. ábra a négy országban mért eredményeket hasonlítja össze az elvont és a konkrét félelmek esetében.

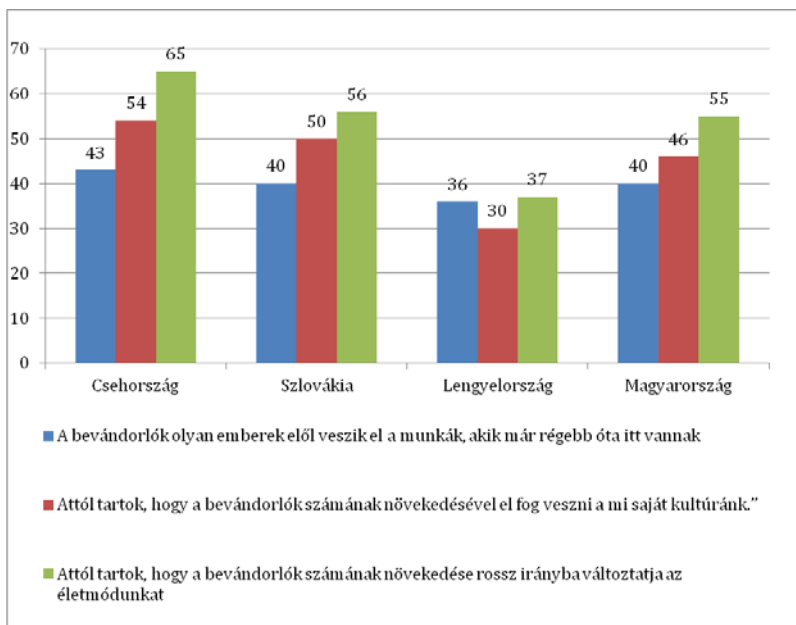

8. ábra A bevándorlókkal kapcsolatos elvont és konkrét félelmek Csehországban, Szlovákiában, Lengyelországon és Magyarországon; azoknak az aránya, akik „teljes mértékben”, illetve „egyetértően” azzal, hogy...
(%)Forrás: CEORG adatfelvételek 2015.augusztus- október

Látható, hogy a félelem kifejezetten magasnak mondható mindegyik ország esetében, ami alól bizonyos tekintetben Lengyelország kivétel: a bevándorlás ellenőrizhetetlenségén kívül a lengyelek minden állítás esetében jóval kisebb mértékű félelmet mutattak. Legfőképpen pedig a bevándorlók nyugtalanító jelenlétével kapcsolatban igaz ez a különbség, hiszen kevesebb mint fele akkora az ezzel egyetértők aránya a lengyel válaszadók körében, mint Csehország, vagy Magyarország esetében.

Feltételezzük, hogy a Magyarországot kiemelten érintő 2015-ös menekültválsággal erősen összefügg, hogy minden második magyar válaszadó egyetértett azzal, hogy a bevándorlás mértéke ellenőrizhetetlenné vált az országban, ami a négy ország összehasonlításában a legmagasabb arány.

A jóléti sovinizmus mértékét gazdasági, kulturális és társadalmi szempontból is vizsgáljuk. (9. ábra)

9. ábra A jóléti sovinizmus különböző aspektusai Szlovákiában, Lengyelországon és Magyarországon; azoknak az aránya akik „teljes mértékben”, illetve „inkább” egyetértenek” azzal, hogy... (% Forrás: TÁRKI Omnibusz (CEORG) 2015. október)

A jóléti sovinizmussal összekapcsolható félelem Csehországban a legmagasabb és Lengyelországban a legalacsonyabb, míg a szlovák és a magyar adatok hasonló eredményeket mutatnak. A három állítás fontossági sorrendje a vizsgált országokban megegyezik, mely alól ebben az esetben is Lengyelország a kivétel: míg itt az életmóddal

kapcsolatos fenyegetettség (azaz a társadalmi szempont) volt a legmagasabb, addig Magyarország, Szlovákia és Csehország esetében a munkaerőhiánnyal kapcsolatos fenyegetettség (azaz a gazdasági szempont) volt a legalacsonyabb mértékű.

Hogyan függenek össze az egyes bevándorlással kapcsolatos félelmek?

Annak ellenére, hogy kezdeti hipotézisünk szerint a félelemelemeket külön terveztük vizsgálni a jóléti sovinizmus elemeitől, az empirikus adatelemzés nem támasztotta alá ennek a két látens faktornak az elkülöníthetőségét.⁸

Második lépésben ezért főkomponens-elemzést végeztünk, melyet – az egyik félelmet mérő tétel elhagyása után („A bevándorlás mértéke ellenőrizhetetlenné vált”)⁹ – hét állításból állítottunk össze. A főkomponens-elemzés igazolta, hogy a vizsgált félelemelemek szorosan összefüggenek egymással; összességében a hét változathoz képzett főkomponens jól leírja az érzékelt félelmet (a 7 elemet tartalmazó főkomponens által megmagyarázott szórás 69% volt). Az így létrehozott „félelem”-főkomponensen mindegyik változó erősen jelen van, az egyes tételek kommunalitását a függelék tartalmazza (lásd Függelék F2. táblázat).

Miután megbizonyosodtunk arról, hogy az elméleti koncepció¹⁰ és korábbi kutatási tapasztalatok alapján összeállított „félelemkérdések” erősen összefüggenek egymással (bár a félelemnek és a jóléti sovinizmusnak a különböző aspektusait mérjük), egy összevont mérőszámot (indexet) alkottunk, melynek értékei 0 és 7 között szóródnak,

⁸ A 9 állításra futatott faktorelemzés (ML) sem két, sem három látens faktor jelenlétét nem igazolta, még az alacsony kommunalitású tételek elhagyását követő elforgatás után sem. Az adatokból egyértelműen kirajzolódott, hogy „egy faktoron ül az összes változó”, és a faktorstruktúrák illeszkedései sem voltak megfelelőek.

⁹ A változót alacsony kommunalitása miatt (0,24) voltunk kénytelenek kihagyni a az elemzésből, mivel ez az alacsony érték azt jelzi, hogy ebben az esetben az eredeti mért változó információtartalmát a főkomponenssel nem sikerült jól megragadni.

¹⁰ A konkrét kérdéseket a CEORG kutatási együttműködés keretében dolgozták ki a kutatócsoport tagjai.

ahol a kisebb érték a kisebb félelmet, a nagyobb érték pedig a nagyobb mértékű félelmet jelenti.¹¹ Az összetett „félelemérzet” átlaga azok körében, akik mind a hét kérdésre válaszoltak, 3,7 volt, hangsúlyozva, hogy csak azokat a válaszokat tartalmazza az index, akik a hatos skálán a „határozottan egyetért” illetve az „egyetért” válaszokat jelölték meg. Az inkább egyetértőket – a válaszkategóriák „ferde” megoszlása miatt — nem számoltuk bele (ld. Függelék 1. táblázat).

A Függelékben található F3. táblázat tartalmazza a „félelemindex” átlagait (és a hozzájuk tartozó szórásokat) a legfontosabb magyarázó változók szerint. Az érzékelt félelem összetett mutatójának átlagelemzésekből levont tanulságait a következőkben foglaljuk össze.

Szocio-demográfiai háttér

A szocio-demográfiai alapváltozók közül legerőteljesebb összefüggést a kérdezett lakóhelyének földrajzi helyzete (régió) mutat a percipiált félelemre. Azokban a régiókban élők, ahol a kérdezés előtti időszakban nagy eséllyel fordultak elő menekültek, az átlagosnál magasabb szintű félelmet érzekelték (Közép-Magyarország, Dél-Alföld, Dél-Dunántúl¹²), míg azokban a régiókban, ahol a menekültek előfordulása ritkább volt (Nyugat-Dunántúl, Észak-Alföld), a menekültekkel kapcsolatban érzékelt félelem az országos átlag alatt maradt. Az, hogy a válaszadó milyen településtípuson él, nem mutatott szignifikáns összefüggést az összetett félelemmutatóval. Annyi azonban elmondható, hogy a Budapesten élők az átlagot meghaladó mértékben érzekelték félelmet.

A regionális hatás mellett érdemes megemlíteni az iskolai végzettség és egyes korcsoportok hatását. A magasabb iskolai végzettség — a kisebbség-többség viszonyát feltáró attitűdkutatásoknál megszokott módon — alacsonyabb félelemszinttel (egyetemet vég-

¹¹ Az összevont mérőszámot csak azon válaszadók esetében számoltunk, akik mind a 7 vizsgált kérdésre tartalmi választ adtak, ezáltal 753 főre csökkent az elemszám.

¹² Ez az első ránézésre talán meglepő kiugró érték talán összefüggésben lehet az augusztus elején bejelentett Martonfára (Baranya megye) és Sormásra (Zala megye) tervezett két ideiglenes befogadó állomás hírével.

zettek átlaga: 2,9), míg az alacsonyabb iskolai végzettség az átlagost jelentősen meghaladó félelemszinttel jár együtt (legfeljebb nyolc általánost végzetek átlaga: 3,9 és szakmunkásképzőt végzetek: 4,0). Az összetett félelemmutató esetében nemek szerint is szignifikáns eltérést találtunk: a nők a férfiaknál átlagosan magasabb félelmet érzéltek (3,9 vs. 3,5-ös átlagok).

Politikai részvétel és pártpreferencia

A politikai aktivitással kapcsolatban elmondható egyrészt, hogy magasabb a félelemérzet azok körében, akik biztosan nem mennének el szavazni (4,4); másrészt a pártpreferenciát vizsgálva elmondható, hogy azok, akik nem árulják el, hogy melyik pártra szavaznának, az átlagnál jelentősen kisebb szintű félelmet érzéltek 2015 őszén (2,9). Továbbá a Fidesz, illetve a Jobbik szimpatizánsainak bevándorlókka kapcsolatos félelmei az átlagost jelentősen meghaladják (4,3, illetve 4,4). Az ellenzéki pártok közül – alacsony támogatottságuk miatt – egyedül az MSZP-szimpatizánsokra vonatkozóan rendelkezünk értékelhető mennyiségű adattal: a legnagyobb baloldali párt szimpatizánsainak bevándorlással kapcsolatos félelmeit az átlagnál jelentősen alacsonyabbnak mértük (3,0).

A „társas érintkezések” hatása

A tanulmány elején már érintettük a társadalmi távolság kérdését és a kontaktusok szerepét¹³ a kisebbség és többség közötti interakcióban. Az elemzett kérdőívben kétféleképpen mértük azt, hogy a kérdezettnek van-e kapcsolata valamilyen migráns csoporttal. Érdekes módon a kétféleszerű érintkezés ellentétes irányban, és azonos módon hatott az idegenellenesség különböző mutatóira. Míg azok a válaszadók, akik találkoztak a kérdezést megelőző 12 hónapban Magyarországon menekülővel, menekülttel vagy bevándorlóval, nemcsak az átlagosnál jelentősen nagyobb arányban voltak

¹³ A kontaktus hipotézisről lásd részletesen Allport, Gordon W.: *Az előítélet...*, i.m., 1957

elutasítók¹⁴ a menekültekkel kapcsolatban, hanem az általuk érzékelt félelem is átlagosnál magasabb szintű volt.

Ugyanakkor azok, akik ismernek személyesen bármilyen migráns személyt, az átlag által érzékelt összesített félelemértékhez képest (3,7) kevesebb, mint fele akkora arányban (1,7) érzékelték félelmet, azaz a 7 különböző félelemmel kapcsolatos állítás közül átlagosan kevesebb mint két esetben nyilvánították ki határozott egyetértésüket. Ez azt mutatja, hogy ezen a reprezentatív mintán – hasonlóan korábbi, még nagyobb mintán végzett kutatási eredményeinkhez¹⁵ - is igazolódott a kontaktus hipotézisnek az a feltételezése, hogy a személyes ismeretség csökkenti az érzékelt idegenellenességet, akár társadalmi távolságon, akár a perciált félelmen keresztül mérjük.

Összegzés

Az előzőekben a magyarországi idegenellenességet két fontos szempont alapján mutattuk be: a tanulmány első részében azt vizsgáltuk, hogy hogyan alakult az idegenbarátok, a mérlegelők, illetve az idegenellenesek aránya 1992 és 2015 között, és hogyan viszonyulnak ezek az eredmények a Csehországban, Lengyelországban és Szlovákiában – azonos módszertannal és kérdésekkel – mért adatokhoz. Látható, hogy 2012 óta az idegenellenesség stabilan magasnak mondható Magyarországon, és a nyíltan idegenellenesek aránya a 2016-os év elején elérte az eddigi csúcspontját: legutóbbi mérésünk szerint Magyarországon minden második megkérdezett tekinthető idegenellenesnek. Az idegenellenesek mindenkori társadalmi bázisa időben nagy változatlanságot mutat: leginkább a társadalom „vesztes” csoportjába tartozók válnak idegenellenessé, hangsúlyozzuk továbbá a politikából kiábrándultak fokozott jelenlétét is az idegenellenesek körében.

¹⁴ Ld. erről részletesen: Bernáth Anikó – Sik Endre – Simonovits Bori – Szeitl Blanka: „Attitudes towards refugees, asylum seekers and migrants”, i.m., 2015.

¹⁵ 2011-ben 3000 fős mintán végeztünk hasonló elemzéseket. Ld. erről részletesen: Sik-Simonovits (2012) és Simonovits Bori – Szalai Boglárka: *Idegenellenesség és diszkrimináció a mai Magyarországon*, i.m., 2013. és Dencső Blanka – Sik Endre: *Adalékok az előítéletesség mértékének és okainak megismeréséhez a mai Magyarországon*, i.m., 2007.

A tanulmányunk második részében a bevándorlással kapcsolatos különböző félelemtípusokat mutattuk be, és ezek rendszerbeszerveződését vizsgáltuk különböző dimenziócsökkentő eljárásokkal. A faktorelemzés kudarca és a főkomponens-elemzés sikere rámutatott, hogy a nyílt társadalom eszméjének elutasítása, melyben a bűnbak-képzés központi helyet foglal el, valamint a félelmekkel átitatott jóléti sovinizmus különböző elemei egymáshoz szorosan kapcsolódnak, és az emberek fejében nehezen szétválasztható fogalmak. A bevándorlással kapcsolatos félelmeket javarészt ugyanazok a társadalmi-demográfiai változók magyarázzák (iskolai végzettség, regionális különbségek, életkor), mint az idegenellenességet, a legfontosabb különbség a nemek és a pártpreferenciák mentén ragadható meg. Míg a kérdezettek neme sem az idegenellenesség, sem az idegenbarátság kialakulásának esélyét nem befolyásolják, addig az összetett félelemmutató esetében a nők a férfiaknál átlagosan magasabb félelmet érzékeltek, és ez különösen igaz az aggodalommal kapcsolatos kérdések esetében. Pártpreferenciák tekintetében elmondható, hogy az MSZP-s lét csökkenti az idegenbarátság kialakulásának esélyét (sokváltozós modell), ugyanakkor a szocialista szavazók átlag alatti mértékben érzékelték a bevándorlással kapcsolatos félelmeket 2015 őszén. A politikától távol maradók kiábrándultsága viszont mind az idegenellenesség, mind a bevándorlással kapcsolatos félelmek kialakulásának az esélyét növeli.

Felhasznált irodalom

Allport, Gordon W.: *Az előítélet*. Budapest, Gondolat, 1957.

Bernát Anikó – Sik Endre – Simonovits Bori – Szeitl Blanka: *„Attitudes towards refugees, asylum seekers and migrants”*. Budapest, Tárki, 2015.

http://www.tarki.hu/hu/news/2015/kitekint/20151203_refugee.pdf

Bernáth Gábor – Messing Vera: Bedarálva. A menekültekkel kapcsolatos kormányzati kampány és a tőle független megszólalás terepei. In: *Médiakutató*, 2015. tél.

<http://www.socio.mta.hu/bernath-gabor-messing-vera-2015-bedaralva>

Dencső Blanka – Sik Endre: Adalékok az előítéletesség mértékének és okainak megismeréséhez a mai Magyarországon. In: *Educatio*, 2007, 1. szám, 50-66.

<http://www.tarsadalomkutatas.hu/kkk.php?TPUBL-A-756/tpubl-a-756.pdf>

Fábián Zoltán – Sik Endre: Előítéletesség és tekintélyelvűség. In: Andorka et al. (szerk.): *Társadalmi Riport 1996*. Budapest, TÁRKI, 1996, 381-413.

<http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a895.pdf>

Sik Endre – Simonovits Bori: Migráns esélyek és tapasztalatok. Tárki, Budapest, 2012.

http://www.tarki.hu/hu/research/migrants/tarki_eia_tanulmanyok_2011.pdf

Sik Endre – Szeidl Blanka: Az idegenellenesség alakulása Magyarországon. In: *Credo*, 2015, 4. szám

Simonovits Bori – Szalai Boglárka: Idegenellenesség és diszkrimináció a mai Magyarországon. In: *Magyar Tudomány*, 2013, 3. szám, 251-262. <http://www.matud.iif.hu/2013/03/03.htm>

MIGRÁCIÓ – FÉLELMEK ÉS TRENDEK

Függelék

F1. táblázat: A félelmet mérő kérdéssor alapmegoszlásai %-ban (N=1003)

	Egyáltalán nem ért egyet	Nem ért egyet	Inkább nem ért egyet	Inkább egyetért	Egyet-ért	Teljes mértékben egyetért	Nem válaszol	Nem tudja	Összesen
a. A bevándorlás mértéke Magyarországon ellenőrizhetetlenné vált.	3	8	13	19	22	31	0	3	100
b. A bevándorlók miatt növekszik a bűnözés Magyarországon.	7	9	15	24	18	20	0	8	100
c. A bevándorlók olyan emberek elől veszik el a munkát, akik már régebb óta itt élnek.	9	10	15	21	16	24	0	5	100
d. Nyugtalanná válok, ha bevándorlókkal kerülök kapcsolatba.	11	9	12	17	17	22	1	11	100

e. Aggódom amiatt, hogy a bevándorlók ismeretlen betegségeket terjeszhetnek.	4	8	9	19	19	41	0	1	100
f. Attól tartok, hogy háború vagy más politikai feszültség esetén a bevándorlók a származási országukhoz lesznek inkább lojálisak.	2	5	8	19	24	38	0	5	100
g. Attól tartok, hogy a bevándorlók számának növekedése rossz irányba változtatja az életmódunkat.	4	6	11	21	22	33	0	3	100
i. Attól tartok, hogy a bevándorlók számának növekedése miatt elveszni a mi saját kultúránk.	8	10	13	19	20	26	0	5	100

F2. táblázat: A főkomponens-elemzésbe bevont változók kommunalitásai

	kommunalitás
b. A bevándorlók miatt növekszik a bűnözés Magyarországon.	0,708
c. A bevándorlók olyan emberek elől veszik el a munkát, akik már régebb óta itt élnek.	0,661
d. Nyugtalanná válok, ha bevándorlókkal kerülök kapcsolatba.	0,610
e. Aggódok amiatt, hogy a bevándorlók ismeretlen betegségeket terjeszthetnek.	0,744
f. Attól tartok, hogy háború, vagy más politikai feszültség esetén a bevándorlók a származási országukhoz lesznek inkább lojálisak.	0,663
g. Attól tartok, hogy a bevándorlók számának növekedése rossz irányba változtatja az életmódunkat.	0,768
i. Attól tartok, hogy a bevándorlók számának növekedése miatt el fog veszni a mi saját kultúránk.	0,687

Függelék F3 táblázat: Félelemindex (0-7) átlaga és szórása kiemelt társadalmi-demográfiai jellemzők szerint

	N	Átlag	Szórás
Összesen	753	3,68	2,71
Iskolai végzettség			
Legfeljebb 8 általános	157	3,88	2,70
Szaktanácsképző	218	4,03	2,64
Érettségi	236	3,68	2,73
Felsőfokú végzettség	141	2,92	2,68
Szign (F próba)	5,33 (0,001) **		
Korcsoportok			
18-27 éves	103	3,5	2,7
28-37 éves	137	4,0	2,7
38-47 éves	140	4,1	2,8
48-57 éves	132	3,5	2,7
58-67 éves	138	3,2	2,7
68-77 éves	73	3,6	2,6
77 éves	(30)	4,3	2,5

	N	Átlag	Szórás
Összesen	753	3,68	2,71
Szign (F próba)	2,16 (0,045)*		
Kérdezett neme:			
Férfi	353	3,5	2,7
Nő	400	3,9	2,7
Szign (F próba)	4,509 (0,034)*		
Ismer-e Ön személyesen menekült, menekültet vagy bevándorlót?			
Igen	28	1,7	2,1
Nem	725	3,8	2,7
Szign (F próba)	15,578 (0,000)***		
Találkozott-e az elmúlt 12 hónapban Magyarországon meneküléssel, menekülttel vagy bevándorlóval?			
Igen	212	4,3	2,8
Nem	541	3,5	2,6
Szign (F próba)	13,303 (0,000)***		

Régió			
Közép-Magyarország	242	3,9	2,9
Közép-Dunántúl	84	3,4	2,7
Nyugat-Dunántúl	79	2,4	2,8
Dél-Dunántúl	60	4,3	2,2
Észak-Magyarország	78	4,0	2,2
Észak-Alföld	101	3,2	2,6
Dél-Alföld	109	4,2	2,6
Szign (F próba)	5,660 (0,000) ***		
Település típusa			
Budapest	133	4,1	2,4
Megyeszékhely	273	3,4	2,8
Város	209	3,8	2,6
Község	138	3,7	3,0
Szign (F próba)	2,192 (0,088)		

Melyik pártra szavazna, ha most vasárnap parlamenti választások lennének?			
FIDESZ - KDNP	224	4,3	2,6
MSZP, Magyar Szocialista Párt	56	3,0	2,9
Jobbik Magyarországért Mozgalom	102	4,4	2,7
Megtagadja a választ	110	2,9	2,7
Nem tudja	206	3,7	2,6
Szign (F próba)	7,21 (0,000) ***		
Elmenne-e szavazni, ha most vasárnap parlamenti választások lennének?			
Biztosan elmenne szavazni	324	3,9	2,8
Valószínűleg elmenne	232	3,1	2,6
Valószínűleg nem menne el	54	3,8	2,6
Biztosan nem menne el szavazni	120	4,4	2,6
Nem tudja, nincs határozott véleménye	(19)	3,2	3,2
Szign (F próba)	7,75 (0,000) ***		

(): 30 fő alatti elemszám

*-gal jelölve az F próba szerint szignifikáns összefüggések ($p < 0,05$)

** -gal jelölve az F próba szerint szignifikáns összefüggések ($p < 0,01$)

***-gal jelölve az F próba szerint szignifikáns összefüggések ($p < 0,001$)

RITECZ GYÖRGY *

A migráció trendjei – és ami mögötte van

Az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága (UNHCR), a Frontex,¹ az Europol és a magyar rendőrség statisztikai adatai jól szemléltetik nem csak az elmúlt évtizedek, de az elmúlt évek és a jelen migrációs folyamatainak irányait, és rávilágít az okokra is. A statisztikai adatok szemléletesen mutatják be a pull-push faktor működését, és szemléltetik azt is, hogy a migráció terheit ténylegesen hol, kiknek kell viselniük. Míg a nemzetközi migráció több mint fele (58,6%) érinti a fejlett társadalmi, gazdasági térségeket, addig a transznacionális és lokális pull-push hatások eredményeként a menekülteknek csupán 14%-a érinti a fejlett országokat.

Az EU-ba irányuló illegális migráció és a menekültkérelmek növekedése alapvetően a Szíriából (kisebb részben Irakból, Afganisztánból, ahogy más relációban is említettük) érkező migránsok okozzák. Az „arab tavaszt” követően egy le nem zárult polgárháború folyik, így a szíriai menekülni kényszerülők egy része hazájának polgárháború által nem sújtott részeibe menekült,² egy másik részük, illetve az előbbiekből időközben azok is, akiket a polgárháború terjedése „kiszorít” az országból, így kénytelenek voltak elhagyni hazájukat (ez 2015 év közepén 4,2 millió főt jelent). Itt kell megemlíteni az Iszlám Államot (ISIS vagy IS), mely elől szinte felekezeti különb-

* A szerző a Nemzeti Közszerzői Egyetem Rendészettudományi Doktori Iskola oktatója. E-mail: riteczgy@gmail.com

¹ Az Európai Unió Külső határainak ellenőrzésének gyakorlati együttműködéséért felelős ügynökség - Council Regulation (EC) No 2007/2004 of 26 October 2004 establishing a European Agency for the Management of Operational Cooperation at the External Borders of the Member States of the European Union.

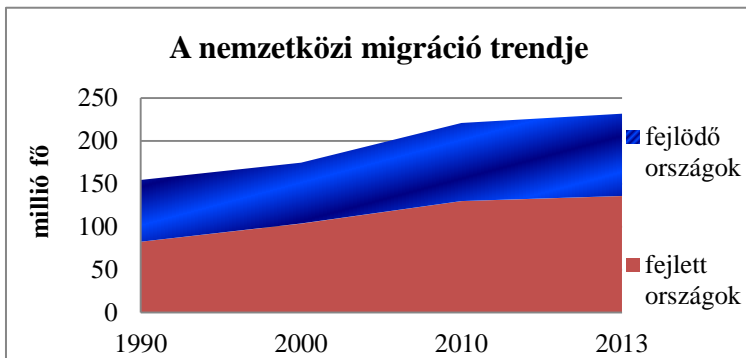
² A 2015 év első félévi adatok alapján 7,6 millió ember.

ség nélkül mindenki, még a szunniták is menekülnek. Az elmúlt öt év alatt³ 234 ezer szír állampolgár folyamodott menedékért az EU országainak valamelyikében. Eközben csak Törökországban 1,5 millió szír menekült tartózkodik, vagyis a szír menekültproblémának csak egy töredéke jelentkezik Európában.

Az adatok tudományos elemzése képes megmutatni a migráció és a terrorcselekmények viszonyrendszerét is, mely nincs teljesen összhangban a közvélekedésben kialakultakkal.

Globális migrációs trendek

A tudományos közéletben közismert tény, hogy a nemzetközi vándorlások nem kivételes folyamatok, hanem hozzátartoznak az emberiség történetéhez. Az utolsó közel félszázadban a népesség növekedéséből eredően, a gazdasági fejlettségbeli különbségek kapcsán, illetve a közlekedés egyszerűbbé, gyorsabbá válása és a kommunikáció felgyorsulása folytán, valamint a társadalmak nyitottabbá válásának – vagyis a globalizálódás – következtében a nemzetközi migráció dinamikusan növekedést mutat. Míg 1970-ben 78,5 millióan vettek részt a nemzetközi migrációban, majd az ezredfordulón már 174,5 millióan, addig 2013-ban már több mint 231,5 millióan voltak részesei ennek a társadalmi folyamatnak.

1.ábra A United Nations Population Division Department of Economic and Social Affairs: Trends in International Migrant Stock: The 2013 Revision adatai alapján a szerző által készített grafikon.

³ 2010-2014 között a Frontex adatai szerint.

Azt tudjuk, hogy a nemzetközi migráció értelmezésének egyik kiütköztetett fontos elmélete, a konfliktuselmélet fókuszában a relatíve növekvő populáció létszáma és a relatíve szűkülő, de „legalábbis igazságtalanul elosztott erőforrások közötti ellentmondás”⁴ áll. Ezzel együtt a globális migráció mintegy 30 százaléka irányul csupán Nyugat-Európa és Észak-Amerika, azaz a fejlett társadalmi, gazdasági térségek irányába. Az elmúlt két-három évtizedben a fejlődő országok között zajló migráció nagyságrendje is jelentősen és gyorsan növekedett, melyhez többek között a kétpólusú világ megszűnése, a megindult gyors fejlődés, az új piacok megteremtése és a közlekedés forradalma is hozzájárult.⁵

Magát a migrációt egyfajta kettősség is jellemzi. „A bevándorló etnikai csoportok és az általuk hordozott minőségek számos más tényező függvényében válhatnak a befogadó társadalmakban, különösen a fejlett nyugati társadalmakban demográfiai, szociológiai, gazdasági, társadalompolitikai, külpolitikai, igazgatási és rendészeti (belbiztonsági) vagy éppen katonapolitikai, tehát összességében biztonsági tekintetben releváns problémává, feszültségek és konfliktusok forrásává, ezért a migrációt intenzív nemzetbiztonsági és rendészeti munka kíséri. Másrésztől azonban a nemzetközi migráció a nemzeti és nemzetközi biztonságot erősítő tényező. Az intenzív vándorlás lassú kiegyenlítődést eredményez a globális társadalomban és a világ gazdaságban, a világ gazdasági centrumországok veszítenek fejlettségi előnyükből, az elmaradottabb területek fejlődése felgyorsul.”⁶

A nemzetközi migráció trendje egyértelműen növekvő, de ez földrészenként eltérő intenzitású és eltérő nagyságrendű. Mindenképpen meg kell említeni az ún. belső migrációt még a nemzetközi migráció vonatkozásában is, vagyis azt, amikor egy adott régió belül migrálnak a vándorok. A legnagyobb nemzetközi migrációt felmutató európai (72,4 millió fő) vándorlás több mint fele (37,8 millió fő, ez 52%) a földrészen belüli mozgásból ered, vagyis a „Schengen elv”, a nyitott belső határok jól működnek. Vagy nem csak ezen múlik? Ugyanis a másik legnagyobb migrációt „felmutató”

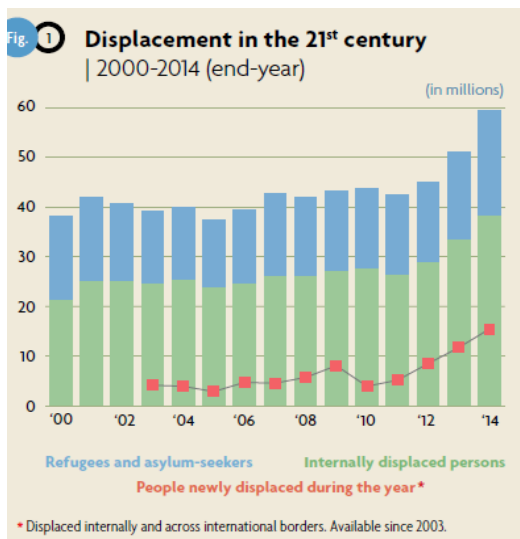
⁴ Szabó A. Ferenc: *A nemzetközi migráció...*, i. m., 2006, 43.

⁵ Keszér Dávid – Glied Viktor: *Migrációs tendenciák...*, i. m., 2014, 246.

⁶ Póczik Szilveszter: *Nemzetközi migráció, biztonságpolitika, biztonság...*, i. m., 2014, 101.

Ázsiában a régióon belüli mozgás 76%-os arányt jelez, de Latin-Amerikában is 64% a belső migráció aránya. Nem is beszélve Afrikáról, ahol jogilag nemigen beszélhetünk könnyen átjárható határokról,⁷ mégis a földrészen belüli migráció aránya a legmagasabb, 82%. Ez utóbbit részben magyarázza az ún. „cirkulációs migráció”, másfelel a menekülni kényszerülőknek anyagi, jogi és fizikai lehetőségeik általában csak azt teszik lehetővé, hogy az országukon belül vagy a szomszédos országba vándoroljanak, meneküljenek.

A belső menekültek kérdésének fontosságát és hosszú távú problémáját jelzi az UNHCR grafikonja is, mely jól szemlélteti, hogy az összes menekültn (helyet változtató – displacement) – a belső menekült, az összes menekült és menekült kérelmet benyújtó összesen – belüli aránya az ezredforduló óta tartósan kétharmad, és így a 2010 utáni növekedés is zömében nekik „köszönhető”.

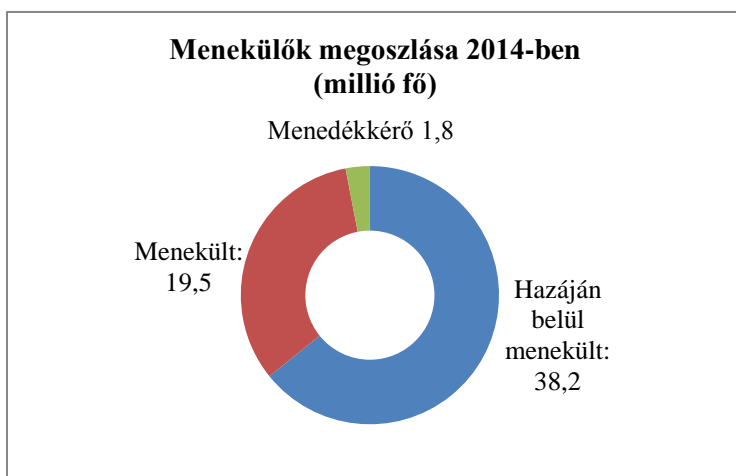

2.ábra, Forrás: UNHCR Global Trends Forced Displacement in 2014, 5.

⁷ Megjegyzendő, hogy a mesterségesen – nemzetiségi és földrajzi határokat figyelmen kívül húzott – államhatárok sok esetben fizikailag ténylegesen viszonylag könnyen átjárhatóak. A határok szerepe a hadi és közlekedési technika fejlődésével megváltozott, fizikailag védő, oltalmazó szerepe minimalizálódott.

Közben nem feledkezhetünk meg arról, hogy a nemzetközi migrációban résztvevők több mint negyede „kényszermigráns”, vagyis menekülő. A média és köznyelv zömében őket tekintik migránsnak, így ezen adatokat érdemesebb kicsit részletesebben megvizsgálni.

Naponta 42.500 embernek kell elhagynia az otthonát fegyveres konfliktusok vagy üldöztetés miatt, hogy biztonságos területet keresen saját országában vagy azon kívül. Ez a szám 2011 óta évente mintegy 10 000 fővel növekedik. 2014-ben 13,9 millió új menekültet regisztráltak, velük együtt 59,5 millióra nőtt a menekültként élők száma a világon.⁸

3.ábra, Az UNHCR *Global Trends Forced Displacement in 2014* – <http://www.unhcr.org/statistics> (Letöltve: 2015. 06. 26.) adatai alapján a szerző által készített grafikon.

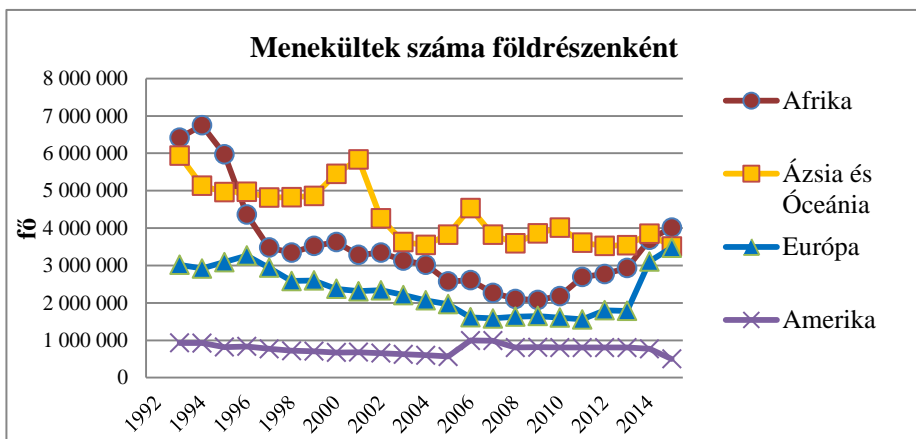
2014 végén⁹ 59,5 millió „menekülő” személyt tart nyilván az UNHCR. Igaz, ebből „csak” 19,5 millióan élnek menekültként (refugees¹⁰), és 38,2 millióan saját hazájukon belül kénytelenek

⁸ <http://www.metropol.hu/nagyvilag/cikk/1333413-hatvanmillio-menekult-el-a-vilagban> (Letöltés: 2015. 06. 24.)

⁹ L. UNHCR *Global Trends Forced Displacement in 2014* - <http://www.unhcr.org/statistics>

¹⁰ A fogalmak eltérő értelmezése miatt, feltüntetjük az angol nyelvű kifejezést is.

menekülni (internally displaced persons – IDP), valamint 1,8 millió-an még „csak” a menekültstátuszt kérő fázisban (asylum-seekers) vannak. A hazai események és adatok láttán (2015-ben november 30-ig 428.274 illegális migrációhoz kapcsolódó jogsértést regisztrált a magyar rendőrség¹¹), illetve a globális számokat érzékelve, valamint a médián keresztül a Földközi- és az Égei-tenger térségében kialakult kaotikus állapotokat látva úgy gondolhatnánk, nem volt még ilyen kritikus a migrációs helyzet.

4. ábra, A <http://www.unhcr.org/statistics> dokumentumainak alapján, letöltve évente, a szerző által készített grafikon.

Pedig dehogynem, az elmúlt negyedévszázad UNHCR adataiból¹² legalábbis ez látható. Sőt azt is láthatjuk, hogy a hosszú távú trend csökkenő. Tehát miközben a nemzetközi migráció folyamatosan nő, a menekültek száma csökkenő trendet mutat, a negyed századdal ezelőtti 18 millióról 2005-re lecsökkent 8,4 millióra, majd egy trendforduló következett, melynek következtében világszinten ismét 20 millió közelébe került a regisztrált menekültek száma. Európában (mint földrészen, tehát nem csak az Európai Unió országai-ban) jelenleg 3,1 millió „menekült” él, miközben két évtizeddel

¹¹ Forrás: Az ORFK Határrendészeti Helyzetképe, 2015. november

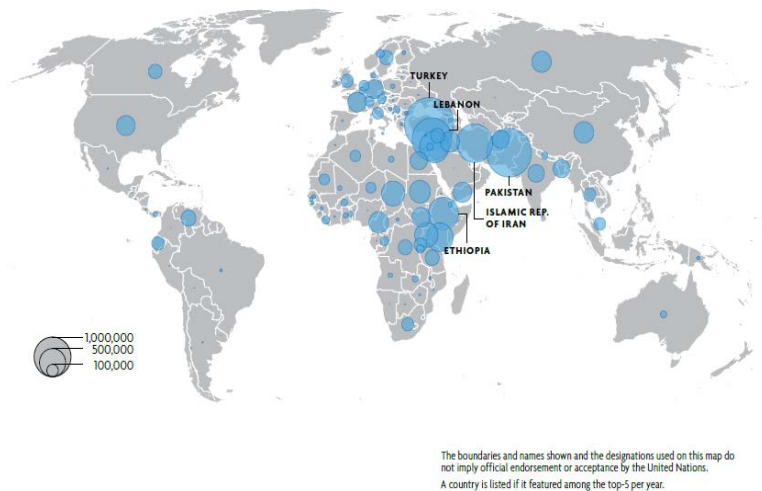
¹² Forrás: UNHCR Mid-Year Trend 2014, 3. és 25 Years of global forced displacement

ezelőtt több menekültet kellett „befogadnunk”, mint most (1996-ban 3,26 millió). Vagyis az, hogy „megtelt Európa”, nemcsak erkölcsileg abszurd, de matematikailag is hamis állítás. A politika és a média által sugalltakkal ellentétben Ázsiában és Afrikában (külön-külön is) több menekült tartózkodik, mint az öreg kontinensen, hangsúlyozva, hogy ezen adatok az országon belüli belső „menekülőket” nem is tartalmazzák. Az elmúlt tíz évben globálisan mutatkozó trendemelkedés alapvetően két földrész adatainak köszönhető. Vagyis egyrészt annak, hogy Afrikában a 2009 évi 2,1 millióról viszonylag egyenletesen 2015-re 4 millióra nőtt a menedéket kérők száma, illetve, hogy az Európában 2011-ben menekültstátuszt kapott 1,5 millió fő után 2012-2013-ban még csak 1,8 millióan kerestek itt menedéket, majd 2014-re ez szinte megduplázódott. A trendforduló, illetve a menekültek számának drasztikus megemelkedésének okainak feltárásához ezt is meg kell majd vizsgálni.¹³

Az euroatlanti-centrikus média és a közvélekedés ellenében el kell mondani, hogy a legtöbb menekült ellátásáról nem Európában, de még nem is Észak-Amerikában kell gondoskodni, hanem például Törökországban, ahol 1,84 millió menekült tartózkodik, Pakisztánban 1,51 millió, Libanonban 1,2 millió, Iránban 982 ezer, de még Etiópiában is 702 ezer, továbbá Jordániában 664 ezer. A menekültek 86%-át a fejlődő országok fogadják be.

¹³ Lásd: Ritecz György: A tömeges migráció és/vagy népvándorlás ürügyén – A kialakult tömeges migráció katalizátorai - 174-189. old. In: (Szerk: Deák József, Gaál Gyula, Sallai János) *A toll sokszor erősebb, mint a kard* – NKE Szolgáltató Nonprofit Kft., Budapest, 2016.

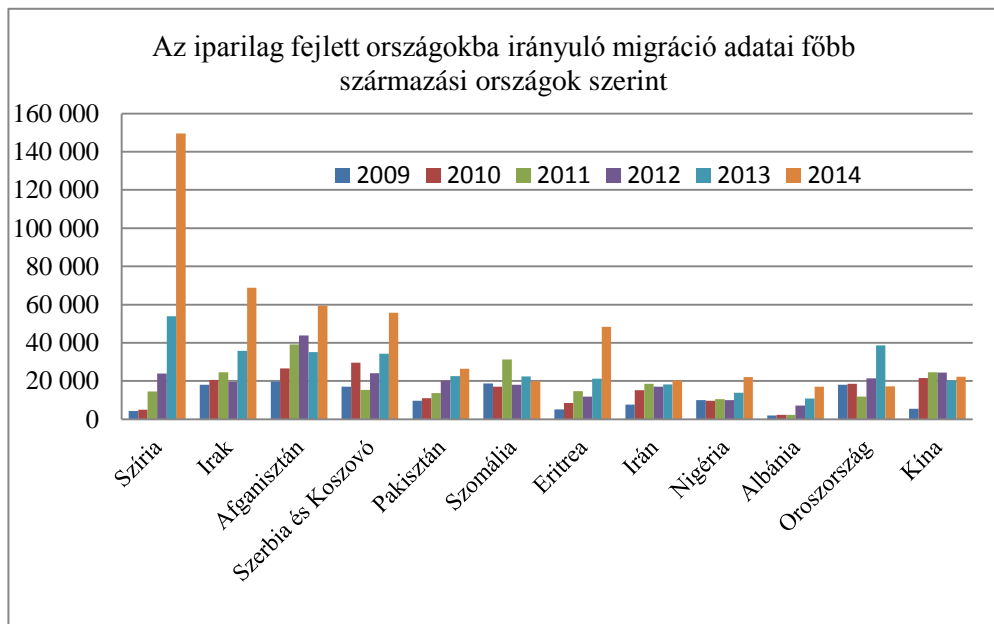
Map 2 Who is hosting the world's refugees? | mid-2015

5.ábra, Forrás: UNHCR Mid-Year Trends 2015, 5.

A térkép jó alkalmat kínál arra is, hogy megnézzük, honnan, miért is menekülnek az emberek, főleg ha összevetjük az ún. iparilag fejlett országokba érkezett migránsok számának¹⁴ alakulását a származási országok szerint.

¹⁴ Forrás: UNHCR Asylum Trends 2014 levels and Trend sin Industrialized Countries

6. ábra, Az UNHCR *Asylum Trends levels and Trends in Industrialized Countries 2010, 2011, 2012, 2013 és 2014 évi kiadványai* adatainak feldolgozásával a szerző szerkesztette a grafikont.

Viszonylag jól elkülöníthetően két nagyobb földrajzi egység a meghatározó. Talán érdemes lenne elgondolkodni azon, hogy az ideérkező menekülők zöme (38,6%)¹⁵ egy szűk régióból (Irak, Afganisztán, Pakisztán, Irán, Szíria) érkezik. Vagyis azon országokból, melyekben a Nyugat vívott háborút – elvileg – humanitárius célból, majd nemrég kivonultak onnan a csapatok, lényegében káoszt hagyva maguk után. Az állam, mint olyan, nem működik sem Irakban, sem Afganisztánban, így nem csoda, hogy aki teheti, eljön onnan. A másik terület Szub-Sahara és Afrika „szarva”, illetve – kategorizálás szempontjából ide tartozónak vehetjük Szíriát is –, amely régió országaiban már több éve polgárháború folyik és a Nyugat igazán nem volt képes semmit sem tenni az ártatlan civil lakosság oltalma-

¹⁵ L. UNHCR *Asylum Trends 2014 levels and Trends in Industrialized Countries* – 2014 évi adat, 23.

zása érdekében. A statisztikában még nem érzékelhető, de talán lassan ide tartoznak majd Észak-Afrika „arab tavaszt” megélt országai is. Ezt az anarchikus helyzetet használják ki a szervezett bűnbandák, és csempészik lélekvesztőkön a Földközi-tengeren át a hón áhított Európai Unióba a menekülők tömegeit.

A globális statisztikában is érzékelhetővé vált egy kvázi egyedi eset – a Szerbiából és a statisztikailag még hozzá tartozó Koszovóból menekülők ügye. 2009-ben még kevesebb, mint 17 ezer (16.981) fő indult Koszovóból az EU felé, 2013-ban ennek a duplája (34.347 fő), majd 2014-ben ismét majdnem megduplázódott a számuk (55.668 fő). Ennek következtében a legfejlettebb 44 országba benyújtott menekültkérelmek alapján a negyedik legjelentősebb származási országnak tekinthető Koszovó. Mint tudjuk, Koszovó kiszakadt Szerbiából, s eddig több mint száz ország ismerte el. Vagyis az euroatlanti közösségnek sikerült egy új, szuverén állam létrehozásánál bábáskodnia, de arra már nem volt meg a közös politikai akarat és tett, hogy működőképes is legyen ez az állam. Így Koszovó létezik ugyan, de lényegben élet- és fejlődésképtelen, így nagyon jó táptalajt nyújt a szervezett bűnözői csoportoknak,¹⁶ melyek frappánsan felismerték a „magyarországi joghézagot” (lásd később), és tudatos kommunikációval és jól szervezett módon tömegeket csempészték az EU területére. Természetesen dollár/euró milliókat keresve.

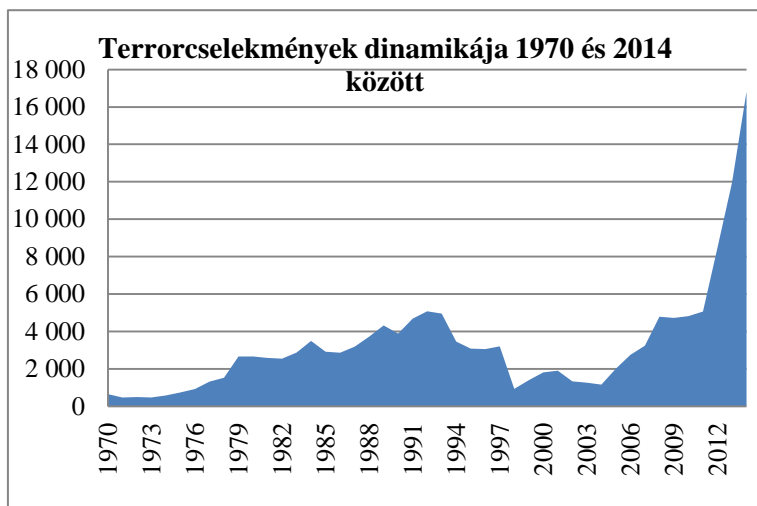
A menekülők és a terror viszonya

A 2015. januári és novemberi párizsi terrortámadások kapcsán néhányan – főleg politikusok¹⁷ – felvetették, hogy a terrorcselekmények és ezek kockázatának növekedése alapvetően a bevándorlás erősödésének köszönhető. Kérdés az, hogy valóban fennáll-e ezen ok-okozati összefüggés?

¹⁶ Milyen érdekes hasonlóság – talán nem véletlenül – az „arab-tavaszt” országai-ban kialakult viszonyokhoz.

¹⁷ L. pl.: <http://444.hu/2015/01/09/ha-orbanon-mulik-bevandorlok-nem-fognak-budapesten-lovoldozni/> (Letöltés: 2015. 01. 12.)

Mindenekelőtt vizsgáljuk meg, hogy valóban növekedett-e a terrorcselekmények száma. Ehhez viszont meg kell jegyeznünk, hogy a terrorcselekmények vonatkozásában, főleg a nemzetközi összevetést lehetővé tevő, illetve globális szintű adatok, adatbázisok száma igen szükségesnek tekinthető.¹⁸ Tekintettel arra, hogy jelen esetben alapvetően a tendenciát, illetve a nagyságrendet kívánjuk vizsgálni, ezért a leghosszabb időintervallumot feldolgozó adatbázist, a Global Terrorism Database-t (GTD)¹⁹ célszerű felhasználni.

7.ábra, A Global Terrorism Database (GTD) adatai alapján a grafikon a szerző műve.

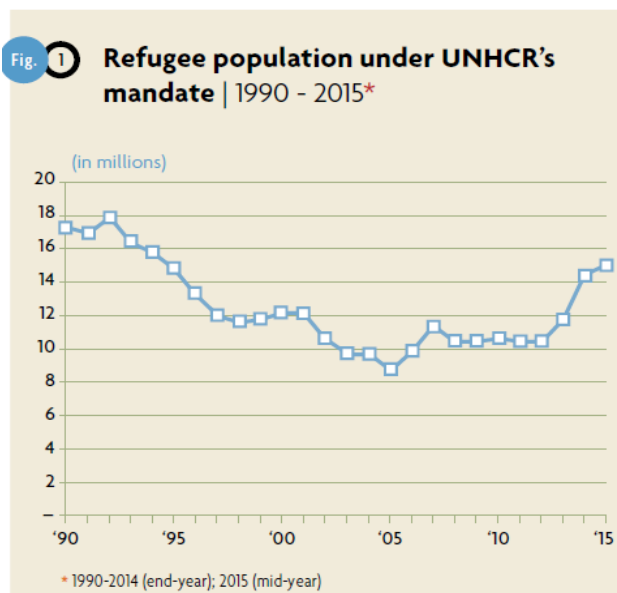
A grafikonból jól érzékelhető, hogy a hidegháború időszakában évről évre egyre több (az évi néhány százastól az ötezres szintre nőtt) terrorcselekmény történt a Földön, egészen a szocialista világrendszer összeomlásáig. Majd tizenöt év csökkenés után (melynek mélypontja 2004 volt 1.159 terrorcselekménnyel) ismét, de már gyorsabban (hét év alatt, 2011-re) elérte az ötezres szintet. Ezután

¹⁸ A problémát jól érzékelteti és dolgozza fel Tóth Péter: *A terrorfenyegetettség-ről a számok tükrében...*, i. m., 2011, 83-92.

¹⁹ <http://www.start.umd.edu/data-tools/global-terrorism-database-gtd> (Letöltés: 2012. 01. 24., 2014. 12. 04. és 2015. 07. 15.)

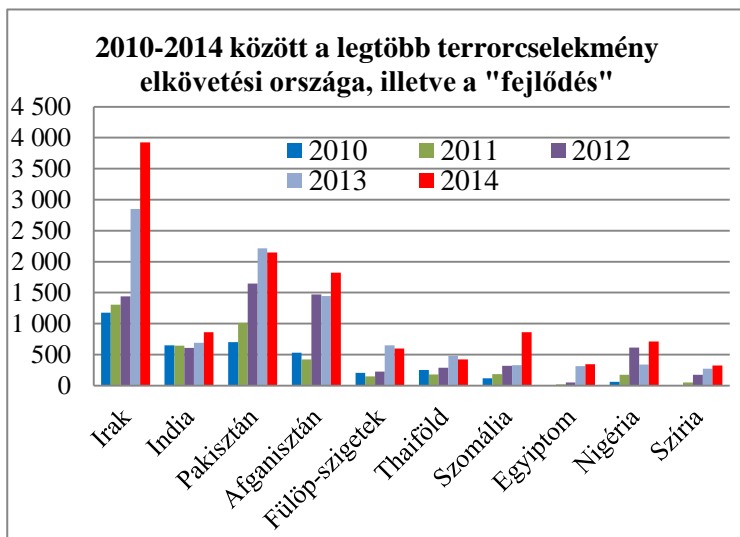
szinte robbanásszerű kiugrás történt, így 2013-ban már 11.952, 2014-ben pedig már 16.818 terrorcselekményt regisztráltak világszerte.

Ha összevetjük globális szinten a menekültek számának trendjét (lásd a következő grafikont) a terrorcselekmények alakulásával az elmúlt 25 évben, azt láthatjuk, hogy lehet némi összefüggés. Az első 15 éves csökkenés után egy időben van a trendforduló, bár míg a menekültek vonatkozásában az elmúlt tíz évben az emelkedés „mindössze” 40%-os, addig ugyanezen időszakban a terrorcselekmények száma 1350%-os növekedést mutat.

8.ábra, Forrás: UNHCR Mid-Year Trends 2015, 4.

A kérdés csak az, hogy hol is nőtt meg, nemcsak a terrorcselekmények valószínűsége, hanem kézzelfogható valósága is?

9.ábra, A Global Terrorism Database (GTD) adatai alapján a grafikon a szerző műve.

Ha az adatokat áttekintjük, látható, hogy a 2013-ban elkövetett összes terrorcselekmény (11.952 eset) több mint felét (6508 eset – 54,5%)²⁰ három országban élőknek kellett elszenvednie, és ez a három ország Irak, Afganisztán és Pakisztán. Közismert tény, hogy az első két országban a „Nyugat” folytatott több mint egy évtizedes háborút éppen a terrorcselekmények visszaszorítására hivatkozva, majd katonáit kivonta. Köztudomású az is, hogy Pakisztán az afganisztáni háború „oldalvizén” került a terrorfenyegetettség ilyen magas szintjére, ugyanis ide menekültek át a tálibok és az al-Kaida harcosok nem kis része, és innen folytatják tovább a harcukat. Talán érdemes elgondolkodni a kauzalitás elve alapján, hogy tehát kik és milyen mértékben voltak okozói a jól érzékelhető terrorcselekmények számának a növekedésnek?

²⁰ 2014-ben is az esetek 47%-át ebben a három országban regisztrálták.

Érdekes módon Szíria az ott elkövetett (regisztrált)²¹ terrorcselekmények számával (326 cselekmény) még 2014-ben is csak a top 10 utolsó tagja, míg a terrorcselekményekben megsebesültek (1.978 fő), vagy a halottak száma (3.301 fő) alapján már a negyedik a sorban. Pedig az IS²² éppen Szíriában jött létre, s kezdte meg terjeszkedését. Az is jól érzékelhető, hogy a legdinamikusabb növekedés is az említett három országban következett be. Mellettük még a Szomália és Nigéria területén elkövetett cselekmények dinamikája szembeötlő.

Amennyiben összevetjük a terrorcselekmények által leginkább érintett országok és az előző részben vizsgált, a fejlett országokba irányuló migráció származási országainak adatait, jól láthatók az átfedések. Mindkét listán az elsők között található Irak, Pakisztán és Afganisztán. A menekültek vonatkozásában Szíria dominál az utóbbi időszakban, de a terrorcselekmények számában viszonylag elmarad, bár, ahogy említettük, a halottak és sebesültek számát érintően már igencsak érthető a menekülők motivációja, főleg, ha a médiának az IS tetteit bemutató híradásaira is gondolunk. Az említett ázsiai országokon kívül Szomália és Nigéria szerepel a két toplistán. Tehát elég nagy az átfedés a két országcsoport között.

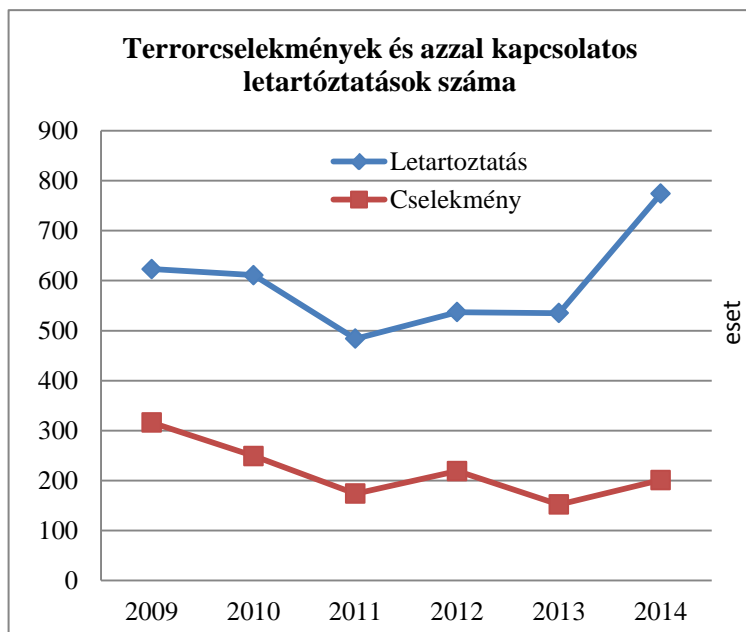
Azt láthatjuk, hogy a régi elv, mely szerint „az ellenségem ellensége a barátom”, nem biztos, hogy mindig helytálló. Ugyanis ezen elv alapján kezdte támogatni az USA az afganisztáni ellenzékét a szovjet megszállás idején, majd ebből nőtt ki az al-Kaida. Az „arab tavaszt” követően – mivel Asszad szír elnököt nem tudta megbuktatni az ellenzék – ismét nyugati támogatás érkezett, ennek lett gyümölcse az ISIS. Szomáliában már 1993-ban pórul jártak az amerikai fegyveres erők, amikor oda mentek „rendet tenni.”²³ Nigériában pedig ott a Boko Haram, melyet annak idején az al-Kaida képzett ki és finanszírozott, most pedig hűséget fogadott az IS-nek.

²¹ Talán ez is a túlzott nyugati szemléletből eredő, nem kellően objektív megközelítésből ered.

²² Iraki és Levantei Iszlám Állam – ISIS (majd Iszlám Állam – IS).

²³ http://navyseals.hu/tortenelem/szomalia/a_mogadishui_csata.html

A kérdés az, hogy milyen következtetést vonhatunk le ebből, de előtte lássuk, hogyan is alakulnak a terrorcselekmények a „célországokban”. Természetesen itt a migráció szempontjából vett célországra gondolunk, és nem a terrorcélpontra, bár egyesek a kettőt azonosnak tekintik. De nézzük inkább az adatokat. Azt, hogy hogyan változott a terrorfenyegetettség az EU-ban az elmúlt években, talán úgy a legautentikusabb, ha az EUROPOL terrorizmussal kapcsolatos jelentését²⁴ vesszük elő.

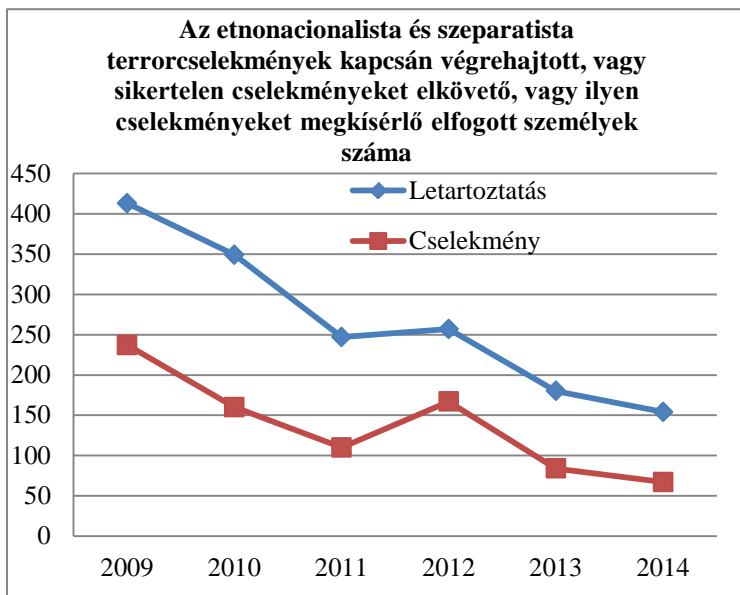
10.ábra, Az EUROPOL TE-SAT 2013 és 2015 adatainak feldolgozásával a szerző készítette.

Ha megnézzük, hogy az elmúlt hat évben az EUROPOL ismeretei szerint hány terrorcselekmény történt az Unió országaiban és ezek

²⁴ EUROPOL TE-SAT 2015 Eurooean Union Terrorism situation and trend report 2015 – Forrás: https://www.europol.europa.eu/latest_publications/37 (Letöltés: 2015. 07. 16.)

száma hogyan alakul, egyértelműen láthatjuk a csökkenő trendet, vagyis a korábbi (2009) 316 terrorcselekmény helyett 2014-ben már csak ennek a kétharmadát (201 eset) követték el. Sőt a letartoztatások száma is csökkenő tendenciát jelzett 2013-ig, bár 2014-ben ez a szám (774 fő) meghaladott minden korábbi adatot. Bár ehhez hozzá kell tenni, hogy ezek nem bizonyított esetek miatti elítélések, hanem csak valamilyen (remélhetőleg megalapozott) gyanú alapján történt letartoztatást takarnak. A téma átpolitizáltsága nemegyszer rányomja a bélyegét a jogalkalmazók tevékenységére, így ebben az esetben is talán erre utalhat az „eltérő trend”.

Ha a migráció/bevándorlás és a terrorcselekmények viszonyát vizsgáljuk, akkor talán érdemes a tervezett, illetve elkövetett terrorcselekményeken belül az etnonacionalista és szeparatista terrorcselekmények számát is megnézni.

11.ábra, Az EUROPOL TE-SAT 2011 és 2015 adatainak feldolgozásával a szerző készítette a grafikont.

Kijelenthető tehát, hogy miközben egyre nagyobb a „bevándorlás”, illetve a menedékkérők száma, a terrorcselekmények, illetve azon személyek száma, akik ilyenek előkészítésével gyanúsíthatóak, évről-évre csökkenő adatokat mutatnak.

Európában igazán a terrorfenyegetettség nem is a bevándorlókhoz köthető, hanem a leszármazottaik egy *kis részéhez*.²⁵ Vagyis a fő gond – állítják szociológusok²⁶ – az identitás elvesztése. A második- vagy harmadgenerációs (azaz a bevándorlók leszármazottai) muszlimok – amilyenek a párizsi terror elkövetői is voltak – bizonyos hányada már nem érzi sajátjának szülei, nagyszülei kultúráját, de az európai társadalmak sem fogadják be őket, és gyakori tapasztalatuk a diszkrimináció. Ebben a katasztrofális helyzetben sokan fogékonyak a szélsőséges, internetes portálokon és egyes európai mecsetekben módszeresen hirdetett, gyűjtő hangú ideológiákra, és csatlakoznak a közel-keleti dzsihádisták mozgalmaikhoz. Mondhatnánk azt is, addig van szerencsénk, amíg elutaznak egyfajta terror-turistaként, és valamely közel-keleti országban élnek ki az identitásvesztésből fakadó frusztrált-ságukat. A kockázat igazán abból fakad, amikor visszajönnek „szülőföldjükre”. De nem tekinthető mindenki potenciális terroristának, aki abból a térségből érkezik. Ezért kell a nemzetbiztonsági szerveknek jól dolgozniuk, és még jobban együttműködniük a tagállamok biztonsági szerveivel. Ugyanis amennyiben csak a hadsereggel és a rendészeti szervekkel kívánjuk feltárni és megoldani a terrorizmus által okozott kockázatokat, akkor a szabadság/biztonság tipikus dilemmájába kerülünk, és féltünk, hogy a biztonságunk (vagy legalábbis a vélt biztonságunk) érdekében a szabadságunk jelentős részéről mondunk le.

Mindenesetre az látható, hogy a franciaországi vérengzések nem igazán a bevándorlás, sokkal inkább az integráció kérdéseire kell, hogy ráirányítsa a figyelmet. Az Európai Unió éppen a migrációs kérdések komplex módon való kezelésének elősegítése érdekében a 2007-2014-es pénzügyi időszakra létrehozta és működtette az ún. Szolidaritási Alapokat.²⁷ Ez négy alapról áll, úgymint a Menekültügyi-, az Integrációs, a Visszatérési és Külsőhatárok Alap, viszont a

²⁵ A „bennszülötteken” kívül pl. Anders Behring Breivik.

²⁶

http://hvg.hu/hvgfriss/2015.03/201503_muszlimok_dzsihadistak_es_rasszistak_europa (Letöltés: 2015. 02. 02.)

²⁷ A Szolidaritási Alapok weblapja: <http://solidalapok.hu>

rendelkezésre álló forrásoknak általában csak kis része – országonként eltérő 5-15%-os arányban²⁸ – jutott az integrációs feladatok segítésére, ami viszont elgondolkodtató. A kérdés igazán csak az, hogy valódi megoldásokat akarunk-e,²⁹ mert akkor a tényeket kell megvizsgálni a maguk komplexitásában, megkeresve a mélyebb okokat, és nem csak az okozatokra reagálni, mert amíg ezt tesszük, addig csak feladatokat oldunk meg és nem magát a problémát.

Migrációs trendek Európában

Mindenekelőtt célszerű rögzíteni, hogy évszázadok, sőt évezredek alatt négy fő migrációs csatorna alakult ki Európát érintően, ezek:

- Nyugat-Afrikából az Ibériai-félszigeten keresztül;
- Észak-Afrikából Itálián keresztül;
- a balkáni útvonal;
- a keleti útvonal (Oroszország és a FÁK-on keresztül).

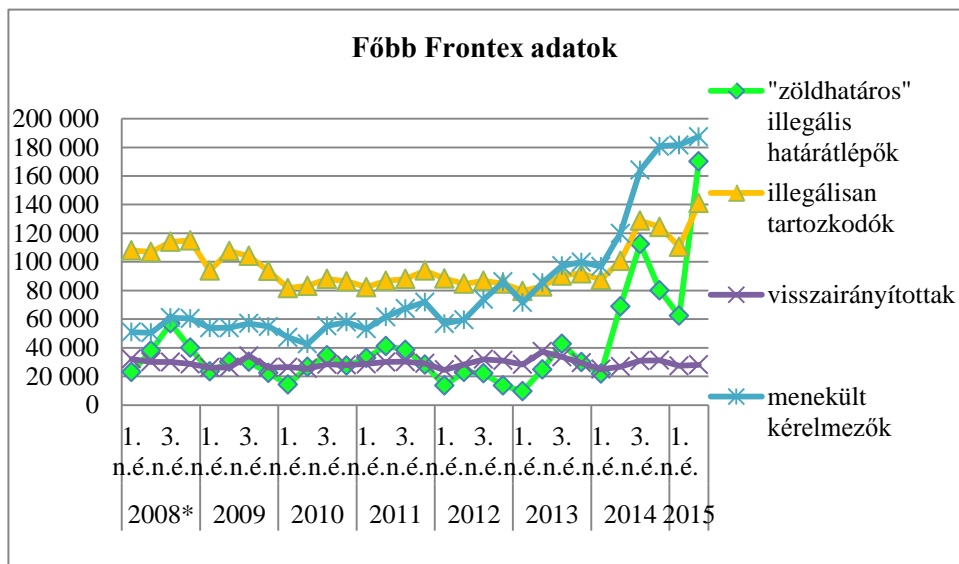
A római-pun háborúktól kezdve az arab terjeszkedésen és a népvándorláson át a tatár és török terjeszkedésen keresztül a kereskedelmi útvonalak is jól jelzik ezen csatornák meglétét egészen napjainkig.

Nézzük meg szűkebb térségünket, az ún. schengeni országok adatait. Pontosabban az Európai Unió külső határain a gyakorlati együttműködés igazgatásáért felelős ügynökség, a Frontex adatait.³⁰

²⁸ Magyarországon a biztosított több mint 92 millió euróból kevesebb, mint 12,5 millió euró.

²⁹ Vagy megelégszünk a politikai – rövidtávú – populista megoldásokkal.

³⁰ Természetesen nem csak az ún. schengeni tagállamok adatai kerülnek feldolgozásra, ugyanis a Frontex jelenleg 31 állam adatait gyűjti és elemzi.

12.ábra, A FRAN³¹ Quaterly 2008-2015 negyedéves jelentései alapján a szerző által készített grafikon.

Az ún. kilencek³² teljes jogú Schengen-csatlakozása³³ óta lényegében a visszairányítottak (refusals of entry) száma stagnál, vagyis a határátkelőhelyeken a kockázatot jelentő személyek száma *nem csökkent, de nem is nőtt* az elmúlt hét évben. Ahogyan az illegálisan tartózkodók (illegal stay) száma is alapvetően 80-100 ezer (felfedett) személyt jelentett negyedévente. Egyedül a tavalyelőtti évben, 2014-ben emelkedett a 2008-as szintre, illetve minimálisan a fölé. Tehát hosszabb távon nem érzékelhető migrációs nyomás a határátkelőhelyeken. Az ún. „zöldhatáros” (határátkelőhelyek közötti, ideértve a tengereken átjutni akarókat is) illegális határátlépők (illegal border-

³¹ Frontex Risk Analysis Network (FRAN) - Frontex Risk Analysis Unit által összeállítva.

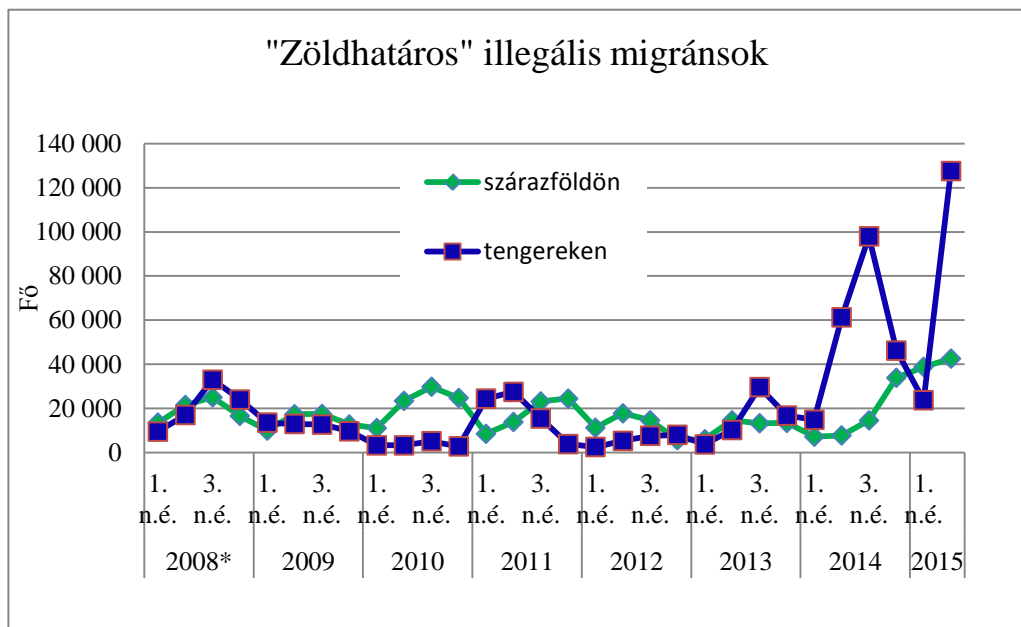
³² A „tízek” 2004-es EU csatlakozása után, 2007-ben már Ciprus nélkül váltak teljes jogú Schengen tagállamokká, vagyis Lettország, Észtország, Litvánia, Lengyelország, Csehország, Szlovákia, Magyarország, Szlovénia és Málta.

³³ 2007. december 21. a szárazföldi és tengeri határok vonatkozásában, míg a légi (nemzetközi repülőterek) határokat érintően 2008. március 30.

crossing between BCPs³⁴) száma is egyfajta *enyhe csökkenő trendet* mutatott 2008-2013 között (40-20 ezres negyedéves nagyságrenddel), de *2014 harmadik negyedévére megugrott* 110 ezres nagyságrend fölé, majd a következő két negyedévben már csökkent 80, illetve 62 ezres szintre. 2015 második negyedévében viszont felugrott a 170 ezres szintre. Ezzel szemben a menekültkérelmet benyújtók száma (a Frontex adatai szerint) 2008-2011 között negyedévente stabilan 50-60 ezer főt mutatott, majd dinamikus emelkedésbe kezdett, míg végül *2014-ben kiugró* (2014 negyedik negyedévben 180.715 fő) adatot produkáltak, melyet 2015 első és második negyedévében megismételt (181.569 – 187.437 fő).

Mit is olvashatunk ki ezekből, főleg, ha azt is tudjuk, hogy a menekültkérelmet benyújtók több mint harmada (2015 második negyedévében 41,92%) a globális szinten is említett ázsiai konfliktustérségből (Szíria, Afganisztán, Irak, Pakisztán) érkezett. Vagyis a NATO által háborúban lerombolt és szétzilált – majd a katonai kivonulás után magára hagyott – országokból menekülnek a hozzánk érkezők. Ami még érdekesebb, hogy *2014 elejéig még zömében legális módon igyekeztek átlépni a schengeni határokat*, ezt mutatja a „zöldhatáros” adatsor és a menekültkérelmet benyújtók adatainak összevetése.

³⁴ BCP – Border Crossing Point

13.ábra, A FRAN Quaterly 2008-2015 negyedéves jelentései alapján a szerző által készített grafikon.

2014-ben viszont történik valami. Tudjuk azt is, hogy negyedévente 5-20 ezer fő került elfogásra korábban (külön-külön) a tengeri (sea border) és a szárazföldi (land border) „zöldhatáron.” 2014 második negyedévében viszont már a tengeren 61 ezernél is több illegális migránst fogtak el a határrendészek, a harmadik negyedévben pedig már közel 100 ezret (97.936 fő), majd a negyedik negyedévben további 46 ezer migránst, de 2015 első negyedévében már ismét „csak” 23 ezer főt fedtek fel az európai „kék határokon”. 2015 tavasza viszont új csúcspontot eredményezett, negyed év alatt 127 ezer főt. Eközben a szárazföldön ebben az évben – 2014 – (a tengerihez képest) enyhe emelkedés mutatható ki, az első negyedévi 7 ezerről fokozatosan 34 ezerre emelkedett az elfogottak száma, ami 2015-ben tovább emelkedett 42 ezer főre.

Mi is történt az olasz tengeri térségben? Az 2014. évi tengeri elfogások döntő többsége itt történt. Először is az „arab tavaszt” követően az időszakos konszolidáció után Tunéziában egyfajta anarchikus állapot alakult ki, ahol a szervezett bűnözői bandák szabadon garázdálkodhattak. Ugyanez a helyzet Líbiában, annyi különbséggel, hogy itt még konszolidáció sem volt és szinte polgár/törzsi háború dúl. (Ez a *push faktor*.) Vagyis a nagy haszonnal kecsegtető csempészetet zavartalanul űzhetik a szervezett bűnözők. Mint tudjuk, nemcsak embereket csempésznek, hanem az ország olajkészleteinek jó részét is ilyen bandák csempészik ki az országból.

2013 októberében Lampedusa közelében több mint 300 migráns vesztette életét. Erre az Európai Tanács döntésének megfelelően a Frontex koordinálásával és az EU finanszírozásával – alapvetően az olasz hatóságok, bevonva a haditengerészetet is – megkezdődött az ún. „*Mare Nostrum*” akció, melynek lényege, hogy nem az olasz partok előtt, hanem az afrikai partokhoz közel (de még nemzetközi vizeken – nemzetközi jogi bonyodalmak elkerülése végett) járőröztek a továbbiakban, hogy lehetőleg minél kevesebben jussanak ki a nyílt nemzetközi vizekre, és ha lehet, többen már ne fulladjanak bele a tengerbe menekülés közben. Vagyis lényegében a *csempészett személyek elé mentek* (ez a *pull faktor*), és már nem kellett kb. öt napot hánykolódnia a tengeren, mire eljutottak az olasz felségterületre, hanem alig ötórás út után felvették őket az olaszok (később más EU államok is) hajói és beszállították őket az olasz (schengeni) területre. Ezt a csempészek felismerve egyre több és kisebb, és/vagy rosszabb állapotú hajóba³⁵ rengeteg embert zsúfoltak, remélve/megígérve, hogy elérik a „közeli” EU-s hajókat. Lényegében tehát az olasz hatóságok (az EU jóváhagyásával³⁶) gerjesztették ezt a migrációs hullámot. Jól mutatja ezt, hogy 2014 harmadik negyedében a 97 ezer tengeren átkelők harmada (33.381 fő) szír állampolgár volt, pedig földrajzilag nem ez a leglogikusabb útvonal számukra Európába, de gyakorlatilag ez volt a leggyorsabb, „legbiztonságosabb”. Érzékelve a húzó effektus nem kívánt hatását, a nemzetközi

³⁵ Csak annyi kellett, hogy a nemzetközi vizekig (kibírja) elvigye a csempészett személyeket.

³⁶ Executive summary of the Impact Assessment, Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council Establishing a Framework for Maritime Spatial Planning and Integrated Coastal Management, 12 March 2013, - http://ec.europa.eu/environment/iczm/pdf/ia_en.pdf - és folyományai.

akciót 2014 szeptembere és decembere között fokozatosan leállították, ennek következménye, hogy az utolsó negyedévben az előző felére, majd 2015 elején tovább esett az elfogások (tengeri kimentések) száma. Eközben a szárazföldi elfogások száma éppen az említett két utolsó negyedévben emelkedett, vagyis a tipikus „terelőhatás” működött. Ha nem sikerül, illetve nehezen megy az egyik szakaszon (migrációs útvonalon), akkor a másikkra terelődik a migrációs nyomás.

2015-ben a jó idő beálltával ismét próbálkoztak a csempészek és újabb hajókat indítottak, de ekkor már nem voltak ott az afrikai partok közelében az „EU hajói”, így be is következett a tragédia, újabb 900 ember fulladt egyszerre³⁷ a Földközi-tengerbe. Ugyanis az IS térfoglalása és tevékenysége egyre intenzívebbé vált, és az UNHCR menekültügyi ellátásra fordítható pénze is egyre csökkent,³⁸ így a közel-keleti, de főleg a törökországi menekülttáborokban az állapotok (azaz az életminőség) egyre kritikusabbak lettek, így egyre nagyobb tömegek indultak útra. Az IS megjelenése és brutális tettei nemcsak azt jelentették, hogy még több embernek kellett elhagynia hazáját (Szíriában, Irakban, de egyes afgán csoportok is azért menekülnek, mert attól félnek, hogy hazájukban is tért hódít az IS), hanem a szomszéd országokba menekülők – akik eddig abban reménykedtek, hogy előbb-utóbb véget ér a polgárháború hazájukban és hazatérhetnek – reményt veszítve arra kényszerültek, hogy otthagyják az „időszakos” sátortáborokat és maguknak és családjuknak (gyermekeknek) jobb életet, jövőt remélve egy biztonságosnak tekinthető, „normális” államban keressenek új hazát. Ebben közrejátszott az is, hogy a 2014-ben, 2015 első felében a schengeni térségbe már bejutók – a modern kommunikáció segítségével – nemcsak arról számolhattak be az otthon maradóknak, hogy kijutottak és az életkörülmények egészen kedvezőek,³⁹ hanem az útvonalról, csomópont-

³⁷ <http://444.hu/2015/04/19/minden-idok-legsulyosabb-hajobalesete-tortent-a-foldkozi-tengeren/> (Letöltés: 2015. 06. 15.)

³⁸ „...a Libanonban lévő szíriai menekültek ételmezésére szolgáló fejadagok összegét a közelmúltban havi 30-ról 13,5 dollárra csökkentették, noha havi 50 dollárnak megfelelő élelem mennyiségre lenne szükség.” – Forrás: http://hvg.hu/hvgfriss/2015.40/201540_kecskes_d_gusztav menekultek_1956ba_n_es_201 (Letöltés: 2015. 10.18.)

³⁹ „... Nagy-Britanniában sokkal jobb a menekültek élete. Pedig lényegében ugyanazok a lehetőségeik: a politikai menekültstátusáért folyamodók, amíg

okról, kontaktszemélyekről szinte folyamatos tájékoztatást adva lényegében a következő (egyre nagyobb) hullámot egyfajta értelem-ben digitálisan irányítva segítik a már kijutottak.

A nemzetközi népesedési trendeket figyelve az EU 510–520 millió fős lakossága, bevándorlás nélkül 2060-ra közel 430 millió főre apadhat. Ez pedig további társadalmi-gazdasági és nem utolsósorban (biztonság)politikai lemaradást és hátrányt okozhat az Uniónak a 21. századot uraló globális erőterben és versenyben.⁴⁰ Az Európai Unió meggyengülése, a kohézió csökkenése pedig prognosztizálható, ha a közösségi kérdésekben, mint például az euró kérdése, nem tudnak a tagállamok harmonizált álláspontot kialakítani és közös lépéseket tenni, ahogy ez látszott a „Grexit”⁴¹ esetében, vagy például ahogy eredménytelen lépéseket tett az EU Oroszország ukrajnai agressziójára. Nem véletlen Nagy-Britannia kilépéssel való kacérkodása sem. Amíg nincs meg a közösségnek az igazi döntéshozatali képessége és nem organikus szervezet tagjaiként működnek az országok, addig nem várható előrelépés a migráció kezelésében sem, de akár a közösség széthullása sem elképzelhetetlen.

*A Magyarországot érintő migrációs trendek*⁴²

Tekintettel arra, hogy Magyarország az ún. Schengen-térség tagja (és a külső szárazföldi határok 15%-ának őrzője), illetve a globális folyamatoknak is részese, így a globális és a térségünket érintő migrációs folyamatok itt is hatással vannak. Vagyis azonos trendek kialakulása lenne törvényszerű. Ezért is célszerű megvizsgálni a „határrendészeti együttműködési rendszeren” belüli helyzetünket, vagyis azt, hogy a nálunk történt jogsértések felfedése hogyan is alakul a

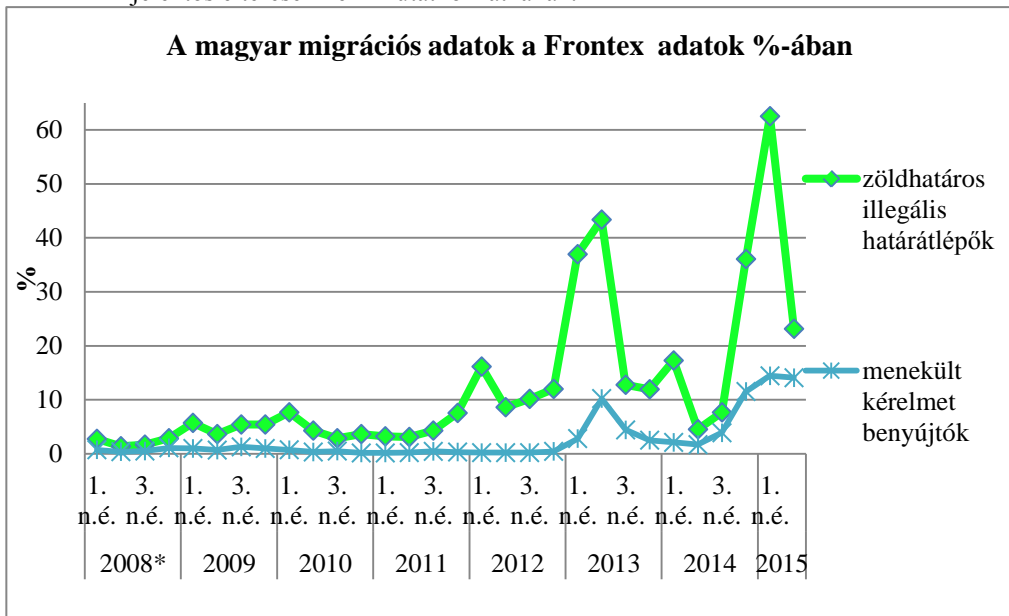
elbírálják a kérelmüket, heti 38,95 fontot kapnak, közel akkora összeget, mint Franciaországban. Menekültstátus birtokában pedig hozhatják a családjukat. ... A kedvezőbb gazdasági kilátások, az alacsonyabb munkanélküliség közepette pedig könnyebben kezdek újra az életüket.” L. http://hvg.hu/hvgfriss/2015.32/201532_menekultvalsag_calaisban_arkon_bokron (Letöltés: 2015. 10. 18.)

⁴⁰ Keserű Dávid – Glied Viktor: *Migrációs tendenciák...*, i. m., 2014, 257.

⁴¹ Görögország kiléptetése az eurózónából – 2015 év első felében ez tematizálta a világgazdaságot, és még nem zárult le a kérdés.

⁴² Terjedelmi korlátok okán a magyar adatokkal csak szűk keresztmetszetben foglalkozom.

közösségi adatokhoz képest, mert csak így válik érzékelhetővé, hogy a „nagy folyamatokhoz” képest eltér-e a magyarországi migrációs folyamat, és ha igen, miben. Ehhez grafikusán ábrázoljuk, hogy a magyarországi adatok a Frontex adatainak⁴³ hány százalékát jelentik, és hogy bizonyos időszakok során van-e benne eltérés. Ugyanis ha az általánosan ismert taszító és húzó hatások jelentkeznek, akkor jelentős eltérések nem mutatkozhatnak.

14.ábra, A FRAN Quaterly 2008-2015 negyedéves jelentései és az ORFK havi határhelyzetképei alapján a szerző által készített grafikon.

A schengeni tagállamokban benyújtott menekültkérelmeknek (Applications for asylum) csak minimális részét (2013-ig a 0,1-

⁴³ Meg kell jegyezni, hogy Frontex negyedéves bontásban publikálja az adatait, így ehhez igazítottuk a magyar adatokat is.

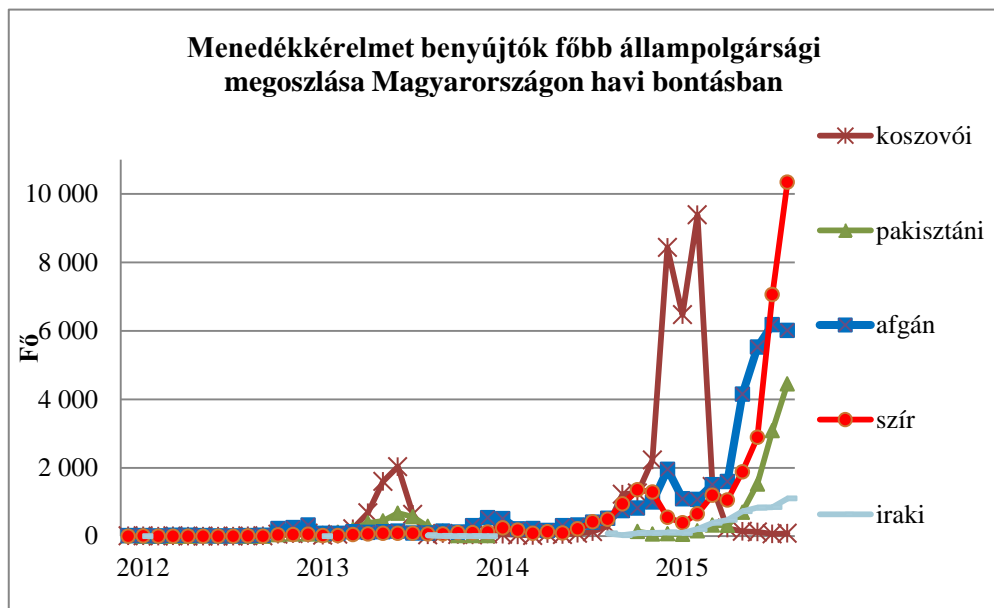
0,4%-át) nyújtották be nálunk.⁴⁴ 2013 első negyedévében már 2,78%, majd a második negyedévben 10,2%, vagyis minden "Schengen belül" benyújtott tízedik menekültkérelem hazánkban került regisztrálásra. Majd a harmadik negyedévben ez az érték már csak 4,4%, és tovább csökkent, úgy, hogy 2014 második negyedévében már ismét csak 1,72%-ot mutat ez az érték. Azonban 2014 második felében ismét meglódul, és év végére ismét a közösségben benyújtott kérelmezők több mint tizede (11,5%) a magyar hatóságoknál jelentkezett, majd 2015-ben már 14,45%-os a szint.

Ennél is durvább a kép az ún. zöldhatáros illegális migránsok⁴⁵ (Illegal border-crossing between BCPs) esetében. 2008 és 2011 között hazánk határrendészei a „Schengenbe” irányuló illegális migrációnak mintegy 2-5%-át fedték fel. 2010-től egy enyhe csökkenés volt tapasztalható egészen 2011 második feléig, majd intenzív emelkedés következett 2012-ben, amikor is már az EU-ba irányuló illegális migránsok több mint tizedét a magyar külső határokon fedték fel. Az igazi változás viszont 2013 első felében következett be, ekkor már a schengeni térségbe igyekvők több mint harmada, közel fele (2013 második negyedévében 43,3%) Magyarország külső határain próbálkozott. Aztán visszaesett ismét 10% körüli szintre, majd 2014 év elején még 5% alá is, de 2014 végén már megint a kontinensre igyekvő minden harmadik illegális migráns (36,1%) errefelé igyekezett. 2015-re ez majdnem meg is duplázódott (62,5%), vagyis a schengeni térségben felfedett három illegális migránsból kettőt a magyar-szerb határon fogtak el. Jól mutatja a grafikon, illetve az adatok, hogy *2011 és 2015 között valamit egészen másként csináltak, mint a többi tagállam.*

A miértre való válaszkéréshez nézzünk meg egy újabb grafikont.

⁴⁴ Az ORFK határhelyzetképeiben rögzített adatok alapján és nem a Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal adatai alapján. Ugyanis az Frontexbe is a tagállamok határrendészeti szervei szolgáltatnak adatokat, így hazánk adatait az ORFK szolgáltatja, ezért e két adatsoport bázisát felhasználva készítettem az elemzéseket.

⁴⁵ Tiltott határátlépés – ths – a határátkelők közötti határszakaszon.

15.ábra. Az ORFK havi határhelyzetképei alapján a szerző által készített grafikon.

Nem más történt, minthogy az idegenrendészeti szabályok módosításával arra készítették a rendőrséget 2010-ben,⁴⁶ hogy (leegyszerűsítve) minden illegális határátlépőt vegyenek őrizetbe,⁴⁷ majd amikor az EU (Strasbourgi Emberi Jogok Európai Bírósága) jelezte, hogy ez így nem lehet tovább, megtiltották az őrizetbe vételt „mindenkire” vonatkozóan.⁴⁸ Vagyis innentől, 2013. január elsejétől az elfogott illegális migráns meghallgatása után mehetett bárhová a teljes

⁴⁶ Részletek I. Dr. Ritecz György: *Ami a számok mögött van...*, i. m., 2014, 23-43.

⁴⁷ 2010. évi CXXXV. törvény egyes migrációs tárgyú törvények jogharmonizációs célú módosításáról.

⁴⁸ 2012. évi CLXXXI. törvény a Schengeni Információs Rendszer második generációja keretében történő információseréről, továbbá egyes rendészeti tárgyú törvények ezzel, valamint a Magyar Egyszerűsítési Programmal összefüggő módosításáról szóló törvény záradékában, annak is a 60. § (5) bekezdésében módosította a Harmtv. 51. § (2) bekezdését.

schengeni térségen belül, akadály nélkül. Ezt felismerve a szervezett bűnözői csoportok – mivel a koszovóiak elég közel voltak, hogy gyorsan reagáljanak – a búsás haszon reményében, akit tudtak, rábeszéltek a „paradicsomi” Európába való elindulásra. Ennek lett a következménye, hogy 2013 első felében az EU-ba igyekvő migránsok majdnem fele hazánkon keresztül igyekezett eljutni a célszágok valamelyikébe. Félév alatt azért sikerült „befoltozni a joghézagot”, és új jogszabály lépett életbe 2013. július 1-én.⁴⁹ A második félévben vissza is esett a Kárpát-medencén keresztül migrálók száma és részaránya. Egy év elteltével, 2014 második felében, amikor az embercsempészek és a migránsok egyaránt megtapasztalták, hogy az új norma az ő szempontjukból nem is olyan vesztes, és a többszöri próbálkozás is lehetséges, ismét megindultak a koszovóiak, újult erővel és még nagyobb számban. Eközben jött létre az Iszlám Állam, így a koszovóiak mellett nagyszámban indultak meg a sírek, az irakiak és az addig a Közel-Keletig már eljutó afgánok. Így 2014 végén, 2015 elején ismét kialakult egy (a korábbinál is jóval nagyobb)⁵⁰ migrációs „boom”. Lényegében az újabb migrációs hullám egyfajta öngerjesztő folyamatként viselkedett a koszovóiak vonatkozásában, mely a térségre irányította a többi globális és uniós szinten már ismertetett migrációs csoportok figyelmét is. Így egyre több afgán, szír, pakisztáni és iraki próbált hazánkon keresztül az EU-ba jutni.

A grafikon nagyon szemléletesen mutat rá a pull-push faktor működésére is, amikor 2015 februárjában egyik pillanatról a másikra a napi 1500-2000 koszovói eltűnik a statisztikákból, miközben a szíriaiak és többi keleti migráns száma ugrásszerűen megnő. Ennek nagyon egyszerű magyarázata van. Angela Merkel kancellár villámlátogatásán, 2015 február 2-án, a budapesti Andrássy Egyetemen arról beszélt: „nem tud minden rászoruló befogadni Németország, és egy szerb állampolgárnak⁵¹ kevesebb esélye van arra, hogy menedéket kapjon, mint egy szíriai vagy iraki bevándorlónak.”⁵² Va-

⁴⁹ 2013. évi XCIII. törvény az egyes rendészeti tárgyú törvények módosításáról.

⁵⁰ A hullámok egymást erősítő hatása révén.

⁵¹ A koszovóiak szerb állampolgárnak minősülnek.

⁵² <http://mno.hu/belfold/tobb-szaz-koszovoi-ellen-indult-eljaras-1271071> (Letöltés: 2015. 06. 10.)

gyis egy hiteles⁵³ személy kinyilatkozta, hogy a koszovóiak hiába jutnának el Németországba, nincs esélyük, hogy menekültstátust kapjanak, így néhány nap alatt a hír elterjedt és a koszovóiak szinte eltűntek a déli határainkról. Viszont ez a nyilatkozat egyben hívószó volt, azaz újabb húzófaktor jelentkezett a szír és iraki, az afgán, pakisztáni menekülést fontolgatók számára. Ezt fokozta tovább, hogy eljutott hozzájuk a magyar-szerb határon építendő kerítés híre. Vagyis aki tehette (főleg ha már úton volt a tervezett célország felé), még a kerítés felépítése előtt igyekezett itt átjutni a schengeni külső határon. Illetve jól látszik, hogy a hullámelmélet törvényszerűségei milyen tisztán működnek az emberek vonatkozásában is, tehát hogy a 2013-as kis hullám hogyan erősödött fel 2014 második felére, illetve 2015 tavaszán a földrajzilag távollévők is megérkeztek a húzóhatásról információt szerezve.

A fentiekből talán eléggé érzékelhető, hogy a mostani migrációs hullám is a klasszikus pull-push (húzó-nyomó) faktor hatására alakult ki, melyről kevés szó esik a közbeszédben, pedig mindkettő kialakulásában az európai államok döntései, tettei játszanak meghatározó szerepet. Megoldásként a legtöbben a külső⁵⁴ határok lezárásában gondolkodnak, de látható, hogy ezzel csak az egyes migrációs irányokból a másikkra, illetve egyik határszakaszról a másikkra tereljük a migráns tömegeket,⁵⁵ és nem a problémát oldjuk meg, csak elodázzuk, illetve másra terheljük.

Felhasznált irodalom

Görbe Attiláné Dr. Zán Krisztina: *Migráció – előítélet – idegenellenesség (Előítélet-kutatás a belügyi ágazatban)*. Budapest, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, 2014.

Fórizs Sándor: *Menekültügyi válsághelyzet 1947-ben*. In: *Belügyi Szemle*, 2015, 2. szám, 149-163.

⁵³ Korábban hiába mondogatták ugyanezt magyar politikusok a magyar médiában. A migráns „jelöltek” ezeket a nyilatkozatokat nem tekintették olyanoknak, amelynek súlya és foganatja is van.

⁵⁴ Egyesek szerint már a belsőket is.

⁵⁵ Részleteket és megoldási elgondolást l. Ritecz György – Sallai János: *A migráció trendjei, okai és kezelésének lehetősége...*, i. m., 2015.

- Hautzinger Zoltán – Hegedűs Judit – Klenner Zoltán: *A migráció elmélete*. Budapest, NKE RTK. 2014.
- Keserű Dávid – Glied Viktor: Migrációs tendenciák, kihívások és az erre adott szakpolitikai válaszok az Európai Unióban. In: Tarrósy István – Glied Viktor – Vörös Zoltán (szerk.): *Migrációs tendenciák napjainkban*. Pécs, IDResearch Kft. – Publikon Kiadó, Pécs, 2014, 245-274.
- Nagy Boldizsár: Magyarország az Európai Unió peremén: uniós jog és nemzetközi együttműködés a migráció terén. In: *Acta Humana*, 1997, 18-29.
- Póczik Szilveszter: Nemzetközi migráció, biztonságpolitika, biztonság. In: Tarrósy István – Glied Viktor – Vörös Zoltán (szerk.): *Migrációs tendenciák napjainkban*. Pécs, IDResearch Kft. – Publikon Kiadó, Pécs, 2014, – 101-134. old.
- Rédei Mária (szerk.): *Magyarországot érintő nemzetközi migráció*. Budapest, MK. KBH., 2006.
- Ritecz György: Félreértések és téves nézetek a schengeni határok kapcsán. In: *Szakmai Szemle*, Katonai Biztonsági Hivatal, 2005, 1. szám, 29-42.
- Ritecz György: Ami a számok mögött van, avagy amiről nem beszélünk. In: Székely Jánosné (szerk.): *Határrendészeti Tanulmányok*, 2014, 1. szám, 23-42.
- Ritecz György: IBM vagy nem IBM? Avagy gondolatok egy prédikátor nyomán. In: *Magyar Rendészet*. 2014, 3. szám, 55–75.
- Ritecz György: Menekülők és a terror viszonya. In: *Migráció és Társadalom*, 2015/1. 112- 120.
- Ritecz György – Sallai János: *A migráció trendjei, okai és kezelésének lehetősége*. Budaörs, Hanns Seidel Alapítvány, 2015.
- Sallai János: A globalizáció egyik legnagyobb biztonsági kihívása: a felmelegedés – 207-211. old. In: Gaál Gyula – Hautzinger Zoltán (szerk.): *Tanulmányok "A biztonság rendészettudományi dimenziói – változások és hatások" című tudományos konferenciáról*. Pécs, Magyar Hadtudományi Társaság Határőr Szakosztály Pécsi Szakcsoport, 2012.

Sallai János: A rendészet globális, kontinentális, regionális, és lokális kihívásai és válaszai napjainkban. In: Gaál Gyula – Hautzinger Zoltán (szerk.): *Tanulmányok a "Biztonsági kockázatok - rendészeti válaszok" című tudományos konferenciáról*. Pécs, Magyar Hadtudományi Társaság Határőr Szakosztály Pécsi Szakcsoport, 2014, – 93-100.

Szabó A. Ferenc: *A nemzetközi migráció és korunk biztonsági kihívásai*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2006.

Tálás Péter: A terrorfenyegetettségről a számok tükrében című munkája. In: *Nemzet és Biztonság*, 2011 (szeptember) 83-92.

Tarrósy István – Glied Viktor – Vörös Zoltán (szerk.): *Migrációs tendenciák napjainkban*. Pécs, IDResearch Kft. – Publikon Kiadó, 2014.

Tarrósy István: Afrikai migrációs folyamatok In: Tarrósy István – Glied Viktor – Vörös Zoltán (szerk.): *Migrációs tendenciák napjainkban*. Pécs, IDResearch Kft. – Publikon Kiadó, 2014, 221-244.

Statisztikák

EUROPOL https://www.europol.europa.eu/latest_publications/37

Frontex – <http://frontex.europa.eu/publications/>

GTD – <http://www.start.umd.edu/data-tools/global-terrorism-database-gtd>

ORFK – <http://www.police.hu/a-rendorsegrol/statisztikak/hatarrendeszeti>

UNHCR – <http://www.unhcr.org/statistics>

SZIGETVÁRI TAMÁS*

A migráció politikai-gazdasági háttere a Közel-Keleten

Bevezető

A tanulmány első felében azokat a gazdasági-politikai folyamatokat kívánjuk bemutatni, amelyek meggyengítették, sőt, sok esetben teljesen szétzilálták a közel-keleti térségben jellemző rendszerek stabilitását, és így nagymértékben hozzájárultak a jelenleg tapasztalható, Európát is sújtó migrációs nyomás fokozásában. A hetvenes évek aranyévtizede után a térség államainak fokozatosan szembesülnie kellett a legtöbb országra jellemző járadék-gazdaság versenyképességi korlátaival. Bár a kétezres évek elején számos ország (Egyiptom, Tunézia, Jordánia, Marokkó) piacbarát reformokat hajtott végre, ami a gazdasági növekedés felgyorsulását eredményezte, a reformok végrehajtásával nem sikerül tartós növekedési pályára állni, és amint azt az „arab tavasz” eseményei is megmutatták, ez a növekedés társadalmilag sem volt fenntartható. A sikertelenség kihatott az uralkodó rezsimek politikai legitimitációjára, több országban a korábbi politikai rezsimek megdöntve új politikai erők kerültek hatalomra. A gazdasági és politikai felfordulás a térségben a migrációs nyomás erősödéséhez vezetett. A tanulmány második része a térség migrációs potenciálját értékeli, a Közel-Kelet demográfiai trendjeit, a politikai-gazdasági problémák hatására kiéleződő potenciális belső konfliktusok lehetőségeit, a migrációs készséget és a migráns népesség főbb adottságait is áttekintve.

* Szigetvári Tamás, PhD, egyetemi docens (PPKE BTK Nemzetközi és Politikatudományi Intézet), tudományos főmunkatárs (MTA KRTK Világgazdasági Intézet). E-mail: tamas.szigetvari@gmail.com

Gazdasági trendek a régióban

Az arab országok és a teljes mediterrán – közel-keleti térség a 14-15. századtól a világgazdaságban betöltött centrális pozíciójából fokozatosan a perifériára szorult. A térség előbb az Oszmán Birodalom fennhatósága alá került, majd a 19. századtól az európai gyarmatosítók – Nagy-Britannia, Franciaország – kerítette hatalmába a térség országait. A II. világháborút követően fokozatosan függetlenné vált országok a legtöbb fejlődő országhoz hasonlóan próbáltak működő gazdasági struktúrát kialakítani, több-kevesebb sikerrel. Az 1970-es évek elején bekövetkező olajárrobbanás¹ – ami mögött részben gazdasági (bevételek növelése), részben politikai (az 1973-as arab-izraeli háború miatti visszavágás az arab országok részéről, majd az 1979-es iráni iszlám forradalom) okok álltak, az arab országok és Irán számára az aranyévtized kezdetét hozta magával. Még azok az országok is, amelyekben nem volt jelentős kiaknázható olajkincs, közvetve (arabközi segélyezés, vendégmunkások hazautalásai) részesedhettek a haszonból.² Nem meglepő tehát, hogy 1970 és 1985 között a térség országai gazdasági növekedésüket tekintve a világ élvonalába kerültek: a gazdasági növekedés üteme Kelet-Ázsiával megegyező szintű volt. A térség államai a modernizáció lázában égtek: hatalmas infrastrukturális beruházásokba kezdtek, a legtöbb helyen a semmiből ipart hoztak létre. A régió szinte minden országában – még Izraelben is, Libanon számít az egyetlen kivételnek – az import-helyettesítő iparosítás volt jellemző, ami többnyire magas vámokkal, protekcionista intézkedésekkel és meghatározó állami tulajdonarányjal járt.

A változás legszembetűnőbben az alapvetően kis népességgel, de óriási olajkincsel rendelkező országokat (az öböl-menti Kuvaitot, Katart, Bahreint, az Egyesült Arab Emírátusokat, illetve Szaúd-Arábiát, valamint Észak-Afrikában Líbiát) érintette. Ezen országok

¹ A kőolaj világpiaci ára 1971-ben 1,60 USD/hordóról 3,2 USD/hordóra nőtt (mini árrobbanás), 1973-ban hirtelen 10 USD/hordó fölé emelkedett (1. olajárrobbanás), 1979-ben pedig a 30 USD/hordót is meghaladta (2. olajárrobbanás).

² További forrásokat jelentett, hogy a térség stratégiai pozíciójának köszönhetően az arab országok, különösen az Izraellel közvetlen hadiállapotban lévők, további jelentős külföldi (főként szaúdi és más Öböl-menti államokból érkező, kisebb részt szovjet) támogatást kaptak, míg Izrael, Törökország, illetve a 80-as évek elejétől Egyiptom is az USA segítségére számíthattak.

számára az olajexportból befolyó jövedelmek többszörösen meghaladták a társadalmi szükségletet: a szinte korlátlan forrásokból kiépítették az olajkitermeléshez kapcsolódó infrastruktúrát, az olajkincs kitermelésére, illetve egyéb feladatokra vendégmunkásokat alkalmaztak,³ ingyenes szociális rendszert működtettek, modern hadsereget hoztak létre, luxusfogyasztásra fordították, illetve külföldi részvényekbe, ingatlanokba fektették.

A nagy népességgel, de olajjal is rendelkező országok (Irán, Irak, Algéria, Szíria) számára az iparfejlesztés létszükséglet volt, más fejlődő országokkal szemben azonban a megálmodott programhoz bőséges finanszírozási forrás állt rendelkezésre. Míg az importhelyettesítő iparosítás útját járó latin-amerikai és ázsiai országok a hetvenes évek közepétől, végétől alapvető strukturális reformokra kényszerültek, az arab országok ekkor még ambiciózus terveket szöthettek gazdaságuk felvirágoztatására.

A kőolaj ára azonban a nyolcvanas évek közepén erőteljesen zuhanni kezdett, 11-12 USD/hordóra esett vissza, és a kilencvenes években is tartósan 20 USD/hordó alatt maradt a világpiacon ár.⁴ A korábban kiapaszthatatlannak hitt jövedelemforrás egyszerűen eltűnt. A közel-keleti államok jelentős része a kilencvenes években gazdasági reformokra kényszerült.

A gazdasági növekedést több tényező is visszavetette. Bár az olajtermelő országok esetében a külső jövedelembeáramlás visszaesése jelentősebb volt, a fentebb már említett okok miatt mindez kihatott a régió összes országára. Az olajtermelő országokban foglalkoztatott arab vendégmunkások hazautalásai és az arabközi segélyek összege csökkent.

Az arab országokban a hazai megtakarítások szintje hagyományosan alacsony, a beruházásokat a forráshiány is hátráltatta: a bizonytalan gazdasági helyzet miatt, valamint a megfelelő hazai pénzügyi rendszer hiányában e megtakarítások jelentős része is külföldre áramlott. A külföldi tőke számára ugyanakkor (az olaj- és földgáztermelést leszámítva) sohasem volt különösebben vonzó a térség, a legtöbb országot az állami tulajdon túlsúlya és a túlzottan bürokrati-

³ Kezdetben palesztin, egyiptomi, jemeni, később egyre inkább fülöp-szigeteki, indiai és más nem-arab etnikumú vendégmunkást foglalkoztattak.

⁴ Rövid időszakokra még megfordult ez a tendencia, például 1990 augusztusában Kuvait iraki lerohanása miatt rövid ideig 40 USD/hordó felett is volt.

kus eljárások jellemezték, a privatizáció késlekedett, és a befektetők sok helyütt a politikai kockázatot is magasnak ítélték.

A nemzetközi piacon nem voltak versenyképesek az arab gazdaságok termékei. A holland betegség⁵ hatásaként – a munkanélküliség ellenére is – a termelési tényezők ára magas volt, a termelési struktúra kevésbé diverzifikált, a belső piac mesterségesen el volt zárva a világpiactól. Az arab országokra általában jellemző az átláthatatlan vámstruktúra, a magas vámok és egyéb protekcionista intézkedések. A rendszer a benne található bizonytalansági tényezők miatt is táptalaja volt a korrupciónak. Ráadásul mindezek nem csak az importőröket és beruházni kívánókat sújtották, de a termelésben importtermékeket felhasználó hazai termelők nemzetközi versenyképességét is erősen csökkenti.

A térségben, lévén, hogy a népesség növekedési rátája magas, az egy főre jutó nemzeti jövedelem sok országban stagnált, vagy alig nőtt. A népesség és a gazdaság gyors növekedése megnövelte az élelmiszer- és egyéb import iránti igényt, szükségessé tette az egészségügyi és más infrastruktúrák kiépítését, amelyek fenntartása a jövedelemforrás elapadásával komoly nehézségekbe ütközött. Az életszínvonal csökkenése mellett további problémát jelentett a munkanélküliség növekedése: a gazdaság nem volt képes munkát adni az évről évre a munkaerőpiacra lépő nagyszámú fiatalnak.

Gazdasági reformok és felemás eredmények

A kilencvenes évek elejére az arab országoknak az egyre romló gazdasági egyensúlyjavítása érdekében reformokat kellett végrehajtaniuk. A sikeres világgazdasági alkalmazkodás kulcsa a térség országai számára is a termelési struktúra és a jövedelemforrások diverzifikálása volt. Ennek megfelelően a térség legtöbb országa többkevesebb elszántsággal és sikerrel neki is látott bizonyos szerkezet-átalakítási programokhoz.

Négy ország, Marokkó, Tunézia, Egyiptom és Jordánia hajtott végre jelentősnek mondható strukturális reformot; jellemző módon azok az országok, amelyek természeti kincsekben (különösen a kőolajban) ke-

⁵ A holland betegség jelensége: az olajkitermelés megindulása felértékelte az ország valutáját, és így a hazai termékek fokozatosan elveszítik versenyképességüket mind a belföldi, mind a nemzetközi piacokon.

vésbé gazdagok, és ezért nem halogathatták sokáig a szerkezetátalakítást. A reformok leginkább az IMF által ajánlott recept mentén történtek: az állami tulajdon csökkentése a gazdaságban privatizációval, valamint a külkapcsolatok liberalizálása. Marokkó és Tunézia az EU perifériáján próbált mindinkább bekapcsolódni az európai gazdasági vérkeringésbe, több-kevesebb sikert elérve. Jordánia és Marokkó az EU mellett szabadkereskedelmi megállapodást kötött az Egyesült Államokkal is.

Nehezebben indultak be a reformok azokban az országokban, amelyek nagyobb mértékben támaszkodhattak más jövedelemforrásaikra. Libanont leszámítva a térség többi országának exportjában továbbra is egyértelműen a szénhidrogén-termékek dominálnak, amelyek az elmúlt évek magas kőolajárai mellett számottevő pluszjövédelmet hoztak. De míg az olyan relatíve kis népességű államok, mint Líbia vagy a Perzsa-öbölbeli sejkéségek megtehették, hogy tartalékot képeznek az ínségesebb évekre, a nagy népességű (és komoly élelmiszerimportra szoruló) Algéria, Szíria vagy Irán számára alapvető szükséglet volt/lett a bevételek diverzifikálása.

Egyiptomban a kilencvenes években kezdődtek meg, majd 2004-ben kaptak újabb lökést a gazdasági szerkezetátalakítással is együtt járó reformlépések. Ennek eredményeképpen jelentős liberalizációt hajtottak végre a gazdaságban, csökkentették az általános vámszintet, javították az üzleti környezetet, a társasági adót 40-ről 20%-ra csökkentették. Emellett az állami vállalatok egy részét is privatizálták.

A reformoknak meglettek a gazdasági eredményei, Egyiptom az elmúlt években az egyik legjobban teljesítő arab államnak számított. Az ország iránti bizalom megnőtt, a külföldi tőke beáramlása megélnkült. A gazdasági növekedés a 2000-es évek elején jellemző 3-4%-ról 2005 után 6-7%-ra nőtt. Bár a globális válság éveiben alig lassult a gazdasági kibocsátás növekedési üteme, a háttérben azonban egyre nyilvánvalóbbakká váltak a növekvő politikai, társadalmi és gazdasági feszültségek.

A politikában a korábbi rezsím hatalmának erjedése egyre inkább érezhetővé vált. Bár a Mubarak-rezsím a végrehajtó hatalmat még egyértelműen a kezében tartotta, egyre több területen nyitásra kényszerült. A kormányzati rendszer működési mutatói egyértelműen

romlottak,⁶ ezen belül is a korrupció vált a lakosság számára is a politikai rendszer egyik legelutasítottabb elemévé. A privatizációval tulajdonossá vált és meggazdagodott, hatalomközeli gazdasági elit és a reformok veszteseivé vált tömegek közötti szakadék egyre inkább nőtt.

A munkanélküliség alig csökkent, az életszínvonal változását a GDP-nél jobban tükröző HDI-mutató értéke⁷ alacsony maradt, alig javult. A szegénység és társadalmi egyenlőtlenség szintje, ami más fejlődő országokkal összehasonlítva korábban relatíve alacsony volt, megemelkedett. A reformok keretében visszatérően csökkenteni kívánt ártámogatások (élelmiszer, üzemanyag) komoly lakossági ellenállást váltottak ki.

Tunézia esetében hasonlóan sikeres kétezres évekről beszélhetünk. A gazdasági szerkezet-átalakítás többé-kevésbé végbement, a termelékenység (TFP – Total Factor Productivity) emelkedése javította az ország versenyképességét, nőtt az országba érkező külföldi tőkebefektetések mennyisége. A jó gazdasági eredményeket azonban itt is beárnyékolta a növekvő társadalmi feszültségek, a tartósan jelenlévő munkanélküliség (főleg a fiatalok között).

A reformok utáni időszak makrogazdasági szempontból Jordánia számára is sikeresnek volt mondható, 2000 és 2007 között itt is 6,5% fölött volt az átlagos GDP növekedési ütem. A növekedés egyik húzóerejét a jelentős külföldi működőtőke-beáramlás jelentette, és kitüntetett szerepük volt ebben más arab országok befektetőinek. A munkanélküliség és a lakosság által érzékelt korrupció azonban Jordániában is emelkedett ezekben az években.

Marokkó esetében a gazdasági reformok keretében igyekeztek tudásalapú szektorokat fejleszteni, illetve központi szerepet kapott a munkahelyteremtés is. A 4-5%-os növekedés a kétezres években nem csak meghaladta a korábbi évek átlagát, de jóval kiegyenlítettőbb is volt, egyre kevésbé függött a mezőgazdasági termelés ingadozásától.

Összességében tehát elmondhatjuk, hogy néhány arab országban ígéretesnek látszó reformfolyamat indult meg, ami a kilencvenes

⁶ L. pl. Worldwide Governance Indicators, <http://data.worldbank.org/data-catalog/worldwide-governance-indicators>

⁷ A HDI (= Human Development Index) az ENSZ által alkalmazott, a várható élettartam, az oktatás, valamint a GDP együttesét figyelembe vevő index.

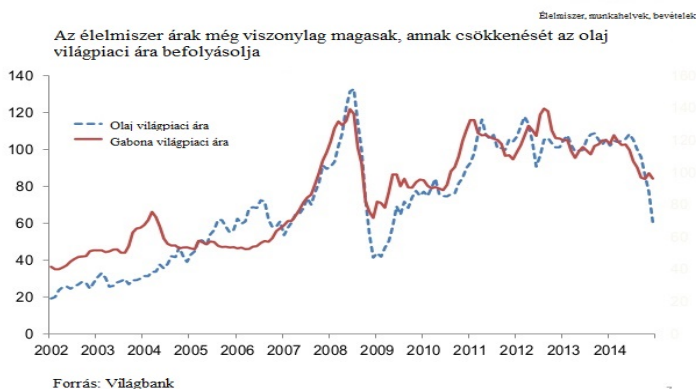
években ugyan rendkívül lassan haladt előre, a kétezres évektől azonban új lendületet vett, és viszonylag jelentős gazdasági növekedési ütemet tett lehetővé ezekben az országokban. Szinte mindegyikük esetében azonban komoly társadalmi feszültségek keletkeztek, amelyek kezelése egyre nehezebb feladatot jelentett az érintett politikai vezetések számára.

Világgazdasági folyamatok

A felemásan sikerült gazdasági reformok elfogadottságát tovább erodálta az élelmiszerek és az olaj világgazdasági árának emelkedése. Az élelmiszerárak a világgazdasági válság előtt gyorsan emelkedtek, a 2007-es év eleji árak 2008 nyarára a duplájukra nőttek. A válság miatti keresletcsökkenés és a befektetői várakozások pozitív hatásának tekinthető, hogy ekkor jelentős korrekció történt az árakban, 2009-től azonban ismét növekedni kezdtek az élelmiszerárak, és 2011 elején már meg is haladták a 2008-as korábbi csúcspontot.

Az árnövekedés hatásainak kivédésére a legtöbb arab ország erőteljes élelmiszerár-szubvencionálást alkalmaz. Ez a kis népességű olajexportőrök esetében nem jelent problémát: bár az élelmiszerimporttól való függőségük magas, az olajból származó jövedelmek bőségesen fedezik a szubvenciókat – főként, mivel a kőolaj- és az élelmiszerárak közötti pozitív korreláció miatt a magasabb élelmiszerárak általában magas kőolajárak mellett alakulnak ki.

*1. ábra A gabona és a kőolaj világgazdasági árváltozása (2002-2015).
Forrás: Világbank*

A nagyobb népességű exportőrök, mint Algéria, Irak vagy Irán esetében már komolyabb költségvetési terhet jelent a szubvenciók fenntartása, de mivel itt is általában emelkedő bevételek mellett jelentkezik a hatás, így többnyire finanszírozható maradt.

A legnehezebb helyzetben az élelmiszerimportra szoruló olajimportőr országok vannak. Esetükben az árnövekedés miatt megnövekvő importkiadások a GDP 1,2%-át tették ki. Ezen belül a legnagyobb tételt a gabonaárak jelentették, az arab országok együttesen a világ legnagyobb gabonaimportőreinek számítanak. Az áremelkedések természetesen eltérően hatnak az egyes országokra, illetve a lakosokra, függően importszükségleteiktől, azok összetételétől, az élelmiszertermékek fogyasztói kosárbeli súlyától, a támogatási rendszertől és egyéb tényezőktől. A legnagyobb hazai élelmiszeráremelkedés a térségben (Iránt leszámítva) Egyiptomban következett be (18% 2010-ben), Szíriában 14%-kal, Tunéziában, Marokkóban és Jordániában viszont csak 3-4%-kal emelkedtek az élelmiszerárak.

Egyiptom esetében az egyre emelkedő élelmiszer- és energiaársubvenciók csökkentése ugyan régóta napirenden volt, de a gyakorlatban nehezen volt kivitelezhető, hiszen a rendszer stabilitásának egyik fő biztosítékának számított. 2011 januárjában, a tunéziai forradalom továbbterjedését elkerülendő a támogatások emelését jelentették be. Ez azonban hatástalan maradt – a korábbi évek kényes politikai egyensúlya a térség szinte összes országában felborult.

Hosszú távon a klímaváltozás is jelentős hatással lehet a térség gazdasági potenciáljára. A Közel-Kelet a világ édesvízforrásokkal egyik leggyengébben ellátott régiója.⁸ A klímaváltozás hatására az éghajlat várhatóan még melegebbé és szárazabbá válik, ami veszélyes vízszegénységet okozhat. A vízhiány kihat a mezőgazdasági termelésre, amely az édesvízkészletek 85%-át hasznosítja. A térség országainak azon részénél, amely már ma is importra szorult élelmiszerekből, ez a függés várhatóan tovább növekedik. Egyes országok esetében éppen az exportban jelentős szerepet betöltő termékek (például primőr zöldségek, gyümölcsök Jordánia, Egyiptom, Marokkó esetében) exportja eshet vissza. A víz a térségbeli konfliktusok egyik oka

⁸ A térség szinte minden országa a biztonságosnak jelölt 1000 m³/fő/év szint alatti vízmennyiséggel rendelkezik.

is, így a szűk források fölötti rendelkezés akár jövőbeli katonai konfliktusokat is eredményezhet.⁹

Politikai folyamatok a térségben

Az arab/iszlám világ a 19. században egyre inkább szembesült gazdasági/technikai elmaradottságával, főként az európai gyarmatosítók (angolok, franciák) növekvő befolyását érzelve. Éppen ezért erősödő igény volt a társadalmi/gazdasági reformokra. A 19. században alapvetően két reformirányzat született: az egyik a modernizmus volt, ami a nyugati minták (demokrácia, kapitalizmus, szocializmus) átvételével próbálta a már évszázadok óta „stagnáló” régió újbóli felvirágztatását elérni.

A másik út az iszlám fundamentalizmus volt. Az iszlám fundamentalizmus nem konzervatív irányzat abban az értelemben, hogy a társadalmi és gazdasági életben végrehajtandó sürgős változásokat hirdet. Ugyanakkor kétségtelenül egy tradicionalizáló reformmozgalomról van szó, ami a reformokat az eredeti elvekhez való visszatérés útján látja megvalósíthatónak. Az iszlám a kezdetektől fogva nem pusztán vallásként, hanem a teljes társadalmi szervezőelv igényével lép fel, amely a politika, a gazdaság és a társadalmi szféra működésének alapelveit is szabályozza. Az iszlám újjászülését és annak eredeti, tiszta állapotának helyreállítását, külső ráarakódásoktól való megszabadítását zászlajukra tűző fundamentalista áramlatok az iszlámban látták az európai (civilizációs) kihívásra adott válasz lehetőségét.

A 20. században azonban egyértelműen fölénybe kerültek a modernizációs ideológia követői: a nasszeri arab szocializmusnak, különböző formákban, de lényegében hasonló elveket hangoztatva születtek követői Tunéziában, Irakban, Szíriában vagy Algériában. Amikor a kilencvenes évektől az arab országok gazdasági reformokba kezdtek, azokat általában a korábbi modernizációs elit képviselői hajtották végre. Vagyis az egyik legfontosabb különbség az arab országokban végbement reformok és az európai mediterrán országokban, Latin-Amerikában, és Közép-Európában lezajlott átmenetek

⁹ Az Eufrátesz vízművei Törökország, Szíria és Irak között jelentenek konfliktust, a Nílus Egyiptom és a többi nílusi ország között, a Gólán-fennsík vízforrásai Izrael és Szíria között, stb.

között éppen az volt, hogy az arab országokban nem kísérte/előzte meg a gazdasági reformokat a politikai rendszer demokratizálódása. A gazdaságban végrehajtott szerkezetváltozások és számos piaci reform ellenére az autoriter rendszer fennmaradt, mintegy „sajátos arab út”-ként. Bár – mint azt Kína példája mutatja – autoriter rendszerek is lehetnek gazdaságilag sikeresek, a probléma az volt, hogy szemben a sajátos kínai modellel, az arab út korántsem volt sikeres.

Az autoriter államok alapvetően hasonló berendezkedéssel működtek: korlátozott szabadságjogok mellett viszonylag széleskörű szociális biztonságot teremtettek, az alapvető szükségletek elérhetőségét jelentős szubvencionálással biztosították. Ha mindenképpen szükségessé váltak megszorítások, akkor ügyes alkukkal őrizték meg a társadalmi békét.

A korábban működőképes modell azonban 2011 elején váratlanul bedőlt, ami mögött a már korábban említett tényezőket fedezhetjük fel. Az élelmiszer- és energiaár-emelkedés hatásait egyre kevésbé lehetett távol tartani. A „piacgazdasági átmenet” hatására a politika a tömegek helyett egyre inkább egy szűk elitet támogatott, új klientúrát épített ki, akiket a privatizáció révén jelentős gazdasági befolyáshoz juttatott, ami azonban fokozatosan csökkentette a legitimitását a tömegek szemében.

A lázongások kezdetén az első reakció minden vezetés részéről a korábban megszokott volt: a bérek, a szociális juttatások és állami ársubvenciók növelése. Algéria, amely jelentős mozgósítható forrással rendelkezett, gyakorlatilag sikerrel elejét tudta venni a szociális elégedetlenségnek. Marokkó esetében nem annyira a gazdasági, mint inkább a politikai engedmények domináltak. Egyiptom és Tunézia ugyanakkor az elnyomás, a gazdasági eszközök és politikai engedmények egyjét igyekezett alkalmazni, sikertelenül.

A korábban bevált autoriter alku – miszerint az ember tele szájjal nem beszél – nem működött tovább. Részben mert a vezetés nem tudta biztosítani a tömegek számára a megfelelő megélhetést (munkát, megfelelő jövedelmet, vagy ezek hiányában alacsony árakat a szükségleti cikkek esetében), másrésről pedig azért, mert a fiatalabb (tájékozottabb) generációk számára az alku amúgy is elfogadhatatlan volt, nem volt összeegyeztethető a szabadságról, a méltóságról, a társadalmi igazságosságról alkotott elképzeléseikkel.

A korábbi autoriter rezsimek nem tudták fenntartani legitimitásukat, megbuktak. Ez azonban nem demokratizálódási folyamatot

eredményezett; Egyiptomban iszlám kormányzat, majd katonai diktatúra, Líbiában és Szíriában pedig anarchia és polgárháború lett az eredménye. Alapvető probléma, hogy az uralmon lévő, világi beállítottságú (modernizációs orientáltságú) autoriter rezsimeket iszlamista erők váltják le, melyek az iszlámhoz fordulásban látják a felhalmozódó problémák lehetséges megoldását. Az iszlám ma is nagyon komoly legitimációs erővel bír a térség államaiban, a társadalom többsége a demokratikus választásokon azon politikai erőket támogatja, melyek az iszlám utat hirdetik. Az is megfigyelhető ugyanakkor, hogy jobb szervezettsége és részben külső anyagi támogatottsága miatt is az iszlám radikális irányzatai (szalafisták, vahabiták) általában teret nyernek a mérsékeltbb irányzatokkal szemben.

A közel-keleti térségben tapasztalható növekvő felfordulást és bizonytalanságot csak tovább fokozza, hogy a különböző vallási és politikai csoportokat és erőket szinte átláthatatlan konfliktushalmaz jellemzi, melyben külső résztvevők (USA, EU, Oroszország, Szaúd-Arábia, Irán, Törökország, Izrael) és belső szereplők (síita és szunnita csoportok, kurdok) is részt vesznek. Emiatt a konfliktusok (Irak, Szíria, Jemen, palesztin kérdés) megoldása és lezárása rendkívül bonyolult, és komoly nemzetközi összefogást igényelne.

Demográfiai trendek, humántőke, etnikai és vallási konfliktusok

Bár a 20. század második felében a közel-keleti régió rendelkezett a legmagasabb népességnövekedési rátával a világon, a kétezres évek óta Fekete-Afrika népességnövekedési üteme már meghaladja a Közel-Keletét. Az 1950-es 100 millióról 350 millió fölé nőtt a régió lakossága, 2050-re pedig a 700 milliót is elérheti. 2050-re Egyiptom népessége a jelenlegi 91 millióról 151 millióra, Iraké 36 millióról 83 millióra nőhet az ENSZ népesedési előrejelzése szerint.¹⁰ Szíria esetében 18 millióról várhatóan 34 millióra nő a népesség.¹¹ A ter-

¹⁰ L. *United Nations...*, i. m., 2015.

¹¹ Nyilván az előrejelzés a természetes népességnövekedési trendet veszi figyelembe, az esetleges konfliktusok hatásait, így a jelenlegi és esetleg folytatódó tömeges kivándorlást, illetve a fegyveres konfliktus áldozatainak számát nem képes kalkulálni.

mékenységi ráta (egy nőre jutó szülések száma) a régió néhány országában még 3 fölött van,¹² de főként az Öböl-országoknál és a Magreb-országoknál (Marokkó, Algéria, Tunézia) látványos volt az átlagos gyerekszám csökkenése. A korábbi trendek miatt azonban a népességen belül magas a fiatalok aránya, az átlagos (medián) életkor 20 és 25 év között van (Magyarországon ez 41,3 év). A fiatal népesség esetében a mobilitásra való hajlam jóval magasabb, különösen jövőkép és munkalehetőség nélkül, kilátástalan gazdasági és politikai helyzetben.

A Közel-Kelet jövedelmi szempontból nem a legelmaradottabb régió a világgazdaságban, mutatói messze jobbak a környező afrikai, dél-ázsiai (afgán, pakisztáni, indiai, bangladesi) mutatóknál. Az Öböl-országok esetében ez természetesen kiemelkedő, olykor a fejlett országokét is meghaladó mértékű¹³ egy főre jutó jövedelmet jelent. A többi – nagyobb népességű és/vagy kevesebb nyersanyaggal rendelkező – ország az alacsony-közepes jövedelmű országok közé tartozik: Libanon (62., \$11068), Irak (89., \$6165), Jordánia (96., \$5358), Tunézia (105., \$4415), Egyiptom (121., \$3304), Marokkó (123., \$3291), de még a sereghajtó Jemen (144., \$1574) is megelőzi a fekete-afrikai országok jelentős részét.¹⁴

A régió „humántőkéje” a népesség oktatási színvonala alapján ambivalens képet mutat. Számos ország esetében a gyarmati múlt meghatározó hatással bír az oktatási rendszerre, Marokkó, Algéria és Tunézia (valamint kisebb mértékben Libanon) esetében a francia nyelvi és kulturális befolyás máig meghatározó. Más országok esetében viszont (például Szíria) – éppen a kolonizáció hatásainak csökkentésére – erőteljes arabizálást hajtottak végre, idegen nyelvet csak a középiskolától kezdtek oktatni. Az arab országok jelentős forrásokat költöttek az oktatásra az utóbbi évtizedekben. Ennek köszönhetően ma már a fiatalkorúak nagy része be van iskolázva. A felnőtt lakosság esetében azonban csak 78% az írástudók aránya, az analfa-

¹² Irak (4,64), Jemen (4,35), Jordánia (3,51), Egyiptom (3,38), Izrael (3,05), Szíria (3,03)

¹³ Katar 93 ezer dolláros GDP/fő értékkel a világ élmezőnyébe tartozik, de az Egyesült Arab Emírátságok (43 ezer dollár), Kuvait (43 ezer dollár), Bahrein (28 ezer dollár) vagy Szaúd-Arábia (24 ezer dollár) is ide tartozik.

¹⁴ Szíria nem szerepel az IMF 2014-es rangsorában, az ENSZ 2013-as adatokra építő rangsorában a 147-ik 1606 dolláros teljesítménnyel, éppen csak megelőzve a 152-ik Jement (L. IMF, i. m., 2015).

béták aránya magasabb a nők esetében (UNESCO statisztika). A lányok – főként a közép- és felsőoktatásban – a legtöbb országban kisebb arányban vesznek részt az oktatásban, mint a fiúk. A gyors népességnövekedés miatt nagy terhet jelent a megfelelő színvonalú ingyenes közoktatás biztosítása, főként vidéken. Az oktatás színvonalának nemzetközi összehasonlítását nehezíti, hogy a régió országai viszonylag kevés ilyen jellegű nemzetközi összehasonlításban vettek részt. Bár jelentős a műszaki képzésben résztvevők aránya, az oktatás minősége és gyakorlati értéke a (munkaadói) tapasztalatok szerint nem túl magas. Szíria esetében a gyerekek/fiatalok 2011 óta javarészt kimaradnak az oktatásból (akár menekültként, akár otthon).

A népesség vallási és etnikai sokszínűsége hozzájárul a térség elmúlt időszakban kialakult, és részben a jövőben is kialakuló potenciális konfliktusaihoz, ami a migráció egyik kiváltó oka lehet. Évtizedek óta jelen lévő probléma Izrael állam léte az arab országok szomszédságában, illetve ezzel összefüggésben a palesztin államiság hiánya, ami számos háborúhoz és összecsapáshoz vezetett (1948, 1956, 1967, 1973, 1982, 2006, 2008-9). Az UNRWA (United Nations Relief and Works Agency for Palestine Refugees in the Near East) 2010-es adatai alapján közel 3 millió palesztin él a szomszédos államokban,¹⁵ és további 2 millió Ciszjordániában és a Gáza-övezetben. A Szíriában élő félmillió palesztin jelentős része Libanonban keresett újabb menedéket. Egy másik, évtizedek óta jelen lévő etnikai alapú konfliktus a térségben a kurdok kisebbségi léte török, perzsa, arab anyaországaikban. A kurdok szintén az államiság hiányával küzdenek; a 30 millió kurd közel fele él Törökországban, 24%-a Iránban, 18%-a Irakban, 4%-a pedig Szíriában, de közel másfél millió kurd él Nyugat-Európában is (főleg Németországban). A részben török belpolitikai okok miatt fellángoló török–kurd ellentét közvetve szintén hozzájárult a jelenlegi migrációs hullámhoz.¹⁶

Vallási tekintetben a legtöbb ország esetében az iszlám szunnita ága az uralkodó. A szunnitákon belül jelenleg a Szaúd-Arábiában is uralkodó vahabita irányzat nyer teret, amely fundamentalista elveket vall – erre építi ideológiáját az al-Kaida és az Iszlám Állam is. Az

¹⁵ 2 millió Jordániában, 425 ezer Libanonban és 472 ezer Szíriában.

¹⁶ Törökország a kurdok miatt is vezetett be szigorúbb határellenőrzést a szír határon, ami megnehezítette a Törökországban tartózkodó szír menekültek kapcsolattartását a hazájukban maradtakkal.

Iszlám Állam, amely Szíria és Irak egy részén szerzett befolyást, elsősorban a térségben élő nem szunnitákat tekinti ellenségnek (elsősorban a síitákat,¹⁷ de a keresztényeket is), de fellép az iszlámot nem a vahabita elképzelés szerint értelmező szunnitákkal szemben is. A szunnita–síita ellentét jelenleg szinte minden országban kiéleződött, ami részben Irán aktivitásának, részben a radikális szunnita csoportok akcióinak köszönhető. Az iraki és szíriai harcok is ennek a leképződéseinek tekinthetők, de a konfliktus Libanont, Jement és Bahreint is érinti a térségben.

Migrációs trendek a Közel-Keleten, kilátások

A térségbeli migrációnak tehát jelentős részben gazdasági és politikai okai vannak. Korábban elterjedt volt a gazdag olajtermelő arab országokba történő migráció (egyiptomiak, tunéziaiak Líbiába, egyiptomiak, palesztinok, jemeniek az Öböl-országokba mentek dolgozni). Az Öböl-országok azonban – félve az arab származású migránsok könnyebb társadalmi integrációjától – az arab munkavállalók helyett egyre inkább nem-arab (például dél-ázsiai, fülöp-szigeteki) munkaerőt foglalkoztattak.¹⁸ Politikai okok miatt több millió palesztin él Jordániában, Libanonban és Szíriában, de a háború elől irakiak milliói is a környező országokba menekültek.

Jelenleg a szíriai konfliktus miatt több mint 4 millióan hagyták el az országot. Törökországban közel 2 millió szír menekült él, főként táborokban. Libanonba 1,1 millió, Jordániába 630 ezer menekült érkezett.¹⁹ E két országban a szintén menekülttáborokban élő palesztinok ellátása is komoly problémákat okoz, amit a sírek érkezése tovább növelt.

A térségbeli konfliktusok és a helyzet bizonytalansága miatt a menekültek és migránsok áramlását kiváltó push-tényezők valószínűleg középtávon is fennmaradnak. Szíriában és Líbiában a polgár-

¹⁷ A síiták vannak többségben Iránban, Irakban és Bahreinben, illetve a legnépesebb csoport Libanonban is. A síita irányzat alavita ágát képviseli az Aszad-rezsim Szíriában. Jemenben szintén jelentős a síita kisebbség.

¹⁸ Ez az idegenkedés a jelenlegi menekültválság kezelésénél is jól látható, az Öböl-országok egy szíriai menekültet sem fogadtak be. A gazdag Öböl-országok rendszeres támogatást nyújtanak, bár az olajár csökkenése miatt ezek a források is csökkennek.

¹⁹ L. UN Refugee Agency, i. m.

háborús helyzet rendeződése késik, Irakban és Libanonban is komoly belpolitikai kockázatokkal kell megküzdeni. Szíriában a harcok fellángolása Damaszkusz környékén újabb menekülthullám elindulását eredményezheti. Libanon, amely jelentős számú menekültet lát el, a politikai és gazdasági összeomlás szélén áll.

A Gallup 2007 és 2013 között végzett felmérést az érintett országokban a kivándorlási szándékról²⁰ (lásd *1. táblázat*). Néhány érdekes következtetés: már ekkor is a szíriaiak között volt a legmagasabb a kivándorolni szándékozók aránya, ugyanakkor a 3 elsődleges célpont közül egyik sem európai ország. A felsősokú végzettségűek aránya (31%) magas a kivándorolni szándékozók között, ugyanakkor a tényleges előkészületeket megtevők aránya alacsony volt, ami arra utal, hogy ekkor még inkább vágyak, mint tényleges kivándorlási szándék jellemezte az érintetteket. Relatív magas ugyanakkor az irakiak és az észak-afrikaiak között a kivándorolni szándékozók, és az ezt ténylegesen elő is készítők aránya.

A jelenleg a térségből Európába érkező migránsok esetében is látható, hogy a szíriai menekültek között a középosztálybeli, magasabb iskolai végzettségűek aránya viszonylag magas. Svéd felmérések szerint a 2014-ben az országba érkező szírek 40%-ának van legalább középfokú végzettsége, ami jóval magasabb, mint az afgán (20%), vagy az eritreai (10%) menekültek között. A német (önkéntes alapú) megkérdezések szerint a szíriai menekültek (2013. szeptember – 2014. szeptember) 21%-a rendelkezett felsőfokú végzettséggel, 22%-a pedig középfokúval, ami szintén meghaladta az egyéb országokból érkező menekültek esetében jellemző arányt.²¹

²⁰ Idézi: OECD, i. m., 2015

²¹ L. OECD, i. m., 2015.

1. táblázat. Kivándorlási szándéka a régióban, 2007-2013.

Forrás: OECD, 2015

	Kivándorolnának, ha lenne rá lehetőségük (%)			ebből 12 hónapon belül kivándorolna (%)	ebből előkészítettek (%)	Célszág		
	Összes	15-24 év	Kvalifikált			1	2	3
Irak	19	24	21	24	50	Svédország	USA	Nagy-Britannia
Líbia	23	25	25	26	45	Emirátusok	Szaúd-Arábia	USA
Marokkó	29	45	30	14	43	Franciaország	Olaszország	Spanyolország
SzírIA	31	31	31	15	14	Emirátusok	USA	Kanada
Tunézia	27	30	27	19	36	Franciaország	Olaszország	Németország
Régió	22	30	27	19	36	Szaúd-Arábia	Franciaország	USA

Konklúzió

A közel-keleti térség jelenlegi, növekvő bizonytalanságai és a globális migrációban játszott erősödő szerepe mögött a térség gazdasági és politikai folyamatainak kudarcai állnak. A gazdasági növekedés hasznát jelentős részben egy szűk elit élvezte, a munkanélküliség pedig, különösen a fiatalok között, igen magas volt, ami növelte a társadalmi feszültségeket. A térség legtöbb országa a bürokrácia, a magas politikai kockázat, a rossz gazdasági struktúra miatt nem kellően versenyképes a külföldi befektetők szemében sem. A régió országainak versenyképessége, gazdasági növekedési potenciálja jelentős mértékben függ a kőolajtól is: akár közvetlenül, mint termelők, akár közvetve, az onnan érkező jövedelemtranszferek révén. A kőolaj alacsony ára (a legújabb prognózisok szerint akár 20 dollárra is leeshet a hordónkénti ár²²) nehéz helyzetbe hozza a termelő országokat, de a többi ország számára is csökkenő jövedelmet eredményez (a vendégmunkások csökkenő hazautalásai, illetve az exporttermékek iránti kereslet csökkenése révén).

²² L. Kanchev, Georgi: *Oil Price Forecast to Stay Below \$60...*, i. m., 2015.

A gazdasági problémák kihatnak a régió politikai stabilitására is: az évtizedek óta hatalmon lévő autoriter rezsimek meggyengültek, legitimitásukat sok országban teljesen elveszítették. Az olykor forradalmi módon megnyilvánuló elégedetlenség azonban nem tudott megnyugtató megoldást eredményezni, a radikális iszlám előretörése tovább fokozza a térséggel kapcsolatos bizonytalanságot.

Míndez hozzájárult a régió amúgy is jelentős migrációs potenciáljának felerősödéséhez: a korábbi évtizedek demográfiai robbanása jelentős fiatal népességet eredményezett, akik a munkanélküliség, a jövőkép hiánya, a romló gazdasági és politikai körülmények miatt frusztráltak, és a jobb jövő reményében egy működő államba vágyódnak. És a régió földrajzi elhelyezkedése miatt az elsődleges célpontjuk: Európa.

Felhasznált irodalom

Biedermann Zuzsanna – Novák Tamás – Szanyi Miklós— Szigetvári Tamás – Wagner Péter: Az Európába irányuló migráció legfontosabb kibocsátó országainak vizsgálata. In: *Kihívások*, 217. szám, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Világgazdasági Intézet, 2015.

Femise: *Towards a New Med Region: Achieving Fundamental transition*. Femise Report on the Euro-Mediterranean Partnership Marseille, Femise, 2011, 35-48.

IMF: World Economic Outlook Database, Washington DC, April 2015.

Kanchev, Georgi: Oil Price Forecast to Stay Below \$60 Through Next Year. The Wall Street Journal, 2015, szeptember 23. <http://www.wsj.com/articles/oil-price-forecast-to-stay-below-60-through-next-year-1442937035>. (Letöltés: 2015. szeptember 23.)

OECD: Is this refugee crisis different?, *OECD Migration Policy Debates*, 2015. <http://www.oecd.org/migration/Is-this-refugee-crisis-different.pdf>. (Letöltés: 2015. szeptember 23.)

Riordan, E. Mick et al.: The World Economy and its Implications for the Middle East and North Africa, 1995-2000. In: Shafik, Nemat (ed.): *Prospects for the Middle Eastern and North African*

Economies, From Boom to Bust and Back? London-New York, MacMillan, 1998.

Szigetvári Tamás: A Közel-Kelet és Afrika világgazdasági kilátásai az ezredfordulón. In: *Magyar Tudomány*, 2002, 7. szám, 870-879.

Szigetvári Tamás: Közel-Kelet és Afrika a világgazdaságban. In: Majoros Pál (szerk.): *Régiók a világgazdaságban*. Budapest, Perfekt Kiadó, 2011, 352-375.

Szigetvári Tamás: Az „arab tavasz” gazdasági vonatkozásai. In: *Külügyi Szemle*, 2012, 1. szám, 85-102.

United Nations: World Population Progress. New York, 2015.
http://esa.un.org/unpd/wpp/Publications/Files/Key_Findings_WP_P_2015.pdf (Letöltés: 2015. szeptember 22.)

UN Refugee Agency: Syria Regional Refugee Response, <http://data.unhcr.org/syrianrefugees/regional.php>. (Letöltés: 2015. szeptember 23.)

DOI: <http://dx.doi.org/10.17355/rkkpt.v24i2.117>

KOMORÓCZY GÉZA *

Pápa, zsinagóga: orthodoxok és “felvilágosultak” birkózása¹

Épületeket nem lehet deportálni. A zsinagógák nem tudnak alijázni. Itt maradnak, és elhagyatottan is emlékeztetnek.

A VÁROS TALÁN LEGKÜLÖNÖSEBB ÉPÜLETE. Nem méreteivel, mint az Esterházy-kastély, nem alaprajzában bonyolultságával, mint a Griff Szálló (az egykori “bálház” és vendégfogadó). Nem annyira magas, hogy a város *skyline*-jén észrevehető legyen, nem éri el a keresztény templomok magasságát. Tudjuk, a késő-ókor óta sem a kereszténység, sem az iszlám nem engedte meg, hogy a más vallásúak – a zsidók – épületei magasabbak legyenek, mint az övéik. De maradt fenn olyan képes levelezőlap, amelyen a zsinagóga – a Bástyá utca felől nézve – az előtérben áll. Nincs tornya: amikor épült, a zsinagógák még nem kisebb-nagyobb toronyfélékkel jelezték historizáló csatlakozásukat a salamoni templom hagyományához. A régi belsővárosban – ma: Belváros – áll, ugyanabban a szűkebb körzetben, melyben a keresztény templomok. Pápa a reformáció idején kálvinista lett, és 1531-ban alapított iskolájával (Református Kollégium / Református Főiskola) a nagy református iskolavárosok között ma is Debrecennel, Sárospatakkal egyenrangú: “a dunántúli Athén”. A XVII. században a rekatholizáció jegyében a római katolikus egyház újra megerősítette helyzetét a városban, 1638-ban megjelent a pálos rend, azonnal templomot épített és majd iskolát is alapított; ma a lakosság többsége katolikus. A pápai plébániáról

* A szerző professor emeritus az ELTE BTK Assziriológiai és Hebraisztikai Tanszékén. E-mail: komoroczy2000@yahoo.co.uk

¹ A szerző kérésének megfelelően a szöveget eredetiben, betűhíven közöljük.

indult galánthai gr. Esterházy (I.) Károly (1725–1799), 1762 óta egi püspök pályája, ő építtette a Nagytemplomot (1774), Pápa a jötevőjének tekinti ma is. A zsidóknak, akik az 1840-es években a lakosság egyhatodát, egy pillanatban talán egynegyedét tették ki, ma a leromlott állapotban lévő zsinagóga, a helyi köznyelvben: Zsidó templom az egyetlen városképi jelentőségű emlékjele.

Közeledjünk hát a zsinagógához; először, lassan, a történelemben, majd pedig térben is.

*

ZSIDÓKRÓL PÁPÁN a XVII. század utolsó évei óta vannak adatok. A nyugat-magyarországi nagybirtokosok szívesen telepítettek le zsidókat mint a földesúri úgynevezett kisebb haszonvétek (sörfőzés, pálinkafőzés, borkimérés, malom, vám) bérlőit vagy mint az uradalmat ellátó kereskedőket.

Pápa–Ugod–Devecser 1628 óta a galánthai gr. Esterházy család birtoka volt, az uradalmat (*Dominium Pápa*) a XVII. század utolsó harmadától kezdve a család fraknói ágából (ifjabb fraknói ág) kivált tatai alág, majd 1829-től – zálogként – a cseklézi alág kezelte. Pápára a zsidók jellemzően mint kereskedők jöttek Nyugat-Magyarországról vagy Morvaországból, ezen belül is többnyire az Esterházyak kiterjedt birtokairól. Az 1736. évi összeírás szerint 11 zsidó család, összesen 73 fő élt az uradalomban; az 1745. évi összeírásban 19 családfőt regisztráltak, az akkor talán 100–120 főt számláló közösség rabbit és metszőt (*sohét / sajhet / sakter*) tartott. A XVIII. század közepén, amikor is a 13 évesnél (*bar micva*) idősebb férfiak száma nyilvánvalóan meghaladta a minjához szükséges 10 főt, gr. Esterházy (II.) Ferenc (1715–1785), az egi püspök bátyja mint a földesúri mezőváros (*oppidum*) földesura – az Esterházy család hagyományainak megfelelően, és hg. Esterházy Pál (1635–1713) kismartoni privilegiumának (1678, megújítva: 1690, csak ez utóbbi maradt fenn) mintájára – “engedelemlevél”-ben (*Schutzpatent*) engedélyezte Pápán a zsidó község (*kehilla kedosa / Communitas Judaeorum / Juden Gemeinde*) megalakulását (1748. május 10). Ezt a privilegiumot a későbbiekben a mindenkori földesúr – ebben a tekintetben: *Schutzherr* – rendre megújította (1755, 1801, 1829), ugyanakkor az “ótalomdíj” (*Schutzgeld*) összegét is újból megállapította. A letelepedett zsidókat további díjak is terhelték, fizetniük kellett azért, hogy vágódát (kóser mészárszék), kóser borkimérést tarthassanak (a földesúr kisebb haszonvétei ezeket is

magukban foglalták). Az újonnan érkezők letelepedéséhez a zsidó község befogadási határozata mellett mindig szükség volt a földesúr hozzájárulására is, az uradalom 1832-ben a községgel kötött szerződésben kikötötte: “Intetnek a zsidó előjárók, hogy (...) koldusokat, semmivel bírókat, kóborokat és rossz magaviseletűeket (...) ajánlani ne bátorkodjanak...” (idézi Jakab, 2014, p. 53).

A zsidó község a XVIII/XIX. század fordulójától kezdve lélekszámban és gazdasági erőben egyaránt gyorsan növekedett. Letelepedési engedéllyel nem egy “idegen” zsidó élt vagy tartózkodott a városban (státusuk megjelölése: *indigena / Anhaim*), járt a zsinagógába és vett részt valamilyen módon a község életében, de minden engedély nélküliek is, egyre többen. 1828-ban 9 079 lakosból 619 volt a zsidó (6.82 %). Két évtizeddel később egy összeírás (1847) ennél sokkal nagyobb számokat és arányt tüntet fel: 12 331 lakos, ebből 2 947 izraelita (ca. 24 %). Az 1848-ban a Batthyány-kormány által elrendelt országos “lélekösszeírás”, melynek adatait, temérdek levéltári irat feldolgozása mellett, Jakab Réka veszprémi levéltáros nemrég mesteri szakkönyvben dolgozta fel (Jakab, 2014), Pápán 609 zsidó háztartást, összesen 2 962 főt tartott számon. Fényes Elek *Geographiai szótára* (1851) szerint a város 16 183 lakosából 2 714 volt izraelita. Az utóbb említett adat alapján a XIX. század közepén a zsidók a város lakosságának körülbelül egyhatodát (17 %) tették ki. Megjegyzendő, hogy a század második felében az arány mindvégig hasonló maradt, egy időben még magasabb volt.

A zsidók városrésze a XVIII. században alakult ki, a belsőváros délkeleti részében, a szigorúan sosem körülhatárolt református és katolikus negyedek külső szélén. Az első “zsidók háza” a Fő- vagy Nagypiacon (Fő tér) állt ugyan, de a zsidó lakosság inkább a belsőváros egyik mellékutcájában, az Ispotáj (!) utca környékén tömörült, itt volt a zsidó községi ispotály (1752), nevét is erről kapta. Jóllehet a református negyedhez közeli utcákban mindig is több zsidó lakott, mint a város többi részében, ez – néhány év híján – két évszázadon át, egészen 1944-ig nem jelentett zárt zsidónegyedet, bár a szombatzsínórt (*éruv*) privilegiumuk értelmében – és a földesúrnak fizetendő külön díj ellenében – kihúzhatták. A zsidó községi kórházban négyágyas férfi és hasonló női kórterem volt, a *Hevra Kaddisa*, a “Szentegylet” létesítette, előbb, mint a város a saját

kórházát. A XIX. század elején megnyitott nyilvános zsidó elemi iskolát is egy közeli épületben helyezték el.

*

AZ EGYKORI ISPOTÁLY UTCA két ága a XIX. században külön nevet kapott, az északi ág neve Fő Iskola utca lett, majd egy időben, a népszájon, Zsidó utca, ma Petőfi Sándor, egyszerűbben: Petőfi utca, a délié ma Eötvös utca. A Magyar Névarchivum (Debreceni Egyetem) közelmúltbeli adataira mindkettőről megjegyzi, hogy “főleg zsidók lakták”. A zsidó község itt vett telket galánthai és fraknói gr. Esterházy (II.) Ferenc földesúrtól új, a korábbi imaszobánál nagyobb befogadóképességű zsinagóga felépítéséhez. A telek az Ispotály / Petőfi utca délnyugati oldalán helyezkedik el.

Az utca túlsó oldalán, néhány házzal beljebb van az egykori Református Kollégium XVIII. századból való épülete, az Ó-kollégium (ma a Főiskola leánykollégiuma). Falán emléktábla, dicsőséges nevekkal: pápai diákok, akik egykor itt tanultak.

Az emléktábla a Református Főiskola diákjaként jegyzi Ballagi Mórt (1815–1891), aki 1836–1837-ben, akkor még Bloch Móritzként, tanult a Főiskolán, de tudunk arról is, hogy korábban (1831) Rappaport rabbi jesivájába járt; akkor vagy kevéssel azután viszont magyar nyelvet oktatott a zsidó iskolában; ő volt az, aki majd 1840 februárjában Párizsban írt kis füzetével (*Zsidó szózat a magyar nemzethez*) elindította a nyilvános vitát a zsidók emancipációjáról; ezen írásáért megkapta br. Eötvös Józseftől is az elismerést. 1841-ben néhány héten át a Kollégium padjaiban ült mint túlkoros, de szorgalmas hallgató (*benevolus auditor*) és a szomszédos házban lakott Petrovics Sándor, Petőfi, a VII. osztályban, ugyanott, ahol ásvai Jókay Móricz (Jókai Mór) is. Ugyanabban az időben tanult a Kollégiumban leveldi Kozma Sándor (1825–1897) jogász, később, a tiszaezlári per (1882–1883) idején budapesti kir. főügyész, koronaügyész, aki személyesen is szerepet vállalt az alaptalan, aljas vérvád bírósági eljárásában, a vádlottak ügyének tisztázásában. Náluk két évtizednyivel korábban Zsoldos Ignác (1803–1885) jogász, az idő tájt már Veszprém vármegyei főjegyző, hogy majd pár év múlva mint váltótörvényszéki bírő hatékonyan közreműködjék a zsidók gazdasági jogait kiszélesítő váltótörvény (1840:XV. tc.) alkalmazásában. Két évtizeddel később pedig, már Löw Lipót (1811–1875) pápai rabbisága után, Eötvös Károly (1842–1916), a tiszaezlári perben megvádolt zsidók nagyvezír védőügyvédje. (Az

utcanév mindkét Eötvösünkre utal!) Két évtizednyivel később, az 1860-as évek végén, Löw rabbi egykori pápai tanítványának, Morgenstern (később: Marczali) Mihály (1824–1889) marcali rabbinak a fia, Marczali Henrik (1856–1940), aki az első években még iskolája (ref.) hittanóráira is járt; már mint történétíró első nagy monográfiáját II. József császár- és királyról írta (1885–1888), kellő figyelemmel a protestáns vallásgyakorlatot és a zsidók helyzetét előremutatóan szabályozó türelmi rendeletekre (1780, a zsidókról: 1783), s aki megmaradva zsidónak, a M. Tud. Akadémia tagja (1893), a budapesti kir. magyar Tudományegyetem bölcsészkarának első izr. vallású ny. r. egyet. tanára lett (1895). Szintén Pápán járt iskolába 1812–1813-ban kehidai Deák Ferenc (1803–1876), mégpedig a bencés algimnáziumba, mely 1806-ban a pálosok korábbi iskolájának helyét foglalta el: Deák, aki politikusi, országgyűlési működése során br. Eötvös József mellett a legtöbbit tette a zsidók emancipációja érdekében, s aki 1870-ben a vallásszabadság elvére hivatkozva az országgyűlésben elérte, hogy az orthodoxia önálló országos szervezetet állíthasson fel. Az Iskola utcában, az Ó-kollégium udvarán volt a XIX. század közepén Kohn Lipótnak, Karinthy Frigyes (1887–1938) apai nagyapjának szerény órás- és esernyő-műhelye (Merényi-Metzger, 2003; Jakab, 2009). A Református Főiskoláról került ki Krausz Sámuel (1866–1948), az ókori – talmudi – zsidó reáliák, a “zsinagógai régiségek” nagy tudósa, több mint 30 éven át, 1938-ig, a bécsi rabbiképző intézet (*Israelitisch-Theologische Lehranstalt*) igazgatója. A pápai zsidó községben nőtt fel Pfeiffer Izsák (írói nevén: Pap Izsák) (1884–1945) monori főrabbi, a két világháború között a cionista eszme egyik magyarországi hirdetője.

Képzeljük magunk elé a régi Ispotály utcát, melyben a Református Kollégium és a zsinagóga állt, a XIX. század középső harmadában. Akkor az utca – és a környék – legtöbb házában, mint már említettem, zsidók laktak, s bár talán nem sok férfi hordott kaftánt, bizonyosan mind másképp öltözött, mint a nem zsidó polgárok, szakálla volt, az asszonyok parókában vagy fejükön kendővel jártak. Akadtak, persze, zsinóros magyar ruhát, csizmát viselő zsidók is – ezt a kortársak külön meg szokták említeni az illetőről. A zsidó kereskedők, iparosok, jesiva-bóherek és a Kollégium tanárai, diákjai naponta látták egymást, naponta

találkoztak. Békés időkben békésen érintkeztek – vagy csak kerülgették egymást.

*

MAGÁNGYŰJTŐTŐL KERÜLT a XX. század elején a Néprijzi Múzeumba a pápai *Hevra Bikkur Holim* beteglátogató és segélyező egyesület adományberakó könyve (*Einlegbukh*), “a kis időszámítás szerint” 589-, azaz 1829-ből. Az Egyesület 1770-ben alakult, magyar nevének mint Izraelita Beteggyámolító Egyesület ismerték. Alkalmassint segélypénztárként is működött. A papíroslapokból összefűzött, bőrbe kötött könyv lapjaira kis, felül nyitott zsebecskéket ragasztottak, a 25 lap mindegyikén 5 sorban, soronként 4-4 kis zseb. (Nem borítékok, nem lehet lezárni őket.) Magát a könyvet korábban más célra használták, látszik, hogy olcsó megoldásra törekedtek, itt-ott látszik a lapokon a korábbi felirat, egy-egy lapot ki is vágtak, és ezekből hajtogatták a zsebecskéket. A kis zsebekben lehetett elhelyezni a jótékony célú alkalmi felajánlásokat (ígérvényeket), netán a tartozást. A zsebecskéken tussal írt nevek, a héber *alefbét* sorrendjében, esetleg az illető foglalkozásával. Néhány kis zseben annak a neve is, aki időközben az adott személy helyére lépett – özvegy, gyermek, sógor; az utólagosan beírt nevek megtörik az alefbét rendjét. Több zsebecskén nincs név, de a Berakókönyvben így is összesen 423 név szerepel, köztük a “*Gemeinde Rabbiner*”-é. Ez a szám nagyobb, mint az Egyesület más forrásokban számon tartott tagjainak száma, majdhogynem a kétszerese, azaz valószínűleg a község más tagjai is adakoztak az Egyesület javára. A kis zsebek némelyikére írónnal írt megjegyzések között érdekes a “hátralék” szó: emlékeztető, hogy az ígért vagy kölcsönvett összeget nem fizették be maradéktalanul. A nevek számát a község létszámával összemérve, s mert legtöbbször férfiaké vagy özvegyasszonyoké, az adományozók többsége nyilván családfő volt (*baál bajit*, “a ház ura” / *balebosz*), s nyilván nem egészen nincstelen; egy részük egyébként azonosítható a korabeli összeírásokban is. Évszázados raktári homályból ásta elő a Múzeum a kötetet. A zsebecskéken szereplő neveket, megjegyzéseket az MTA TK Kisebbségkutató Intézet Judaisztikai Kutatócsoport munkatársai (Komoróczy Szonja Ráhel, Bányai Viktória) átírták, s összegyűjtötték a hasonló tárgyakat különböző külföldi gyűjteményekből (nem sok van, s mind egyedi). A gondosan restaurált (Nemes Takách László) kötet a Múzeum “Kő kövön” című kiállításán (2014. október – 2015. szeptember,

rendezte: Szarvas Zsuzsa) látványos installációval (Balla Margit) szerepelt – mint rendkívüli emléke a pápai zsidók közösség-fenntartó erejének.

Iratok tömegéből, s kivált a Batthyány-kormány által országosan, a zsidó lakosság szigorú ellenőrzése céljából elrendelt 1848. júniusi összeírásból ismeretes, milyen foglalkozásokat űztek Pápán a zsidók. Boltosok (akkor: 22), portékások (11), rőfösök (22), szatócsok (5), különféle árukra szakosodott kereskedők (só, fűszer, dohány, bőr, irha, toll, gyapjú, gabona, liszt, norinbergi áru, textil, posztó, ruha, rongy, vegyi áru, agyagáru, fa, vas, ló, marha stb.), serfőzők (“söröde”), korcsmárosok (29). Fényes Elek: “(...) számos izraeliták nyers termékekkel nevezetes kereskedést folytatnak.” A hagyományos zsidó mesterségek (szabó, gombkötő, parókakészítő, nyereggyártó, szíjgyártó, suszter, varga, szappanfőző, ecetgyártó, olajkészítő, hamuzsír-főző, bádogos, üveges) mellett újabbak, az új igényekhez igazodók is (szikvízgyártó, szivar- és cigárókészítő), továbbá néhány, Pápán különösen híressé vált kézműipar: pipafaragó (összesen 46: gyárosok, mesterek és legények), pecsétvágó, rózspakupak-készítő, kékfestő, tímár (gubacs bőven volt a közeli erdőségekben, víz a Tapolca-patakban, Bakony-érben); a tímárok utcáját, amelyen keresztülfolyt a város szennyvízlevezető csatornájául is szolgáló, ma már nagyobb részén lefedett Cinca-árok, Büdös-köznek nevezték. Voltak tollasok, rongyosok, házalók (41), hajhászok, azaz tőzsdei ügynökök (41), gyárosok (3 család), és egy aranyműves is. Fischer (később: Farkasházi) Mór 1839-ben vette bérbe az Esterházy uradalomtól a keménycserép-gyárat, innen indult magasra ívelő herendi pályája. A főrabbi mellett a község tartott négy segédrabbit (*more cedek*), két előimádkozót (*hazzán / baál tefilla / Schulsinger*), melegfürdő- (*mikve*) készítő, három *sammas-* / sameszt (“község szolgálja”), a zsidó ispotályban két segédet, megélt benne összesen 25 zsidó tanító, akik a nyilvános vagy a zsidó községi községi iskolában tanítottak (iskolamester), illetve házaknál magántanítók voltak (*melamméd / melamed*). Természetesen, zsidó kézben volt a község tagjainak ellátását szolgáló szárnyas-*vágoda*, a kóser mészárszék (a sakter-ház), a rituális fürdő (*mikve*), több is, kóser virsi- és szalámigyártás, a macesz-sütőde (“laskaház”), a maceszliszt-örlő malom, de voltak a városban zsidó orvosok (6), bábák (2), kávéosok (3), könyvkötők (4), sapkások (11), pékek (5), fuvarosok (6), napszámosok (11), egy zongoramester és egy

hegedős. Valamennyi mesterséget, foglalkozást felsorolni is lehetetlen, Jakab Réka említett könyvében és ennek CD mellékletén az 1848. évi összeírásban nevek és foglalkozások együtt tanulmányozhatók. Fényes Elek: “Van (Pápának) egy jól rendezett könyvkereskedése is, mi hazánkban ritkaság”; nem mondja, hogy a tulajdonos zsidó, de a szóban forgó összeírásban találkozunk bizonyos Berger Jónással (37 éves családfő), aki mint könyvkereskedő van felvéve. Ide tartozik, hogy Pápan a polgári kaszinó 1834-ben alakult, és tagjai közé felvett zsidókat is, ez akkortájt még nem volt külföldön sem általános.

*

A VÁROS RABBIJAINAK NEVÉT, jesivájukat, működésük idejét folyamatosan ismerjük, ha kezdetben évszámok szerint nem is. Mint a török hódoltság után ide áttelepülő zsidók többsége, közvetlenül vagy közvetve, rabbijaik is Morvaországból érkeztek. A XIX. században kiemelkedő jelentősége volt Benjamin Zeév Volf ha-Kohén Rappaportnak (1754–1837), Morvaországból jött, először Óbudára, ahol tíz évig jesivát tartott, s onnan Pápara, hogy 1781-től több mint fél évszázadon át álljon a község élén. Erős talmudistának számított, több halákhikus kommentárt és responsumot írt és adott ki prágai nyomdában, de rituális kérdésekben *mekil*-nek (< *kal*, “könnyű”) tekintették, egy-egy halákhikus szabály előírását könnyebbítő, engedékeny értelmezései, megengedő döntései miatt támadta őt a pozsonyi orthodoxia, kortársa, különösen a szigorú, sőt, szigorító (*mahmir*) orthodoxia ősforrása, Moses Schreiber (1762–1839), akit az utókor *Hatam Szofér*-nek nevez. Rappaport felvilágosult rabbi volt, elvetette a kabbalát, elutasította a haszidizmust, ebben közel jutott a zsidó felvilágosodás (*haszkála*) szemléletéhez, az élete utolsó évtizede táján kibontakozó németországi *Wissenschaft des Judenthums* felfogásához.

Utóda, Sraga Feivel Pinhasz ha-Lévi Horowitz, magyarul: Horovitz Pál (1796–1845), korábban bajai rabbi, gr. Esterházy (II.) Károly (1799–1856) pápai földesúr, Tolna vármegyei főispán pártfogoltja volt, akit maga a gróf hívott Pápara (1838). Magyarországon az elsők között figyelt fel a német vallási reformtörekvésekre, zsinagógájában elsőként tartott magyar nyelvű szónoklatot. Ő kezdeményezte a paksi rabbi-gyűlést (1844. augusztus), melyen a zsidókat foglalkoztató új eszmék – emancipáció, szertartási reformok – először kerültek országos

távlatba, s amelyen ő maga is igen aktív szerepet játszott. Mintául az akkor már halálos ágyán fekvő, de az eseményeket messziről is figyelemmel kísérő Chorin Áron (1766–1844) aradi rabbi tevékenységét tekintették. Chorin már évtizedekkel korábban magára vonta az orthodoxok haragját (példák, csak a tettlegességre: Pozsonyban az utcán kővel dobálták meg, Pesten le akarták vágni a szakállát). A gyűlésen az “újító” kisebbség – amely irányzatot később majd *neológus*-nak, neológnak neveznek – tekintélyes világi személyek kezébe akarta adni a zsidó községek vezetését, hogy azok rendezzék a zsidók és keresztények viszonyát, különösen pedig a zsidó kereskedők helyzetét, de határozatokat nem tudott elfogadtatni, az intézményes változtatásokhoz a résztvevő rabbik nem voltak elég bátrak.

*

AZ ÚJ ZSINAGÓGA ÉPÍTÉSE a paksi rabbi-gyűlés idején már folyt Pápán. Első, az uradalomtól a Salétrom utcában (a Bástya utca délkelet felé nyíló kis mellékutcája, ma: Batsányi János utca) bérelt imahelyén (*oratorium hebraei* / *Bethaus*) a község csak rövid időt töltött, a folyamatosan növekvő lélekszámhoz nagyobb épületre volt szükség. A már évtizedekkel korábban az Ispotály utcában megvásárolt két szomszédos telek egyikén ház is állt, akkor talán ezt alakították át, rendezték be zsinagógának (1776 – az évszámot Löw Lipót 1846. évi avatóbeszédéből tudjuk meg). Ez lehetett a “régi” zsinagóga, idővel körülötte alakultak ki a rituális élethez szükséges egyéb épületek (*mikve*, “fürdő”, *mekulin*, “mészárszék”, amelyben csak zsidók dolgoznak, vagy *kacávt* / *macellum*, ua., rituális, de más mészárosokkal együtt), iskola, jesiva, Hevra-székház, rabbi-lakás stb. Idővel, a lélekszám növekedése miatt, hely hiányában kisebb csoportok különböző imaszobákban tartották istentiszteleteiket.

Új zsinagóga építéséről a község 1841. július 14-én kötött egyezséget, 250 tag aláírásával, ez a családfők mintegy kétötödének (40 %) támogatását jelentette. A földesúr, gr. Esterházy (II.) Károly, engedélyt adott az építkezéshez, hozzájárulásként felajánlotta a szükséges kőanyagot ingyen, a téglát hat évi hitelle. (A legenda úgy tartja, hogy gr. Esterházy ingyen adta a téglát, 100 000 darabot; a szerződésbe foglalt ígéret valójában az előbb mondottak.)

A tervező – Dávid Ferenc művészettörténész feltevése szerint – Steiner Antal uradalmi “épületjegyző” lehetett, mindenesetre,

valamelyest külföldön is tájékozott ember, inkább tervező építész, mint kivitelező. (1844-ben egy pesti pályázatra is adott be tervet.) A munkálatokat ifj. Pauli Mihály helybeli építésre (építész vállalkozó) bízták; mindketten valószínűleg római katolikusok voltak, Pauli apja, id. Pauli Mihály (1772–1859) kőművesmester számos épületet emelt vagy tervezett a városban, többek között – két évtizeddel korábban – a belsővárosi városházát.

*

EURÓPA NYUGATI FELÉBEN a zsinagóga-építészet a XVIII. század végén lépett ki a középkorból. Az újabb épületek már nem rejtőztek el a városképben; a tolerancia egyik első jeleként, helyet kaptak, mint itt, Pápán is, a városközpontok szélén, s a polgárosodás előrehaladtával maguk is a városi tér alakítójává váltak. Ebben a helyzetben mint építészeti stílusprobléma vetődött fel a zsinagógák külső és belső kialakítása. A korszak egyetemes művészeti stílusa magától értetődő választás lehetett, így épültek sokféle klasszicista vagy romantikus zsinagógák, de a zsidó hagyományban erősen élő történeti tudatnak megfelelően több helyütt valamilyen történelmi stílus mellett döntöttek, először Karlsruhe, külsőleg egyiptizáló (pylonok) zsinagógájával (1800), majd a Németországban szaporodó reform-közösségek különböző orientalizáló stílusú zsidó “templom”-okkal, melyekben orgona is volt.

Pápán az építészeti koncepciót nyilván Horowitz rabbi alakította ki, községében leginkább ő akarhatta, hogy az új épület *más* legyen, nem olyan, mint a korábbi zsinagóga, amely alighanem észrevehetetlenül húzódott meg a kis utca többi háza között; ő akarhatta, hogy a zsinagóga méreteiben is jelezze a zsidók akkori szerepét a város életében, és hogy megjelenésében, belső elrendezésében egyaránt az újabb nyugati irányzathoz igazodjék. Azaz méreteiben jelentékeny, tekintélyt sugárzó, más, mint a város egyéb közösségi, egyházi épületei, és belső terének kialakításában a németországi zsidó “újítók” liturgikus változtatásait is figyelembe vegye.

A tervet mind a földesúr, mind a község jóváhagyta. A kivitelezésre rituális szempontból két feddhetetlen orthodox *dajján*, Israel Epstein és Lipót Lipman Schoßberger felügyelt. (Az 1848. évi összeírásban mindkettő mint “segédlelkész” szerepel.) A falakat már bizonyára felhúzták, s már látszott a belső tér szerkezete is, amikor a községben felmorajlott az elégedetlenség. A legerősebb

ellenkezéssel a Tóra-olvasó emelvény (*bima* < görög *béma* vagy *almemor* < arab *al-memra*, *al-minbar*) elhelyezése találkozott. A kora-újkori hagyomány szerint ennek az imaterem közepén kell állnia, négy sarkán egy-egy oszlop, amely oszlopok rendszerint a mennyezetet tartó pillérek voltak, vagy azokat jelképezték, s azért közepén, hogy az előimádkozó, ebben az összefüggésben: *seliah cibbur*, aki a közösség nevében recitálja az imákat, valóban annak közepén álljon. A pápai “újítók” német mintára elvetették ezt a négyoszlopos elrendezést, és az emelvényt előbbre vitték, közel a Tóra-szekrényhez (*aron*), és ezen jelölték ki a szertartást vezető *hazzán* helyét is. Azt akarták, hogy a hitszónok (*Prediger*), aki nyilván – lutheránus mintára – palástot ölt, a bimáról, a közönséggel szembe fordulva beszéljen. Horowitz rabbi és az építész megoldásként óvatos kompromisszumot gondoltak ki: szokatlan, kör alakú emelvényt terveztek, közel az *aron*-hoz, de nem közvetlenül előtte, azonban körbejárható volt, mint a négyzetes emelvény a régi zsinagógákban. Megtervezték az orgona helyét is, hátul, a főbejárat fölötti karzaton; akkor már, mint sokhelyütt Német-, Cseh- és Morvaországban, volt orgona Chorin rabbi aradi zsinagógájában (1842), és Löw Lipót is éppen az idő tájt kezdte használni Nagykanizsán (1845).

Horowitz rabbi törekvéseinek a községben, mint már utaltam rá, annyi támogatottsága lehetett, mint amennyit az építési határozat elfogadásánál a szavazati arány mutatott. A kétötöd jelentette a község vagyonosabb és műveltebb felső rétegét, ez volt a a pápai zsidó polgárság, a gazdag kereskedők, vállalkozók. Ha a zsinagógai reformok pontos tartalmával nem voltak is tisztában, támogatták azt, amit “újító” rabbijuk akart.

A konzervatív többség tiltakozását az “újítók” – a pápai iratok szóhasználatában a “kisebbik (ti. párt)” vagy a “felvilágosultak” – terve ellen Esterházy gróf mint földesúr lesöpörte az asztalról: nem járult hozzá ahhoz, hogy a jóváhagyott tervet menet közben megváltoztassák (1844. július 22). Az építkezés egyébként akadozott. A községnek nem volt elég pénze, az építész nem tudta kifizetni. A befejező munkálatok és a berendezés költségeit úgy akarták előteremteni, hogy előre áruba bocsátják a zsinagógai ülőhelyeket. Az ülőhelyek vagy templomszékek árusítása általában is a zsidó községek egyik fontos bevételi forrása volt. A családfelek többsége nem tudott és nem akart előre fizetni, ez nem is volt sehol

szokásban. A vita kiélesedett, a község polarizálódott, a “felvilágosult” tagok, akik mint kereskedők széles körű bécsi és távolabbi kapcsolatokat tartottak fenn, kitartottak Horowitz rabbi és az újítások mellett; a szegényebbek, a község háromötöde, ragaszkodtak a korábbi templomi rendhez. (Kivételek mindkét oldalon voltak.) A községi elöljáróság lemondott, új választásra került sor.

Az újonnan megválasztott elöljárók 20 000 ezüstforint kölcsönt akartak felvenni, biztosítékként lekötve a község vagyonát; a földesúr ezt megtiltotta. Mire a “felvilágosultak” azt követelték, hogy a jövőben a községi választásokon csak azok vehessenek részt, akiknek van székük a befejezésre váró új zsinagógában. Azaz a község ügyeiben csak ők dönthessenek. A földesúr úgy rendelkezett, hogy egy szék ára 500 váltóforint legyen (= 200 ezüstforint), de lehessen “rész-jegyet” is vásárolni, azok pedig, akik kevesebbet fizetnek, kapjanak töredék-szavazatot, amely töredékeket egyesítve ők is befolyásolhatják a döntéseket. Az 500 forintot csak kevesen tudták megfizetni. A község néhány vagyonos tagja hatalmas összegért vett magának ülőhelyeket, összesen 30 000 váltóforintért (= 12 000 ezüstforint), nem csupán az építkezés támogatása végett: nem kétséges, későbbi tovább-eladásra, az összeg 60 szék – és ugyanennyi szavazatot – jelentett. Nőtt a feszültség a községben. A vagyoni különbség egyértelműen a rituális ellentét formáját öltötte: a pápai konzervatívok a pozsonyi orthodoxia – akkor már a *Hatam Szofér* fia, Abraham Schreiber (1815–1871), a *Ketav Szofér* – jesivájának szigorúságához igazodtak, minden bizonnyal kaptak biztatást és támogatást is Pozsonyból.

*

HOROWITZ RABBI VÁRATLAN HALÁLA (1845. február) után Esterházy gróf biztos akart lenni abban, hogy az új rabbi az általa kijelölt úton fogja tartani a zsidó községet. Feltételül szabta, hogy a jelölt országosan ismert legyen és jól tudjon magyarul. Igazolnia kellett azt is, hogy már szolgált egy közepes vagy nagyobb községben. Feltételei indokoltak voltak: 1820 óta törvényes előírás volt, hogy a zsidó községek csak “tudományosan képzett” rabbit alkalmazhatnak; igaz, ez akkor mindössze a nyilvános elemi iskolát jelentette. A pápai község egyik tekintélyes tagja, Feitel Mór (Moritz) (1811–1883), 1841 óta tisztiorvos a városban, Löw Lipótnak közös jesiva-éveik (Kolín, Csehország) óta barátja, szintén

a zsidó felvilágosodás elkötelezettje, szintén az *Allgemeine Zeitung des Judenthums* munkatársa, aki a majd 1845-ben a zsinagóga-reform felkavarta vitákról Pápán szerkesztendő kis könyv (Zulässigkeiteit, 1845) egyik szerzője lesz: Feitel doktor megkereste a nagykanizsai rabbit, az ottani “Az izraeliták oskolájá”-nak akkor már országos hírű rectorát. Megkapta tőle írásbeli tervezetét az iskolai oktatás fejlesztéséről, ezt a község helyeslőleg tudomásul vette, és Esterházy gróf felkérésére Deáky Zsigmond (1795–1872) címzetes püspök, a M. Tud. Akadémia tagja, győri tankerületi főigazgató is approbálta.

Végül Esterházy gróf, nyilván Feitel sugalmazására, az új gondolkodású rabbi-nemzedék három tagját jelölte: Zipser Majer (1815–1869) székesfehérvári rabbit, aki már több történeti tanulmányt tett közzé külföldön, és községében bevezetett bizonyos reformokat; Steinhardt Jakab (1818–1889) aradi rabbit, Chorin Áron követőjét (és az előző évben megválasztott utódját); végül, saját favoritját, Löw Lipótot, Schwab Löb (1794–1857) – magyarul kiadott iratának címlapján: Schwab Arszlán – nagy tekintélyű, mérsékelt “újító” pesti főrabbi vejét, aki maga is Chorin meggyőződéses híve volt (később pedig életrajz-írója lett). Mint az elhunyt R. Horowitz Pápán, mindhárom jelölt szilárdan a zsinagógai reformok mellett állt.

*

RABBI JEHUDA LEIB LEF, Leopold Löw, Löw Lipót, aki akkoriban magyarosan Lövnek írta a nevét, Morvaországban született, jiddis anyanyelvű volt, széles körű *jesiva*-tanulmányai, közép- és felsőfokú nyilvános iskolai vizsgái (1827–1835) után is súlyt fektetett arra, hogy az új németországi törekvések követőjeként magasabb világi iskolázottságot szerezzen. Házitanító volt Óbudán a textilgyáros Goldberger családnál, illetve Pesten Kern Jakab (1804–1864) gabona-nagykereskedőnél, eközben bejárt a pesti kir. Tudományegyetem előadásaira. Két tanévben (1837/38, 1838/39) a pozsonyi evangélikus líceumban, ahol szívesen látták a többieknél idősebb zsidó fiatalemberket, 26–27 éves korában fizikát, természetismeretet, latin stílisztikát, egyetemes és magyar történelmet, zsidó (!) vallástant (*Doctrina religionis teste Rabbinó*) tanult. Bécsben a tanítóképzőben (*k. k. Normal-Hauptschule bey St. Anna*) középiskolai tanári oklevelet szerzett, az egyetem bölcsészeti karán pedig neveléstani vizsgát tett (1839/40). 1839-ben jó

tájékozottságú és biztos ítéletű cikksorozatot közölt a magyar történelemtől az *Allgemeine Zeitung des Judenthums*-ban; irodalmi németjét németországi kortársai is nagyra tartották. Első magyar nyelvű cikkeit Fábián Gáborral és Kossuthal az emancipációról vitázva a *Pesti Hírlap*ba írta (1844). Később is több alkalommal biztos ítélettel foglalt állást országos politikai ügyekben, a nyitott világgazdaság mellett, a kereskedelem és kézművesség látszólagos védelmére nemzeti korlátokat állító politika ellen.

*

AZ EGÉSZ MORVA- ÉS NÉMETORSZÁGI RABBINIKUS VILÁGBAN szétterültek a pápai zsidó község belső vitái, szerephez jutottak a zsidó modernizáció forrongásában. A község “felvilágosult” tagjai, akik Rappaport és Horowitz művének folytatásában voltak érdekeltek, felkértek több külföldi, reform-párti rabbist, hogy rabbinikus tekintélyükkel, döntvényben (*responsum*) foglaljanak állást a reformok mellett (Zulässigkeitt, 1845). Ismerjük a kezdeményezők nevét (ők írták, 1845. májusi kelettel, a 94 oldalas kötet előszavát), a község új vezetőségéhez tartoztak, szerepelnek a korabeli összeírásokban, iratokban: Spitzer Adolf (az 1848. évi összeírásban: rófkereskedő), bíró (*Judenrichter*); Schlesinger Sámuel (kereskedő), templomatyja (*gabbáj / Synagogen Vater*); Herzfeld Adolf (kereskedő), népszószóló (*Gemeinde Repräsentant*). A könyvben összesen 21 rabbist vonultattak fel, köztük a németországi reform-nemzedék színe-javát, álljon itt legalább néhányuk neve. Zacharias Frankel (Drezda), a *Wissenschaft* egyik vezéregyénisége, néhány év múlva a korszakos jelentőségű breszlai *Jüdisch-Theologische Hochschule* (rabbiképző intézet) megalapítója. – Abraham Geiger (Breslau), aki a zsidó vallás gyökeres reformját tartotta szükségesnek. (Löw később meleg hangú nekrológot írt róla.) – Samuel Holdheim (Schwerin), aki már jelentős változtatásokat eszközölt a liturgiában és az életvitel szabályaiban. – Isac Noa Mannheimer (Bécs), a Seitenstettengasse reform-zsinagógájának hitszónoka, Löw Lipót régi támogatója, aki a pápai rabbi-választásra ajánlólevelet is írt neki. (Mannheimer zsinagógájának több újítását átvette Pesten az Orczy-házban akkor már pár év óta működő *Chor-Tempel* is.) – Ludwig Philippsohn (Magdeburg), az *Allgemeine Zeitung des Judenthums*, a kor széles körben elterjedt lapjának szerkesztője. Magyarországról Schwab Löb (Pest), Zipser Majer

(Székesfehérvár), Pillitz Dániel (Szeged) és Skreinka Lázár (Arad), Chorin rabbinikus bíróságának (*bét din*) ülnöke (*dajján*).

A pápai előjárók több kérdésben kérték ki a rabbik véleményét. Hol helyezték el a bimát: a zsinagóga közepén-e, vagy az *aron* előtt; énekelhet-e kórus az istentiszteleten (Lőw Lipót később így írta: “nach Noten singen”); hol történjék az esketés, az udvaron-e, vagy benn a zsinagóga épületében; kell-e a zsidó község előjáróinak fejfedőt viselniük hivatalos tanácskozásaik alkalmából, ha nem vallási ügyekről van szó; kell-e halotti lepelt (*kittel / kitli*) öltetni, tiltott-e bőrcipőt hordani engesztelőnapon; meg lehet-e tisztítani az imakönyvet az elavult, a korszerű ízlésbe ütköző régiségektől. Ezek a kérdések Németországban a vallási reform legfőbb pontjai közé tartoztak. A megkérdezett rabbik egyöntetűen úgy nyilatkoztak, hogy az elvetni kívánt szokások nem a vallási törvény (*halákha*) előírásai, többségük keleti eredetű, a nyugati világban szükségtelen, a zsinagóga-reformnak nincs halákhikus akadálya. Az orgona pedig egyenesen hozzájárul a szertartás megszépítéséhez (*hidur micva*).

*

A RABBI-VÁLASZTÁSRÓL a földesúr 1846. május 27-én adta ki rendelkezéseit. Összeírták a szavazati joggal bíró családfőket, a többiek képviselőjére pedig 18 népszószólót jelöltek ki. A választásra 1846. június 2-án, kedden került sor – ez a zsidó hagyomány szerint szerencsés nap, új dolgok létrehozására különösen alkalmas, mert a teremtés-történet harmadik napi szakaszában kétszer szerepel a szó: “Legyen...”. Csak azokat hívták meg, mindenkit névre szólóan, akik megváltották zsinagógai széküket, összesen 206 családfőt. A szavazásban részt vett a 18 népszószóló is.

A választást Esterházy gróf három jelöltje közül Lőw Lipót nyerte. Egyetlen ellenszavazatot kapott. Az eredmény még így is csupán annyit jelent, hogy a családfőknek – s illetéknéppen az egész zsidó községnek – csak mintegy egyharmada állt ki Lőw rabbi mellett.

Lőw megválasztása után ellenfelei azonnal tiltakozó beadványokkal fordultak a hatóságokhoz. A legfőbb hivatkozási alap a választási eljárás volt. A választási jogosultság korábban azon alapult, hogy az illető fizeti-e a kóser hús és bor után járó *gabellát* (“kóser-krajcár”), ez volt ugyanis a község fő jövedelmi forrása. Az új előjárók a rabbi-választás előtt, a földesúr rendeletére, a

választójogot a zsinagógai székek megvásárlásához kötötték (így gyorsabban össze lehetett szedni az építkezés befejezéséhez szükséges összeget). A beadványok ideiglenes eredményeképpen a vármegyei hatóságok felfüggesztették a választás eredményét, de Feitel doktor, Deák Ferenc közbenjárására, Sárkány Miklósnak (1802–1891), a bakonybéli bencés monostor apátjának segítségével a megyegyűlésen elérte (1846. augusztus 3), hogy a felfüggesztést feloldják, Löw megválasztását jóváhagyják. Az előljárók azonnal megkötötték a szerződést a rabbival.

*

LÖW LIPÓT A VÁLASZTÁS UTÁN, 1846. augusztus 6-án érkezett Pápara. Este hívei fáklyásmenettel köszöntötték, vállukra emelték. De a községnek a választással elégedetlen tagjai már másnap áskálódni kezdtek ellene Pozsonyban, Bécsben. Rossz németséggel írt – koholt – levelet terjesztettek, amely szerint száz rabbi kiátkozta a pápai “haladó” pártot. (Száz rabbi egybehangzó állásfoglalása a lehető legerősebb halákhikus döntvénynek számít.) Több magyarországi rabbi, néhányan az Esterházy uradalmak zsidó községeiből is, a nagy befolyású bécsi bankár, Salomon Mayer Rothschild (1774–1855) segítségével akarták elérni, hogy gr. Esterházy (II.) Károly kegyúri minőségében érvénytelenítse a választást, de a gróf közölte Feittel, hogy – mint a bankház üzletvezetőjétől (*Procuraführer*), a kismartoni (Eisenstadt) Moses Jacob Goldschmidtől maga tudta meg – a bankár egyáltalán nem támogatja őket. Folyamodványaikat gr. Apponyi György, a röviddel korábban kinevezett udvari kancellár nem tárgyalta. A békétlen orthodoxok legvégül magához V. Ferdinándhoz intéztek feljelentés értékű folyamodványt. (Ellenfeleivel szemben, ha meggyőzni nem tudta őket, a *Hatam Szofér* is élt hasonló módszerrel.) A király – a Helytartótanács és a Kancellária szokásos tempójában – két év múlva, 1848. február 15-én rendelt el vizsgálatot a rabbiválasztás miatt támadt egyenetlenségek kivizsgálására (Hudi, 2001, no. 37), és az év március elején hozott döntést, jóváhagyva Esterházy gróf és az előljárók lépéseit.

A zsinagógát Löw Lipót szentelte fel, két héttel az őszi nagyünnepek előtt, 5606. elul 20-án (1846. szeptember 11), pénteken. A Tóra-tekerceket ünnepélyes menetben vitték át a Salétrom utcából, Ungár nagykereskedő udvarházából, amelyben átmeneti imahelyük volt. A szertartáson a Bécsben élő gr. Esterházy

(II.) Károly képviselőjében megjelent bezerédi Bezerédj Mihály (1792–1858) táblabíró, a Pápa–Ugod–Devecser Esterházy birtokok uradalmi jószágkormányzója (*praefectus*). Löw rabbi magyar nyelvű hitszónoklatot tartott. Beszédét egy év múlva *A Magyar Zsinagóga* című folyóiratában nyomtatásban is kiadta (1847): “A pápai zsinagóga felszentelése. Szeptember 11kén 1846. Elul 20kán 5606.”

Avatóbeszédét Mózes II. könyvének (*Semot / Exodus*) arra a szakaszára építette (25 skk.), amelyben az Örökkévaló szavára Jisráél fiai a Szinaj hegynél megépítik a szent sátrat. Ebből a fejezetből való a főbejárat fölé írt – ma már csak egy-két betűből rekonstruálható – felirat is: “Készítsenek nekem szentélyt, hogy közöttük lakjam” (Ex. 25,8).

Löw már Nagykanizsán tisztában volt azzal, hogy a pápai községben viszály dúl, hogy a két irányzat (párt) között az ellentét kibékíthetetlen, s míg korábban ennek az ellentétnek a Horowitz rabbi által keresztülvitt koncepció volt a fókuszában, a zsinagógai reform, addig most az ő személyére zúdul a reform ellenfeleinek vádaskodása, pozsonyi támogatóiknak már sokak által megtapasztalt indulata. Tudta, hogy Pozsonyban, a szélsőséges orthodoxia fellelgyvárásban soha nem fogják neki megbocsátani az evangélikus líceumot, s ez volt a legkevesebb.

*

A RABBI EMELKEDETT HANGÚ BESZÉDE tele van finom utalásokkal a feszült pápai viszonyokra. Rosszallólag említette a “szűkkeblűeket”, “fösvényeket”, “gyenge eszűeket”, de hangsúlyos kifejezései ezek voltak: megbékélés, kiengesztelés, egyetértés, békeszeret. “Alig jutott vala köztudomásra az Isten akaratja, hogy templom építtessék, s ime: a község minden lelkes tagja sietve törekvének, hogy minél előbb járhasson az inneplő sokaság az Isten hajlékába.” – “Igaz ugyan, hogy a szűkkeblűek s a fösvények nem segítették elő a szentség elkészítését...” – “Négy évig tartott e ház építése; számtalan akadályok gátolták a szent vállalat kivitelét; balvélemény és visszavonás veszedelmes frigybe léptek a dicséretes munka idomtalanítására...” – “Mert ha sikerül is a képmutatóknak, hogy elámítsák embertársaikat; ha sikerül is a gyenge eszűeknek, hogy saját lelkiesméretüket elaltassák és eláltassák: de még nem sikerült soha elámíthatni a Mindenhatót...” – “(...) Ki mélyen érzett bánattal megvallja vétkeit, találjon kegyelmet az Isten előtt, kiengesztelődjék saját lelkiesméretével, s a szemrehányás dúló

viharai elhallgassanak kebelében...” – “Meg kell vallanunk, miszerint magyar hittársaink között nem kevesen vannak, kik épen olyan zűrzavaros tanításhoz testestül lelkestül ragaszkodnak, konokul állítván, miszerint a zsinagógai beszéd világos érthetősége veszedelmes újítás volna, mellynek követőit gyűlölni, üldözni, rágalmazni Isten parancsolta kötelesség.” – “A megbékélés, a kiengesztelés, az egyetértés magvait hinti el kebleinkbe minden ima, melly lebeg ajkainkon...” – “És valóban! hol volna alkalmasabb hely a békeszeretet dajkálására, mint itten, a zsinagógában?” – “Mert a meghasonlás mindég gyűlöletes féltékenységet és szűkkeblű pártoskodást szülvén, meggyengíti és széthasogatja az erőket, s elkerülhetetlenül okoz csendetlenséget, zavart, megkeseredést és forrongást.” – “Adja Isten, hogy az épületes buzgóság, mellyre te hívsz minket, egészen elnémítsa a babonát s a túlbuzgalmat, az önzést és a fejességet, a haszonlesést és a fukarságot!” – “Tiszteljétek a zsinagógát ti, e gyülekezetnek vagyonosai és gazdagai. Jöjjetek gyakran és szívesen ebbe a házba... – Tiszteljétek e zsinagógát ti, e gyülekezetnek szegényei és szűkölködői. Örüljétek, hogy nektek is hivatástok vagyon a tökéletesedésre, az erkölcsiségre, az örök boldogságra. (...) Jöjjetek gyakran az Isten házába. Itt gazdaguljon lelketek a földi szűkölkedésben; itt felvidámuljon szívetek az élet bajai alatt; itt szilárduljon jellemetek a becületességben.”

*

GYALÁZATOS INZULTUST kellett Löw rabbinak ezután megélnie. Alig több mint egy héttel a zsinagóga avatását követően, az újévet megelőző szombaton (5606. elul 28 = 1846. szeptember 19), az istentisztelet végén, amint az utcán lakása Boldogasszony utca 8) felé tartott, egy kisebb csoport káromkodva szidalmazni kezdte, leköpdöste. Az ügyben az uradalmi úriszék tíz férfi ellen vizsgálatot indított, nevüket, foglalkozásukat Jakab Réka jegyzőkönyvek és egyéb adatok alapján pontosan megállapította (2010, p. 13). A zsinagóga elrendezését, rituális rendjét, a rabbi-választás lebonyolítását kifogásoló – többségi (!) – csoport tagjai, hangadói voltak: kereskedők, vendéglős, hajhász stb. Nem a zsidó község vagyontalan tagjai: nyilvánvalóan a Pozsonyra hangolódott orthodoxia.

*

1846, A ZSINAGÓGA FELAVATÁSÁNAK ÉVE, éppen a közepe a pápai zsidó község 200 éves történelmének. 98 évvel korábban alakult meg a község, 98 évvel később semmisítette meg a deportálás. A történelem második évszázadában a zsidó élet középpontjában a zsinagóga állt.

*

ÉS MOST MÁR VEGYÜK SZEMÜGYRE magát a zsinagógát. A Petőfi utcában, a telekhatáron áll. Tiszta téglaeépület, még a Tóra-olvasó emelvény alapja is téglából készült, a földesúr, gr. Esterházy (II.) Károly uradalmi tégláiból.

Különös épület, kívülről nézve nagy, a környék házai közül magasan kiemelkedő téglatest, a főbejárat fölött enyhén csapott nyeregtető fedi. Hossza, szélessége 31.87×21.36 méter. Északi (ÉNy), utcai homlokzatát csak a két ablakosor, félköríves fülkékben elhelyezett ikerablakok tagolják. Feltűnő maga a falfelület: mintha kváderkövekből épült volna. Csak ma, hogy a csupasz téglafalakat az erózió sok helyen kitakarta, vesszük észre, hogy a kváderkövek habarcsból készültek. A látvány, a környező alacsony, többségükben földszintes házakhoz képest, kihívóan *más*, éppen úgy, ahogyan Horowitz rabbi kívánta.

Az épület külsejéről nem nehéz Firenzére asszociálni. A pápai építész láthatóan a *renaissance* mintát követte, ez akkor már látható volt közelebb is (Drezda, Gottfried Semper nagyhírű zsinagógája, 1840). A külső falfelületek, mindkét hosszabb oldalhomlokzaton az ablakok két sorával (5–5 ikerablak, a sarok irányában, messzebről nézve, $5 + 1$), az ál-kváderkövekkel, vízszintesen tagoltak, még inkább kiemeli ezt a tagolást az épületet a földszint és az első szint között körbefogó övpárkány.

A zsinagógaépület hosszanti tengelye, az Ispotály utca szerencsés vonalvezetésének megfelelően, kelet–nyugati (ÉK–DNy) irányú, párhuzamos az utca vonalával. Főbejárata a délnyugati oldalon, kis előudvarból nyílik, a kaput bélétszerűen 3–3 ión jellegű féloszlop fogja közre, a félköríves záródás fölött timpanonnal, mely utóbbiban a fentebb idézett héber felirat van, és nagy Dávid-csillag. A két külső féloszlop jelképezi a jeruzsálemi templom előtt álló oszlopokat (Jákin és Bóaz, I. Kir. 7,21). A főbejárat két oldalán található a karzatokra vezető lépcsők külön bejárati kapui. Mert hogy a nők helye a második emeleti karzaton volt, férfiak és nők hagyományos elválasztása azt kívánja, hogy a női karzat csak a férfiak bejáratától

lehetőleg függetlenül legyen megközelíthető. A főbejárati homlokzaton is ablakok nyílnak, két sorban (az első emeleti szinten három, a másodikon kettő – ezek is ikerablakok –, és a rózsablak). Mindkét hosszabb oldalon, a Petőfi utcáról és az Eötvös utcai keskeny kertből, szintén bejárati kapu nyílik a belső térbe, ezek kiképzése szerényebb. Három, illetve öt kapu: sok száz ember mehetett imádkozni a zsinagógába, a földszinten 800 ülőhely volt. A zsinagóga közelében egy kis köz az utcákat is keresztülvágta, pápaiasan: *közle*, hogy ne kelljen a Bástya utca felé kerülni: *micve*, hogy a zsinagógába mindig sietve menjen az ember.

Az alaprajz megőrzi a zsinagógák talmudi előírásra visszamenő tagolását, amely tagolásnak a jeruzsálemi templom volt az előképe: “tornác” (*úlam*), azaz előtér; “szent (hely)” (*hékkal*), azaz imaterem; és “szentek szentje” (*kodes ha-kodasim / devir*), azaz a keleti (itt: ÉK) falnál – külön belső építményként – a Tóra-szekrény. Az *aron* kiképzése pontosan ismétli a főbejárati kapuét. Fölötte hatalmas, 12-osztatú rózsablakot (körablak) látunk, ehhez hasonló van hátul, a főbejárat fölött is. Egyébként azonban az épület alaprajza valóban más, mint amit a község többsége várt volna.

A belső teret az oldalkarzatokat tartó pillérek három hajóra osztják; ez határozott szakítás a zsinagóga-építészet középkori hagyományával, amely az esetleges keresztény asszociációk (szentháromság) elkerülése végett szigorúan tiltott bármifajta hármasságot.

A hatalmas tér méreteivel, arányaival páratlan látványt nyújt. A főhajó belmagassága 19.60 méter! Az épület boltozatát az imaterem sarkaiban négy nagy sarokpillér tartja. Három oldalról karzatok fogják körül, két szinten. A földszinten az oldalkarzatok magas lábazatra állított, négyzet alapú, testes pilléreken nyugszanak, a második szinten karcsú oszlopok, az első és a második szinten félköríves árkádokkal, a harmadik szinten egyetlen, az egész karzatot átfogó, szintén köríves árkád. Hátul, a főbejárat fölött csak az első emeleti szinten van karzat, az így képződő magas teret az építők az orgona helyének szánták, a koncepcióban számításba vett orgona azonban soha nem készült el. A belső térnek, bár nem négyzet alapú, és a főhajó is sokkal magasabb, mint az oldalhajók, a félköríves árkádok határozottan bizáncias jelleget adnak. A két oldalhajónak nincsenek ablakai, sötét soruk még nagyobb hangsúlyt ad a főhajó világosságának. Egészében véve, a pápai zsinagóga mint épület

magában áll a XIX. századi zsinagóga-építészet stiluskereső irányzatai között.

A merőben szokatlanul kör alakú alapzatra állított Tóra-olvasó emelvénynek (*bima*) nincs még jelzésszerű szerkezeti funkciója sem. Ha nem is a Tóra-szekrény előtt, de ahhoz feltűnően közel áll.

*

MIT CSINÁLT LÖW RABBI PÁPÁN a beiktatása után? Sorolom.

Szerződésének megfelelően, havonta legalább egyszer, szombaton, beszédet tartott a zsinagógában, váltakozva magyarul és németül, valamint a király és a földesúr születésnapján magyarul. Beszédei közül néhány fennmaradt, a Református Főiskola néhány évvel korábban (1837) felállított korszerű nyomdája adta ki őket. “Jeremiás prófétának négy aranyszabálya a valódi hazafiságról” (1847. április 19, V. Ferdinánd születésnapján). – “Az Isten újat teremtett” (1848, ehhez lásd alább). – “Az Isten velünk vagyon! (1848, erről is alább). – “A szélvészben hajózó. Az újoncokhoz intézett buzdítás” (1848. november 26, amikor Pápa végül zsidókat is felvett a nemzetőrségbe). – Német nyelvű beszédet tartott a zsinagógában József főherceg, nádor betegségből való felgyógyulása alkalmából, szombaton (1846. november 14), majd nem sokkal később elhunytakor (1847. február 6), magyarul is, szintén szombaton. Hatásos, retorikailag is kidolgozott beszédeit sűrűn látogatta a Református Főiskola diáksága.

A Kollégiumban, ahol fennmaradt a reformáció *Hebraica veritas* hagyománya, bibliai héber nyelvórákat adott a diákoknak (Eötvös Károly, 1901). A zsidó községben jesivát tartott, Morgenstern Mihály is itt volt bóher.

Új helybeni jótékonyági egyletet alapított *Gemilut Haszadim* / A Jótettek Támogatói elnevezéssel; lehet, hogy részben az orthodox *Bikkur Holim* befolyásának ellensúlyozására.

Ebben az időben is írt cikket a *Pesti Hírlap*-ba, az 1847/48. évi országgyűlés előtt, “Javaslat a zsidóügy iránt” címmel (1847. június 22), pontokba szedve, mit kellene tennie az egyik (a magyar), s mit a másik (a zsidó) félnek, az országgyűlésnek és a rabbiknak, az emancipáció megvalósításához.

Lefordította magyarra és bőségesen kommentálta a Napoléon által összehívott párizsi Sanhedrin (1807) nyilatkozatát (*Zsidó valláselvek*, 1848), mely nyilatkozat a zsidók emancipációjának

alapjait teremtette meg Franciaországban. Ezt a könyvet is a Református Főiskola jelentette meg.

Folyóiratot indított *A Magyar Zsinagóga* címmel (a program értékű alcím: Felvilágosodott vallásosság, tiszta erkölcsiség és buzgó hazafiság az izraeliták közti elterjesztésére), az első számot (1847) gr. Esterházy Károlynak ajánlotta, minden címének felsorolásával, és így nevezi őt (p. 87): “templomunk alapítója”. Ebben a füzetben adta ki pápai avatóbeszédét, közölt egy “Felszólítás(t) a szentírás magyar fordítására”, próbával (Joél könyve), Bleuer Ignáctól, a zsidó iskola tanítójától. A füzetet “A király s a honéрти szombati ima” zárja. A tervezett folytatás elmaradt, és később is csak németül tudott orgánumot teremteni a zsidó közélet és tudomány számára (*Ben Chananja* – első száma, még Nagykanizsáról: 1844, a folytatás, Szegeden: 1859–1867).

Foglalkozott a családjával. Első felesége, a bájos és művelt Schwab Leontine (1823–1851) hét gyermeket szült neki, hármat Nagykanizsán (Amália, Tóbiás és Simon, aki korán meghalt), hármat Pápán (Sámuel, Vilmos, Tódor / Tivadar) (az 1848. évi összeírásban négy gyermekük szerepel, Tódor utóbb, az év novemberében született), a hetediket (Rebeka) szegedi életük legelején. Legidősebb fia, Löw Tóbiás, kir. helyettes főügyész lett, ő volt a híres Csemegikódex (büntetőtörvénykönyv) szerkesztője (1880). Már Szegeden, második feleségétől további hét gyereke született, köztük Löw Immánuel (1854–1944), aki azután az ő szegedi rabbi-székeében ült, egészen a gyalázatos deportálásig, 1944. június végén.

Az iskolával kevés sikere volt. Bár oktatási tervét megválasztása előtt a község és a hatóságok jóváhagyták, és az iskolába jó tanítókat választott, a közte, mögötte a “felvilágosultak” és az orthodoxok közötti konfliktus kihatott az iskolára is: a többség inkább magániskolákba adta gyermekeit. Jesivát azonban, mint elődei, Löw is tartott.

Ennyi; mindössze három, szorosan számolva három-és-egy negyed évet töltött Pápán.

*

MINDJÁRT 1848. MÁRCIUS 15 UTÁN Pozsonyban zsidóellenes zavargások robbantak ki, és a tömegindulat Pápára is kihatott. Április 6-án falragaszok jelentek meg a városban, felhívás a letelepedési engedély nélküli zsidók kiűzésére: különben “vérontás lesz”.

Két nappal később, április 8-án, szombaton, Löw Lipót zsinagógai beszéde (“Az Isten újat teremtett”) emelkedett szavakkal emlékezett meg az országgyűlés által elfogadott, s akkor még királyi szentesítésre váró törvényekről (az úgynevezett áprilisi törvények): “Újat és nagyot hívott létre a mindenható Isten szemünk láttára, mert vérontás nélkül lépett a magyar nép az alkotmányos szabadság boldog édenébe, mihez példa nincsen a nemzetek történetének lapjain. De nagyot is: mert e haza, mely a mívelt világ legszélő határán fekszik, s eddig félcivilizált gyarmatnak tekintetett, rövid és békés forradalom által Európának legalkotmányosabb királysága lett.” De azért ezek a szavak is elhangzottak a beszédben: “Nem tehetjük fel, hogy erkölcsileg és politikailag mívelt magyarok minket gúnyolandanak, üldözendenek, a polgári kötelességek becsületes teljesítésében gátolandanak; sőt reméljük, hogy pártolni fogják haladásunkat, nemzetesedésünket, honfitársinkhoz való simulásunkat.” A beszéd rövid időn belül megjelent nyomtatásban, “a pápai ref. főiskola betűivel”, és Bleuer Ignác (1819?-1901) *Magyar olvasókönyv*-ében (1848), amelynek elterjedésére nem volt elég idő, tankönyv-történeti kuriózum maradt. A nyomtatott szövegben nincs benne, de Löw rabbi feljegyzése tartalmazza azt is, hogy a beszédben türelemre, béketúrásra intette híveit, nehogy maguk szolgáltassanak okot a vérontásra. Az időközben hivatalba lépő Batthyány-kormány belügyminisztere, Szemere Bertalan a Pozsonyban, majd több más városban is kitörő zsidóellenes atrocitások elfojtására és a kártevés meggátlására kénytelen volt kormánybiztosokat kinevezni, Pápán az egyik kormánybiztos, Széll József (1801–1871), karhatalom alkalmazását helyezte kilátásba.

Április 30-án Pápán – Pozsony, Pest nyomán – ismét tüntetés volt a gazdag zsidók házai előtt, akinél fegyver volt, elkobozták, súlyosabb rongálások is estek.

Az 1848:XXII. tc. alapján felállított nemzetőrségbe, túl azokon, akiket összeírtak (ti. a legalább fél telekkel vagy 100 “pengőforint”, azaz ezüstforint éves jövedelemmel bíró személyek), bárki önként is jelentkezhetett. Mégis, május 12–13-án a pápai polgárság másodszor is elutasította, hogy zsidókat felvegyenek a nemzetőrségbe. Ennek ellenére, még májusban, amikor gyűjtés indult az “örsereg” felállítására, a zsidó község 156 ezüstforintot tett le a “szedőküldöttség” elé, “az érdemes városnak”.

*

A FÜGGETLENSÉGI NYILATKOZAT (1849. április 14) után Löw rabbít a veszprémi zsidó község meghívta (május 31), hogy ez alkalmából beszédet tartson zsinagógájukban. Feleségével együtt ment a megyeszékhelyre. Schwab Leontine naplójából: “(...) Az urak között hölgyek is voltak. Valamennyi megyei úr jelen volt. Ezek valamennyien, amint Löw a szószékre lépett, levették kalapjukat, úgyhogy az izraeliták követték őket, s abban a ritka látványban volt részünk, hogy orthodox zsidókat födetlen fővel láttunk a zsinagógában” (idézi Hidvégi, 2011, p. 16 sk.). A vendégrabbiról (június 3) a veszprémi – nem zsidó – borbélymester Francsics Károly, aki ott volt a zsinagógában, naplóbejegyzést tett: “Morvaország Csernahora helység szülöttje, s oly tiszta magyarsággal adá elő dicső szónoklatát, mintha legnagyobb magyar faj lett volna.”

A beszédnek híre ment, június 6-án Görgey Artúr tábornok egy alszázadost (Vajda Elek) küldött Löwhöz, hogy elkérje a szöveget, s ennek alapján Löwöt “hadlelkész”-nek nevezte ki.

*

MÉG ÉPPEEN CSAK SZÁLLONGANI KEZDETT A HÍR, hogy Jelasics (Josip grof Jelačić) tábornok (Feldmarschall-Leutnant), horvát bán hadserege megindulni készül a lázadó Magyarország ellen, Csány László kormánybiztos a Veszprém vármegyei nemzetőrség egy részét, négyezer embert, bezerédi Bezerédj Kristóf (1817–1889), a *praefectus* fia, őrnagy parancsnoksága alatt, kirendelte Baranyaiba, a Dráva vonalának védelmére, Löw rabbi önkéntesként – a nemzetőrségben ez volt a tábori lelkészek státusa – az első csapattal táborba szállt, és július 5-én Sellyén, “a rohanó Drávának partján”, “a természet tágas templomában” gyűjtő hangú beszédet mondott “a pápai nemzetőrök, nagyra becsült vitéztársai” előtt (“Az Isten velünk vagyunk!”). A csapat 318 tagja közül 80 fő a pápai zsidó község tagja volt, köztük Feitel Mór orvos és a már fentebb is említett Bleuer Ignác, Löw iskolájának tanítója (aki utóbb őrmesteri, majd Komáromban, Klapka Györgynél honvéd számvevő hadnagyi rangot kapott, s majd mint honvéd századost temetik el a Farkasréti zsidó temetőben). A bibliai idézetek és hivatkozások mellett nincs Löw beszédében semmi, ami külön a zsidók helyzetével állna összefüggésben. A tábori rabbi Bajza József versét idézte; mint magyar hazafi beszélt.

*

AZ OSZTRÁK KATONAI KÖZIGAZGATÁS ALATT, 1849. január 13 után, április végéig, Pápán, ahol Löw rabbi a helyén volt, a Kossuth-bankók nagyobb címleteit (5, 10, 100 ezüstforint) már csak a zsidó kereskedők fogadták el (általában 20 % leszámítással), kapcsolataik révén ők az Alföldön fel tudták használni termény felvásárlására.

*

A ZSIDÓK EMANCIPÁCIÓJÁT KIMONDÓ TÖRVÉNY előkészítésére a Szemere-kormány bizottságot nevezett ki (1849. május). Löw Lipót felkereste a bizottság egyik tagját, Kuthy Lajos (1813–1864) belügyminisztériumi tanácsost, egy akkor felkapott, erősen zsidóellenes részleteket tartalmazó regény (*Hazai rejtelmek*, 1846–1847) szerzőjét, és kifejtette neki már cikkeiben is hangoztatott elképzeléseit az emancipációról. A törvényt, amelynek előkészítésében br. Kemény Zsigmond- és Csengery Antalnak Kuthynál komolyabb szerep jutott, de Kuthy megpuhításához talán Löw is hozzájárult: az 1849:IX. törvénycikkelyt az országgyűlés legutolsó ülése fogadta el, Szegeden, 1849. július 28-án. Löw is ott volt a városban, a zsidók ünnepeltek. A törvényt a következő hetek, hónapok eseményei elmosták.

*

A VILÁGOSI FEGYVERLETÉTEL után két hónappal, 1849. október 14-én, vasárnap az osztrák hatóságok rendeletére minden templomban hálaadó istentiszteletet kellett tartani. Plosszer Ferenc (1815–1877), az időben a pápai Szent István római katolikus plébániatemplom – a Nagytemplom – káplánja, naplószerű feljegyzéseiben így ír az eseményről: “(...) mi meg is tartott nem csak nálunk, hanem délután az izraelitáknál is. S mi különös, híveink közül sokan, kik az egyházunkban tartott hálaadásra vagy meg nem jelentek, vagy önkénytelenül jelentek, készséggel mentek a zsidó imaházba. Löw Lipót, a rabbi a magyarok alatt Veszprémben a függetlenség mellett szónokolt, mindenki hát feszülten vágya tudni, mint fog a függetlenség ékes dicsérője a monarchia függés ajánlatára szólani? És beszédével meg vala elégedve mindenki, még az itt lévő katonaság parancsnoka is dicsérettel emlékezők róla!” (Plosszer, 1850–1860 k., LXXXIX. szakasz).

Löw rabbit másnap az osztrák hatóságok letartóztatták. Pápai ellenfelei jelentették fel a Székesfehérvárt állomásozó császári hadseregnél. A veszprémi beszéd volt Löw rovásán. Rosszul érezte

magát, ágyából keltették ki, homokfutón vitték Fehérvárra. Eugen Isidor Graf von Falkenhayn (1792–1853), az ottani helyőrség parancsnoka hallgatta ki; a lovassági tábornok 1846-ban, akkor még ezredes, részt vett a pápai zsinagóga avatásán (nem sokkal később őt nevezték ki Felső-Ausztria és Salzburg katonai parancsnokává). Az eljárás során pápai ellenfelei tanúvallomást tettek Löw ellen, élükön bizonyos Unger Zalmennel. (Az 1848. évi összeírásban szerepel egy Ungár Salamon 66 éves, magyarországi születésű, Pápán letelepedési engedéllyel bíró családfő, korcsmáros; ő lehet az.)

Löw két hónapot töltött vizsgálati fogságban, az Újépület (*Neugebaude*) V. számú pavilonjában, ahol már Schwab Löb is fogságban ült. A pesti főrabbit előbb engedték ki, Löw december 14-én szabadult, a börtönből apósa lakásába ment, a pesti Orczy-házba, s onnan haza.

*

AZ ORTHODOXOK HARCA LÖW RABBI ELLEN az osztrák igazgatás (az úgynevezett provizórium) alatt is folytatódott. A közigazgatási hatóság, Pap Nepomuki János (1807–1893) Veszprém vármegyei cs. kir. polgári biztos, majd vármegyei főnök (*Komitats-Vorsteher*) 1850-ben lefolytatott vizsgálata az orthodoxok nagy fölényét mutatta: Löw mellett 94, ellene 256 családfő nyilatkozott (de persze a száznál biztosan több tartózkodó biztosan nem volt ellenséges Löw iránt). Pápán a község ősszel új vezetőséget választott, 19 tagjából csak 6 állt Löw pártján. A Református Főiskola magántanári állást kínált neki.

Közben felkérést kapott Szegedről, ahol Pillitz Dániel rabbi (hitszónok) már korábban is kiállt mellette; október 2-án a szegedi község megválasztotta, ő örömmel és megkönnyebbülve elfogadta a meghívást, november 24-én végleg elhagyta Pápát. Pesten néhányszor prédikált az Orczy-házbeli *Chor-Tempel*-ben. December 8-án, vasárnap indult el, családjával együtt, Szegedre, Szolnoktól hajóval mentek tovább, székfoglaló beszédét már megérkezése napján (5611. tétvé 5 = 1850. december 10) megtartotta.

A fentebb már idézett Plosszer káplán évekkel később tárgyilagos összegezést adott Löw Lipót küzdelmes pápai éveiről. “Allásánál fogva zsidónak lenni kellvén, a zsidó név alatt az ész vallását akará hallgatóiba csepegtetni. A gazdagabbak, kik a vallást csak névnek akarák, készséggel hódoltak e tartalmatlanságnak, de a szegényebb rész, mely nem csak nevet akara, hanem vallást is egész

kiterjedésében, utálattal fordult el ezen közvetítési modortól, s azért rábbija ellen eget földet megmozdított. A gyönyörű új templomba el nem ment, hanem zugházakat választott imahelyül, – a szinte gyönyörűen épített iskolába gyermekeit nem küldé – s habár a hatóságok erőszakot is használnak, szegénysége mindent elszenvedett, de a rabbi elleni gyűlöletben állhatatos maradt. A forradalom kitörtékor a Pápán működő kormányférfiaknak a zsidóság panaszaival bajlódni kellett. Ha magyar volt, a magyarnak adták föl rábbijukat, ha német volt, bizonyosan nála a zsidók voltak az első panaszosok, mintha csak tudták volna Krisztus ama mondását: »Kérjete, s megadatik« [Máté ev. 7,7]. S most, midőn a magyar érzelemről gyanúsak oly könnyen törbe kerültek, ő is a feladás következtében befogatott és Pestre vitetett. Azonban többek közbenjárása őt a fogságból megmentette, de nem híveinek gyűlöletétől, mely addig működött, még maga is tanácsosnak tartá 1850-ik őszén a szegedi rabbiság elfogadásával e kellemetlenségnek véget vetni” (i. h., XC. szakasz).

*

AZ “ÉSZ VALLÁSÁT” HIRDETŐ LÖW LIPÓT szerepét pápai rabbiságában, nem tagadom, kedvezőbb fénybe akartam beállítani, mint amilyenben azoknak az éveknek az eseménytörténete mutatja. Löw, a XIX. század legjelentősebb magyar rabbija, a *Pesti Hírlap*-ba írt cikkei óta a magyar közélet szereplője, a szükséges szertartási reformok híve volt, ezeket támogatta, több mindent közülük hirdetett vagy meg is valósított – de nem volt az orthodoxia, az *igazi és igaz zsidó valláshagyomány* ellensége. A zsidók *mint zsidók* magyarországi emancipációját és az egységes magyar zsidóság megteremtését tűzte ki célul maga elé, s az 1868/69. évi Izraelita Egyetemes Gyűlésen (“zsidó kongresszus”), melynél látni lehetett előre, hogy az orthodox rabbik szakítani fognak a neológokkal, nem vett részt, és rezignált vagy inkább keserű hangú könyvben írta meg a reformtörekvések zátonyra futásának történetét (Löw, 1871). S bár az Egyetemes Gyűléstől távolmaradt, az ott kialakuló neológiában az ő korábbi rituális újításainak egy része folytatódott.

*

AZ IZRAELITA EGYETEMES GYŰLÉS UTÁN a pápai zsidó község többsége az orthodox irányzat mellett döntött (1869). A kisebbség kivált belőle (1875), és neológ hitközséget alapított, de néhány év

elteltével, külön községként fennmaradni nem tudván, ők is csatlakoztak az orthodoxiához (1880).

Löw utódja, Sommer Sámuel halála (1859) óta Pápán hosszú éveken át nem volt rabbi, bár néhány *dajján* nevét ismerjük, ilyen létszámú községben szükség volt rabbinikus bíróságra, az előimádkozói teendők pedig nem a rabbi dolga, az orthodox községekben ezeket minden felnőtt férfi el tudta látni; a *bét din* ülnöke volt többek között Rappaport rabbi fia, Efraim Rapaport is.

A pápai zsinagóga második, a király “legfelsőbb elhatározása” és a vallás- és közoktatásügyi miniszter rendelete alapján 1871 óta törvényesen is orthodox évszázadának Löw Lipóthoz hasonló jelentőségű főabbija volt Slomo Zalman Breuer / Breuer Salamon (1849–1926). Nem Pápán született, de tanulmányait a pozsonyi jesivában kezdte, a *Ketav Szofér* lábainál. Rabbi-levelet többek között Samson Raphael Hirsch (1808–1888) majna-frankfurti rabbtól kapott. Pozsony mindig nagy hatással volt Pápára, a község e bizalom jegyében hívta meg (1876). Breuer Hirsch rabbi legkisebb leányát (Sophie Zippora Hirsch, 1852–1921) vette feleségül (1876), gyermekeik Pápán születtek. Hirsch orthodoxiája (az úgynevezett neo-orthodoxia), éles ellentétben a pozsonyi hagyománnyal, megengedte, sőt szükségesnek tartotta a világi műveltséget (*Tora im derekh erec*, “Tóra és az ország szokásai együtt”). Ellenfelei mint szakadár irányzatot bélyegezték meg (*Trennungsortodoxie*). Pápán Breuer rabbi – és mint már említettem, a Református Főiskola – tanítványa volt Krausz Sámuel, a Talmud és a midrás-irodalom görög és latin jövevényszavainak elévülhetetlen érdemű lexikográfusa. Breuer rabbi idején Löw Lipót egykori kis tanítványa, Löwenstein Ábrahám Adolf (1839–1919), érettségizett, gazdag kereskedő, akit Löw még Szegedről is *baál dikduk*-nak, “a (héber) nyelvtan tudósá”-nak nevezett: *reb* Löwenstein volt a, hitközségi elnök (*ros ha-káhál / rasekol*), az orthodox rabbi hűséges híve. Egy időben, így a régi pápaiak emlékezete (Láng, 1972, p. 51 sk.), amikor a “felvilágosultak”, rövid időre fölénybe kerülve a hitközségben, el akarták csapni Breuer rabbit, az elnök magánál Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszternél intézte el, hogy a határozatot érvénytelenítsék. Amikor Hirsch meghalt, Frankfurt a vejét hívta meg utódjául a rabbi-székben (1888). Breuer rabbi a németországi orthodoxiában Samson Raphael Hirsch szemléletével lett iránymutató személyiség. Nagy befolyással bíró

jesivát alapított (1890). A rituális előírásokon érdemben nem változtatott, és nem tartott kapcsolatot az “újítók”-kal, de lehetővé tette, hogy hívei – a nők is (!), éppúgy, mint a férfiak – nyelvhasználatukkal (a jiddis mellett vagy helyett német), iskolázottságukkal, foglalkozásukkal, sporttal integrálódjanak a modern társadalomba. Jóllehet Breuer rabbi csak évtizednyi időt töltött Pápán, öröksége, Hirsch és az ő orthodoxiája, itt is tartós maradt.

A *tanulás* orthodox értelemben a Talmud tanulmányozását jelenti, ez imádkozás maga is. A kereskedők, piaci árusok, kézművesek a kis *beszemedres* (*bét midrás*) épületében gyülekeztek, hogy párban (*zugot*) vagy többen együtt fejteggessék az adott talmudi lap (*daf*) értelmét. Az egykori tanház kis épülete a zsinagóga főbejáratával szemben áll, ma lakóháznak átalakítva.

Breuer rabbi távozása után 10–11 évvel Pápa Roth Mose Arje (1845–1906) eperjesi rabbit hívta meg utódjául (1889). Roth rabbi átalakította a zsidó vallási iskola (*Éc Hajjim*) tanítási rendjét (1893): délelőtt Talmud, délután világi tárgyak, ezekből a diákok év végén magántanulóként tettek vizsgát. Roth a cionista eszmét próbálta meghonosítani Pápán, orthodox cionizmust. 1903-ban részt vett a hatodik cionista kongresszuson (Basel), s hazatérvén, közreműködött az orthodox cionista *Mizrachi* első magyarországi kongresszusának (Pozsony, 1903) vezetőségében; majd városában is megszervezte a cionista mozgalom egyik magját jelentő *Hovevei Cijon* (“A Cijont szerető”) Egyletet (1904); egy füzetet is kiadott németül *A cionizmus az orthodox zsidóság álláspontjáról* címmel (1904). Pápán – és szinte az egész orthodoxia körében – éppen olyan ellenségességgel találkozott, mint Löw Lipót; utóbbi a magyar társadalomba való betagozódás támogatása, Roth pedig a zsidó nemzeti törekvések miatt. Roth rabbi könyvéből (1904): “Az örömmek és ujjongásnak legmagasabb érzése reszketett át rajtam, mikor először szólított meg az egyik delegátus a [baseli] kongresszus termében héber nyelven és nekem alkalmat adott rá, hogy héberül feleljek neki.” Halála (1906) után a község ismét csak két évtized múltán választott főrabbit.

*

A **BIMA HELYÉT** a pápai “szentes zsidók” 1919-ben, amikor éppen nem volt rabbijuk, roppant egyszerű megoldással változtatták meg, építészeti átalakítás nélkül. A kör alakú téglapódium eredetileg

a padok előtt állt: eléje állítottak egy új padsort, és a női karzatok peremét szép, sűrű vasráccsal megmagasították; a *bima* korábban sem közvetlenül a Tóra-szekrény előtt állt, ezzel sem került a tér közepére, de most már ez is, a rácsozat (*mehica*) is megfelelt az orthodox előírásoknak.

*

JACOB KATZOT (1904–1998), aki a Pápától 20-egynéhány kilométerre, Magyargencsen (Vas vm.) született aki fiatal korában a zsidó tanulmányok hagyományos orthodox útját járta, régimódi jesivákban, kezdve Pápán: Katzot Breuer rabbi fiának, Jozsef Breuernek (1882–1980) szigorúan orthodox, de a világi tudományokra is nyitott jesivája (*Adat Jesurun*) vonzotta Frankfurtba (1928). Jozsef Breuer még doktori (Dr.) címet is szerzett (1905) – ez akkor az orthodoxiában nem volt általános. Katz az érettségét Frankfurtban tette le, doktorátust a frankfurti egyetemen szerzett szociológiából, Karl Mannheimnél, a zsidó hallgatók számára engedélyezett legutolsó napon (1934. július 31), hogy majd, az *alija* után, végül mint a jeruzsálemi Héber Egyetem professzora – egy időben rektora – a rabbinikus források mély szociológiai elemzése alapján új irányt szabjon az újkori zsidó történetírásban.

*

IDŐVEL A HASZIDIZMUS is megjelent Pápán. Bánffyhungyadról (Kalotaszeg) jött Pápára (1929) Jaakov Jehezkiél Grünwald / Grünwald Jakab *rebe, der Hunyader*, az ultra-orthodox Mose Grünwald huszti rabbi fia, akivel a *Ketav Szofér* orthodoxiájának egyik ága haszidizmusra váltott. Romániából menekülnie kellett, mert magyarul tanította a híveket. A belzi irányzat híve volt, elkötelezettségéből következett, hogy nagy és jóhírű jesivájából növendékeit a csodatévő hírben álló IV. belzi rebéhez, Aharon Rokéahhoz (1880–1957) küldte továbbtanulásra. Az addig polgári jellegű orthodox világ átszíneződött hosszú fekete kabátos, hódprém kalapos bóherekkel. Grünwald az imaházát és jesiváját is a nagyzsingóga közvetlen telekszomszédságában rendezte be, ez volt a haszid meg- vagy inkább áttérítés (*tesuva*) helye, és az addigi orthodox községből sokan csatlakoztak Grünwaldhoz. A Petőfi utcáról nyíló, nevében a Tóra-tekercs két rúdát viselő *Éc Hajjim*, a környék közönséges házainál nem nagyobb, udvaros “zsidó imaház” vagy “kis zsinagóga” áll ma is, napjainkban (2015) éppen renoválják és használják.

*

A ZSIDÓ ÖNVÉDELEM első szervezett ereje Magyarországon Az orthodoxiából nőtt ki. A pápai születésű Buxbaum Márton / Mordechai Buchsbaum (1897–1959) Galántán járt jesivába, Prágában jogi végzettséget szerzett, Dr., ügyvéd lett, az első világháborúban tisztként a fronton szolgált, 1918 őszén ő volt Pápán a rendőrség vezetője. Nem akarta tűrni a fellobbanó antiszemitizmust: részt vett a zsidó Önvédelmi Liga szervezésében. Élete ezután különös fordulatokkal folyt. A Tanácsköztársaság idején a pápai direktórium tagjává választották, majd Budapesten a Leninfiúk megtorló vagy terrorcsapatához csatlakozott. A Magyarországon reá váró – és a bíróság által *in contumaciam* valóban kimondott – halálbüntetés elől Cseh-Szlovákiába menekült. Ott csatlakozott a cionista mozgalomhoz. 1926-ban Bécsen át alijázott, letette az ügyvédi különbözeti vizsgákat, talmudi tanulmányokat folytatott, Jeruzsálemben az *Agudat Jisraél* aktivistája, a vezetőség tagja lett. 1934-ben ügyvédként ő védte a bíróság előtt egy jeruzsálemi mozi tulajdonosát, aki németországi nemzetiszocialista filmeket mutatott be. Amikor a szélsőséges-orthodox irányzat hívei, főként magyarországi zsidók, kiváltak az *Aguda* szervezetéből (1935), és egy tüntetés miatt eljárás indult ellenük, az ügyben ő vitte a védelmüket. A szervezet 1938-ban felvette a *Neturei Karta* (arámi “a város védelmezői”) nevet. A “védelmezők” vallási okokból ellenezték Izrael Állam megalapítását, és ma sem ismerik el, hogy zsidó állam volna, tanaik szerint ilyent csak a messiás hívhat életre. Központjuk Jeruzsálemben van, a *Mea Seárim* városnegyedben, a “Magyar házak”-ban (*Battei Ungarn*).

Maga Buchsbaum egész életében vallásosan élt, az alija óta Jeruzsálemben, formálisan nem tartozott a *Neturei Karta* vezetői közé. Az *Aguda* 1937. évi bécsi kongresszusán, ahol előadását plakátokon hirdették meg, az osztrák rendőrség felismerte, és a Magyarországon kiadott körözés alapján letartóztatta, csak az angol hatóságok segítségével sikerült elérni, hogy ne Magyarországnak adják ki, hanem a palesztinai mandatárius szerveknek. Izrael Állam megalakulása után, az 1950-es évek elején Jeruzsálem helyettes polgármestere volt. Veje, Ruth Buxbaum férje, Menachem Elon (1923–2013), pályája csúcán a jeruzsálemi Héber Egyetem professzora, a Legfelsőbb Bíróság bírója (1977–1993), egy időben

(1988–1993) helyettes elnöke, az *Israel Prize* kitüntetettje (1978), a zsidó jog (*mispat ivri*) nemzetközi tekintélye.

*

MINT A MAGYAR VIDÉKEN MINDENÜTT, 1944-ben Pápán is minden zsidót, kivétel nélkül, gettóba zártak, gyűjtőtelepen zsúfoltak össze, vagonba tereltek, Auschwitzba vittek, és kevés kivétellel megöltek. Június 1 után már a pápai zsidók is rettegésben éltek. Az a néhány, a templomukat körülölelő utca, az Eötvös – Rákóczi – Szent László – Bástyá utca közé eső terület, ahová bekényszerítették őket: a fapalánkkal körülzárt gettó, közepén a zsinagógával és az Ispotály / Főiskola / Zsidó / Petőfi utcával, csak ideiglenes helynek bizonyult, alig egy hónap múlva, június 30-án tovább kellett menniük a gyűjtőhelyre, a város széli műtrágyagyárba: itt rakták fel őket, 2 565 embert, marhavagonokba. Július 4- és 5-én két szerelvény indult el velük, legtöbbszörnek utolsó útjára, a hírhedt lágérbe. A városban senki nem bujtatott el egyetlen embert sem.

*

A VIDÉKI ZSIDÓKNAK KEVÉS NYOMUK MARADT, kevesen vannak, akik fenn tudták tartani a vidéki zsidó közösségek emlékét.

A volt pápai zsidók zárandokkönyve két különböző változatban (1992, 1995) van meg az Egyetemen, tanszéki könyvtárunkban: *“Neszi’at hisztoria sel haszidé Papa...”,* A pápai igazhitűek történelmi utazása. Imakönyv, és Biblia, és rabbijaink írásai a *Pekudé*, »Megszámlálásai« hetiszakaszból szombatjára.” A *Pekudé ha-miskan* kifejezés nem más, mint a szent sátor elkészítéséhez használt anyagok stb. “elszámolásai”, az első szó az Ex. 38,21 verssel kezdődő hetiszakaszból kezdete. A New Yorkban (Brooklyn: Williamsburg) élő pápai haszid közösség tagjai évente repülőre ülnek, Ferihegyen átszállnak autóbuszra, Pápán – az előírt rituális tisztálkodás elvégzése után – imádkoznak a zsinagógában, felkeresik a két temetőt, “atyáik sírját” (*kever avot*), kaddist mondanak, fekete festékkel megerősítik a sírkövek feliratát, majd ugyanazon az úton visszatérnek New Yorkba. Közben a könyvből együtt elmondják az előírt imákat, elolvassák a hetiszakaszból az utazáson egy hosszú istentiszteleten vesznek részt. A ritualizált emlékezet megőrzi az ősök, a mártírok, a zsinagóga emlékét: benne tartja a zsidó közösség életében.

Akárhogyan volt, Pápa nevét a zsidó világban ma (2015) a kiterjedt, sok ezres létszámú williamsburgi “Pupa” haszid közösség –

és Amerikában, Angliában, Izraelben lévő elágazásai – tartják fenn; a jelenlegi “Grand Rabbi”, Yaakov Yehezkiáh Greenwald, a *Pupener Rov* a mi rebénk unokája. Pupener haszid volt a második világháború előtt Oberländer Lázár (1901–1999), a pesti orthodox hitközség melamedje is; fia ma, a haszidizmus egy másik irányzatának, a lubavicsinak képviselőjében ugyan, de *sáliah* és rabbi Budapesten.

*

“ELFELEDETT SZOMSZÉDAINK...” – ezzel a címmel rendezett Gyekiczki András 2012-ben Pápán, két évvel később, 2014-ben Pesten, a Rumbach Sebestyén utcai zsinagógában kiállítást: “...Családok, sorsok, történetek a pápai zsidóság két évszázadából.” Néhány szót ide is átemelek abból, amit a kiállítás megnyitásán mondtam.

A molinókon polgárokat láttunk. Talán *szomszédainkat*: de ha ismeretleneket is, életnagyságban találkoztunk velük, szinte testük volt a térben: családjuk körében vannak, mosolyognak, látjuk, fel van írva, nevüket, foglalkozásukat, rokoni kapcsolataikat, látjuk a házat, melyben laktak, a széket vagy fotelt, melyben ültek: otthonukat. Meglehet, fényképészhez öltözve, ünnepi ruhát viselnek, de az amatőr családí képeken is ugyanaz a viselet férfiakon, nőkön, mint a múlt századforduló körüli évtizedek kisvárosainak polgárain.

Lőw rabbi társadalmi eszményképe és Breuer rabbi vallási elvei együtt: a zsidó lakosok mint zsidók, gondosan karban tartott és rendszeresen látogatott zsinagógájukkal, megőrzött étkezési szokásaikkal, a kikeresztelkedés csábításának nagy többségükben nem engedve, de amúgy polgárok, a társadalomban a foglalkozási–kenyérkereső skála minden fokán, iskolában, utcán együtt a más vallásúakkal.

A Református Kollégiumban 1815 és 1847 között összesen 176 zsidó diák tanult (Hudi, 2007), magasabb tandíjat fizettek, mint a reformátusok, és a zsidó község tagjai egyéb módon is támogatták a Kollégiumot, a Kollégium viszont megengedte zsidó diákjainak, hogy szombaton ne írjanak, elengedte őket a szombati istentiszteletre; a zsidó polgári iskolába pedig nagy arányban jártak keresztény tanulók is.

*

LÖW LIPÓT A ZSINAGÓGA AVATÓBESZÉDÉBEN így jellemezte az épületet: “Itt néma csend és borzadály uralkodnak az év nagy részén át. Valami idegennemű nagyon ebben a magasságban, a

szélességben, az ég felé emelkedő boltozatban.” A komor szavak akkor az áhítat, a *mysterium tremendum et fascinans* körülírására szolgáltak, mára, a zsidó község megsemmisítése után, valósággá váltak.

Épületeket nem lehet deportálni. A zsinagógák nem tudnak alijázni. Itt maradnak, és elhagyatottan is emlékeztetnek azokra, akik körülöttük éltek, akiket a zsinagógákból hurcoltak el a halálba.

Ma elrongyolódott, piszkos függönyök zárják le a pápai zsinagóga kitörött ablakait, fogják fel a szelet, esőt, tartják vissza a galambokat. Az épület belső tere mindig sötét, ha felgyújtjuk a néhány gyenge villanykörtét, akkor sem látunk szinte semmit. Zsidó község nincs, a város nem tud mit kezdeni a zsinagógával, Magyarország nem tud mit kezdeni a halálba küldött zsidók emlékével.

De amikor vannak húzva ezek a függönyök, a nagy ablakokon besüt a nap. Reggel, délelőtt a jobb oldalról, délután, estefelé balról. Éppen az imaidőkben: a zsinagógát úgy tervezték meg, úgy épült, hogy természetes fény világítsa meg. Napsütésben ragyog minden a zsinagógában. És akkor él az üres épület: mintha élnének egykori hívei, mintha holtában is élne a pápai zsidó község.

*

NÉHÁNY FONTOS KÖNYVET ÉS TANULMÁNYT sorolok fel alább, megjelenésük időrendjében, a pápai zsidók történetéről. Nagy haszonnal forgattam őket, sok adatot belőlük merítettem, külön megemlíttem itt is Jakab Réka könyvét (2014); néhány adaton legjobb tudomásom szerint igazítottam.

Zulässigkeít, 1845: [Adolf Spitzer, Samuel Schlesinger & Adolf Herzfeld, Hrsrg.], *Zulässigkeít und Dringlichkeít der Synagogen-Reformen begutachtet von vorzüglichen in- und ausländischen Rabbinen* (Wien: Gedruckt bei Franz Edlen von Schmid und J. J. Busch, 1845); online is. – A könyv történetéhez lásd Leopold Löw, “Die Almemorfrage”, *Ben Chananja*, 8 (1865), pp. 681–688 = *Gesammelte Schriften*, IV (Szegedin: Verlag von Ludwig Engel, 1884), pp. 93–107

Plosszer, 1850–1860 k.: *Plosszer Ferenc káplán feljegyzései 1848-1849-ről a pápai Szent István Római Katolikus Plébánia historia domusában*. S. a. r. Hermann István (Jókai Füzetek, 21) (Pápa: Jókai Mór Városi Könyvtár, 1998)

Fényes Elek, *Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és puszta, betűrendben körülményesen leíratik* (Pesten: Nyomatott Kozma Vazulnál, 1851)

Moritz Feitel, *Reminiscenzen aus meinem Umgange mit Leopold Löw vom Jahre 1829 bis zu seinem Lebensende. Ein Beitrag zur Culturgeschichte* (Papa: S. Schoßberger's Buchhandlung, 1885)

Löw, 1871: Leopold Löw, *Der jüdische Kongress in Ungarn, historisch beleuchtet. Beitrag zur Rechts-, Religions- und Culturgeschichte* (Pest: Verlag von Ludwig Aigner, 1871); címlapnyomatban is: *Zur neueren Geschichte der Juden in Ungarn, historisch beleuchtet. Beitrag zur Rechts-, Religions- und Culturgeschichte* (Budapest: Verlag von Ludwig Aigner, 1874²). – Előzménye: Leon da Modena Redivivus [Leopold Löw], *Die jüdischen Wirren in Ungarn. Beitrag zur Zeitgeschichte*. Erster Theil: *Vor dem Kongresse* (Leipzig: Karl Franz Köhler – Pest: Aigner & Rautmann, 1868)

Eötvös Károly, 1901: *Magyar alakok* (Budapest: Révai Testvérek Irodalmi Intézet, 1901)

Roth, 1904: M(osche) A(rjeh) Roth, *Der Zionismus. Vom Standpunkte der jüdischen Orthodoxie beleuchtet* (Nagytapolcsány: Platzko Gyula könyvnyomdája, 1904); 2. kiadás is (uo., 1904); magyar fordítás: M. A. Roth, *Orthodoxia és cionizmus. Átdolgozta és bevezette Richtmann Mózes* (Budapest: Katzburg Nyomda kiadása, 1919)

Láng, 1972: Láng Jehuda-Gyula, *A pápai zsidóság emlékkönyve* (Tel Aviv: Az Izraelben Élő Pápai Zsidók Emlékbizottsága kiadása, [1972])

Gazda Anikó, "Pápa", in: Geró László, szerk., *Magyarországi zsinagógák* (Budapest: Műszaki Könyvkiadó, 1989), pp. 199–204

Hudi József, "Pápa város önkormányzatai a 18. században (1730–1795)", in: Kubinyi András, szerk., *Tanulmányok Pápa város történetéből. A kezdetektől 1970-ig* (Pápa: Pápa Város Önkormányzata, 1994), pp. 178–197 [p. 182: "a zsidóság térhódítása" (*sic!*)]; uő, "Pápa város önkormányzata 1848/49-ben", uo., pp. 200–216; uő, "A pápai zsidó község és

- önkormányzata, 1748–1848”, in: Deáky Zita, Csoma Zsigmond & Vörös Éva, szerk., *...és hol a vidék zsidósága?...* (Budapest: [Centrál-Európa Alapítvány] – [Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem], 1994), pp. 39–58
- Jacob Katz, *With My Own Eyes: The Autobiography of a Historian* (Brandeis University Press – Tauber Institut & University Press of New England, 1995)
- Hudi, 2001: Hudi József, *Források Pápa város 1848/49. évi történetéből* (Pápa: Pápai Református Gyűjtemények, 2001)
- Merényi-Metzger, 2003: Merényi-Metzger Gábor, “Karinthy Frigyes származásának anyakönyvi forrásai”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 107 (2003), pp. 535–544
- Walter Krause, “Zur Synagoge von Pápa”, in: Vadas Ferenc, szerk., *Romantikus kastély. Tanulmányok Komárik Dénes tiszteletére* (Budapest: Hild–Ybl Alapítvány, 2004), pp. 201–207
- Hudi, 2007: Hudi József, “Zsidó ifjak a pápai református kollégiumban”, *Acta Papensia*, 7 (2007), pp. 51–62
- Jakab, 2009: Jakab Réka, 2009: “Egy zsidó óras a református Ókollégium udvarán: Pápa város zsidó társadalma az 1848-as összeírás tükrében”, *Budapesti Negyed*, 17, no. 2 (64) (2009), pp. 17–41
- Jakab, 2010: Jakab Réka, 2010: “»Kóser-e a rabbi?« Ortodoxok és újítók a pápai zsidó községben az 1840-es években”, *Századok*, 144, no. 3 (2010), pp. 595–616
- Hidvégi, 2011: Hitvégi Máté, *Löv Lipót főrabbi élete* (Pápa: Pápa és Környéke Zsidó Kulturális Hagyományőrző Egyesület, 2011)
- Komoróczy Géza, “Löw Lipót egy elfeledett cikke”, in: Borsi-Kálmán Béla, szerk., *Homályzónák. Felvilágosodás és liberalizmus. – Zones d’ombre. Lumières et libéralisme. Tanulmányok Kecskeméti Károly 80. születésnapjára* (Budapest: Sík Kiadó, 2013), pp. 107–123; az interneten is: <http://mek.oszk.hu/11800/11888/11888.pdf>

Komoróczy Géza, “A pápai zsidók két évszázadából”, *Élet és Irodalom*, 58, no. 27 (2014. július 4), p. 8; és *Néprajzi Értesítő*, 96 (2014), pp. 133–135

Jakab, 2014: Jakab Réka, *Bérlőből polgár. Pápa város zsidó közösségének társadalom- és gazdaságtörténete, 1748–1848* (Budapest: L'Harmattan, 2014)

DOI: <http://dx.doi.org/10.17355/rkkpt.v24i2.118>

SÜVEGES GRÉTA*

Utazó kiállítások: újraalakuló kiállítóterek a magyar zsidóság reprezentációjában

Magyarországon az elmúlt néhány évben megnövekedett az időszakosan, kis anyaggal megjelenő, utazó, zsidó tematikájú kiállítások száma. A témák egészen színesek, a zsidó hagyománytól, helytörténeten át a Holokausztig. A kiállítások megjelenése több kérdést is felvet. Egyrészt új muzeológiai tendencia a nem szakmai körökből alakult civil szervezetek és egyesületek kiállítás-szervező munkája. Kérdés, hogy ki szervezi meg az adott kiállítást, milyen alapelvek mentén, milyen forrásokra támaszkodva. Itt vajon a muzeológiai munka jelentőségének csökkenéséről beszélhetünk, vagy inkább a muzeológia demokratizációjáról, szabad terjedéséről és műfaji átalakulásáról? Másrészt érdekes jelenség, hogy a kiállítások kilépnek a köintézményekből, és ugyan jóval kisebb tárgyi felszereltséggel, de betöltik a múzeumok oktató, ismertető munkáját. A Szigetre kivonuló lakókocsi vagy az országot bejáró Vagonkiállítás ismeretterjesztő jellegétől nem lehet eltekinteni. Ami szintén a demokratizálódás kérdésköréhez köthető: több emberhez eljuttatni az ismeretet, megtörni a kultúra terén az alapvető Budapest-központúságot – ez mind szembemegy az eddigi rendszerrel és annak nem feltétlenül tudatos szokásaival. Az alábbi írás négy kiállítást vesz számba, hasonlítja össze azok funkcióját és

* Az ELTE BTK Művészetelméleti és Médiakutatási Intézet munkatársa. E-mail:

suvegesgreta@gmail.com

Köszönettel tartozom Drelyó Ágnes, Klein Rudolf, Novák Ilona, valamint Toronyi Zsuzsanna segítségéért, a kiállítási anyagok elérhetőségének biztosításáért.

létrejöttük indokát, illetve vizsgálja az évről évre mozgásba lendülő kiállítások megsokasodásának jelenségét.

Az ilyesfajta utazó kiállítások legfőbb jellegzetessége, hogy télen megszűnnek létezni, és a mobilitás jegyében tavasszal és nyáron újra útnak indulnak.

„Molinó-kiállítás” Heves és Szolnok vármegye zsidóságáról

A kiállítás a történelmi Heves és Szolnok vármegye zsidóságának történetét mutatja be 1+11 molinón. Az első plakát a kiállítás ismertetése, utána 11 plakát az észak-magyarországi zsidóság életét és történelmét dolgozza fel tematikus szempontok alapján: betelepülés/letelepedés, gazdaság, az értelmiség szerepe a közösségben, oktatás, cionizmus, vallás, családok, Holokauszt és napjaink zsidósága. Ez a kiállítás önálló kezdeményezésből, önálló gyűjtőmunka alapján jött létre, készítői Orbánné Dr. Szegő Ágnes (Tiszafüredi Menóra Alapítvány kuratóriumi elnöke, akkor még az Országos Rabbiképző Intézet – Zsidó Egyetem könyvtárának igazgatónöje) és Drelyó Ágnes (kutatási munkatárs, pszichológus). A kiállítás anyagát közösen gyűjtötték és rendezték össze a molinónyi felületekre. Maga a bemutató 2014 őszére készült el a tiszafüredi zsidó kulturális napra. Azóta a kiállítás járt már Budapest számos pontján, valamint Gyöngyösön is, és a szervezők keresik a további kiállítási lehetőségeket.

A kiállítás egyik fontos eleme, ahogy ezt az alkotóktól megtudtam, hogy a jelennel kapcsolatot teremtő zsidó múltat mutassa be. Orbánné Dr. Szegő Ágnes és Drelyó Ágnes tudatosan nem Holokauszt-kiállítást szerettek volna létrehozni. Kicsiben igyekeztek megfogni a zsidóság történetét, ezen keresztül adva teljesebb és fragmentáltabb képet arról, hogy mit is jelentett zsidónak lenni vidéken egy adott közösségben. Nehéz egy kis közösség életéből kitörölni az egyetlen fotóst, a fűszeresbolt tulajdonosát vagy a rófst. A kiállítás ezekre a vidéki kis közösségekben nagyon is számító részletekre fókuszál. A tematikák felosztása és a leírások érdekesek a zsidó és nem zsidó közönségnek egyaránt. Bár a leírások általánosak, de egy rövid, időszakos kiállítás esetében éppen elég informatívak. A kiállítás egyik erőssége a jól összeválogatott, gazdag képanyag és annak elrendezése – a képek a Magyar Zsidó Levéltárból és magángyűjteményekből származnak. A kiállítás

formája alkalmas arra, hogy könnyen, és mégis a lényegét kiemelve reflektáljon az adott környezetben az eltűnt zsidó közösségre, illetve a kortárs közösségen belüli hiányukra, bemutatva azt, hogy mit is jelentettek az adott település vagy térség életében. A téma megközelítése éppen indirekt módon emeli ki azt, ami talán a legfájóbb a magyar Holokausztban: hogy a vidéki zsidó közösségek jelentős része megszűnt létezni, és sok helyen már csupán mikro-megemlékezések, néhány felújított temető, könyvtárként vagy kulturális központként megőrzött zsinagóga emlékeztet arra, hogy 70 évvel ezelőtt élő zsidó kulturális és vallási élet volt ott, hogy mindennapos együttéléstről volt szó.

A kiállítás anyagai elérhetőek a www.zsidomult.hu oldalon.

Vagonkiállítás

Novák Ilona, az *Emberség és előítélet* című vagonkiállítás projektvezetője foglalkozása szerint tanár, muzeológus és múzeumpedagógus, önállóan hozta létre kiállítását, majd rövid időn belül csatlakozott az Élet Menete Alapítvány önkéntes tevékenységéhez. A kiállítás már közel tíz éve járja az országot: 70 városban 130.000 ember látta. Jelenleg a Magyar Vasúttörténeti Parkban van elhelyezve. A kiállítás jelentős hangsúlyt fektet önkéntesek kiképzésére, kurzusokat szervez, hogy a fiatal tárlatvezetők közérthetően, a diákság nyelvét beszélve adják át közvetlen tudásukat a főként gimnáziumi csoportoknak.

Egyfelől érdekes megközelítésről van szó, ami sokban épít a civil önszerveződés és tanulás jellegére, és ez feltétlenül pozitív alkalmazása az új múzeumpedagógiai és tanítási módszereknek. Az egykori és jelenlegi önkéntesekkel való beszélgetés során kiderül, hogy ők is sokkal inkább magukénak érzik a történelmi eseményt azáltal, hogy önkéntes tárlatvezetőként részt vesznek a tragédia reprezentálásában. Továbbá Novák Ilona és csapata helytörténeti tablókát is létrehoznak egy-egy régióra, városra vonatkozóan éppen attól függően, hogy merre jár a vagon, így az adott közönséghez nem csak fizikailag viszik közelebb a kiállítást. A lényeg az önszerveződés és a személyes érintettség a tudás átadásának és megszerzésének folyamatában. A koncepció nem egyedi a zsidó oktatás terén: hasonló koncepcióra építve, bár lényegesen eltérő

szakmai és oktatási háttérrel szervez a Zachor Alapítvány a régi pesti zsidó negyedben idegenvezetéseket saját önkénteseik által.

Másfelől, ezzel a megközelítéssel a kiállítás tudományos, dokumentációs jellege részlegesen háttérbe szorul. Láthatóan nem történelmi precizitással elkészített anyagról van szó, hanem a deportálások és a Holokauszt egy általános és olykor igen felületes bemutatásáról – ami felvetheti a szakmaiság helyenkénti hiányának kérdését. A képek sorrendjében a vagon bejáratánál még felfedezni véltem valamiféle kronológiai sorrendet a zsidótörvényektől a deportálásig, azonban utána inkább amolyan montázsszerűen vannak összerendezve a Dunába lövés, a meztelen holttestek képei és családok portréi, illetve az alattuk lévő leírások. Ezek alapján sok múlik az önkéntes tárlatvezető felkészültségén és előadói készségén, és ezek hiánya az egész látogatás és a téma reprezentálásának minőségére kihathat.

A tér a kiállítás szerves része, valamint az egykori valóság megidézése. Arra vonatkozóan nem kaptam információt, hogy valóban egy olyan vagon van-e berendezve a kiállításnak, amelyet a deportálásokhoz használtak. Ez apró, de nem elhanyagolható különbség: nem mindegy, hogy történelmileg hiteles tárgyról van-e szó, vagy illusztrációról, díszletről. Annyi azonban bizonyos, hogy valóban egy korabeli marhavagont használtak.

Nehéz eldönteni, hogy a tárlat egy vagonnak és kényszerből szállított foglyainak tökéletes mását akarja-e bemutatni, vagy pedig a vagon helyszínként használva akarja a kiállítást prezentálni, az információt átadni. A padlón a színes, festett lábnyomok az egykori deportálási vagonok túlsúfoltságának a szimbólumai. A Braille-írás használata a feliratozásnál pedig azt mutatja, hogy a kiállítás igyekszik a legszélesebb közönség felé nyitni. A kiállítás lokális fókuszú anyaga és az önkéntes vezetés pedig elengedhetlenül egészítik ki egymást.

Két csoportot követve rá kellett jönnöm, hogy nehéz egy csapatnyi, olykor éretlenül viselkedő tinédzsert megszólítani. A figyelem körülbelül 20, maximum 30 percig tart. Az önkéntesek fiatal kora (20–25 év) önmagában láthatóan nem elég gimnazista csoportok megszólítására. A budapesti híreket, emlékezetpolitikai kérdéseket és vitákat követve az ember feltételez valamiféle általános vagy minimális tudást, mellette pedig titkon bevallva számít némi antiszemita felhangra is. Az alkalmi tapasztalat a

gimnazista diákokkal azonban azt mutatta, hogy a Holokausztot köreikben jobbra egyszerű, prózai tudatlanság övezi, és amikor felvezetésként az önkéntes lány megkérdezte őket, mivel is vádolták a zsidókat általában, akkor kiderült, hogy még antiszemita megjegyzéseik is idétlenek, és egyáltalán nem a közismert szólamok voltak. A vagon látogató osztályokban több roma diák is volt. Talán meg kellett volna említeni a roma Holokausztot, a romaüldözéseket is, hátha a téma ilyesfajta tágítása, illetve a 20. századi fajüldözésnek kontextualizálása újabb diskurzusra és további beszélgetésekre adna lehetőséget a diákság körében.

A vagonkiállítás tavasztól őszi elejéig járja az országot vasútállomásról vasútállomásra. A kapcsolatot alapvetően iskolákkal és önkormányzatokkal veszik fel. Ez is mutatja, hogy a kiállítás célja az információ átadásán túl a tanítás.

A Vagonkiállítás leírása elérhető az Élet Menete honlapján: <http://www.eletmenete.hu/vagon-kiallitas>.

EtnoMobilból Tabbert Majse

A harmadik most futó zsidó vándorkiállítás Toronyi Zsuzsanna, a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár igazgatójának lakókocsi-kiállítása, amelynek címe bibliai eredetű: *Mily szépek a te sátraid* (Num. 24:5). A kiállítás jól megtervezett munka eredménye, lényege a zsidó hagyomány bemutatása judaikákon és különböző hétköznapi tárgyakon, imákon és rítusokon keresztül. Muzeológiai szempontból talán ez a legfigyelemreméltóbb munka, ami nem oly meglepő, tekintve Toronyi Zsuzsanna szakmai hátterét és egyéb munkáit.

A vagonkiállításhoz hasonlóan ez a kiállítás is mobil térben (lakókocsi) van elhelyezve, a lakókocsi funkciója azonban itt egyértelmű: csupán teret ad a kiállításnak, teljesen megfelel a *white cube* kiállítótér fogalmának a valóban néhány grafikán kívül fehér és üres lakóautó belső tere. A *Mily szépek a te sátraid...* egyik legnagyobb erénye, hogy a kiállítótérnek köszönhetően, illetve a gondosan összerendezett tárgyakkal, tudatosan átgondolt esztétikai tartalommal, interaktív installációval valódi múzeumi élményt tesz mobillá.

A lakókocsi különlegessége, hogy előtte a Néprajzi Múzeum EtnoMobil 2.0 lakókocsis tárlatának adott teret, amelyet Frazon Zsófia és csapata hozott létre 17 múzeummal közreműködve 2011-

ben. Az a mobilkiállítás a múzeum mai szerepére reflektálva szól a mozgásról, a könnyen installálható kortárs tárgyokról. A kiállítás érintette a néprajztudományt, a helytörténetet, a műszaki muzeológiát, a zsidó múzeumot, a mindennapok-hétköznapok tematikáját. A Magyar Zsidó Múzeum később mintegy megörökölte a kocsit, és saját koncepciója alapján létrehozta a saját letisztult múzeumi terét. Toronyi Zsuzsa Tabbert Majséja (ez lett a későbbi lakókocsi-személy) jól reflektál Frazon Zsófia korábbi, Lola nevű EtnoMobiljára, mindazonáltal a zsidó kiállításanyag merőben más elgondolást követ: a gyűjtés helyett az alapvetően bemutató típusú kiállítás egy szövegekőzpontú kultúra vizuális reprezentációjára vállalkozott.

Tabbert Majse a főima (Amida/Smone eszre) tartalmára fűzi fel a kiállítás vezérfonalát, és a 18+1 áldáshoz rendel egy-egy tárgyat – és így igyekszik bemutatni a zsidó tradíció és gondolkodásmód lényegét. A kreatívan kiválasztott tárgyak – judaikák vagy akár a leghétköznapibb tornacipő – pedig a kortárs magyar zsidó létre és annak hagyományhoz kötődő vonatkozásaira reflektálnak. A lakókocsit az az igény hívta életre, hogy vidékre, többek között a vidéki zsidó hitközségekhez is eljuthasson egy, a magyar zsidóságot bemutató kiállítási anyag. A Toronyi Zsuzsanna által „imatanknak” is becézett lakókocsi az ország számtalan pontján járt, többek között Mosonmagyaróváron, Szarvason, Szombathelyen, számos budapesti rendezvényen, de a korlátozott anyagi lehetőségei miatt nem egyszerű mindenhova eljutni.

A mobil kiállítás interaktív és könnyen befogadható módon mutatja be a zsidó tradíciót, a vallási-kulturális szférát, egyfajta gondolkodásmódot. Érdekes a judaizmussal csak ismerkedő és a témában jártas nézőknek egyaránt. A kiállítás anyagai, az adott imarészletekhez rendelt tárgyak az egyik néző számára interaktív reprezentáció, a másik számára interaktív újraértelmezése a már ismert kultúrkörnek. A kiállítás leírása, valamint a megrendelésével kapcsolatos információk elérhetőek a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár megújult honlapján:

<http://www.milev.hu/vaacutendorkiaacutelliaacutetaacutes.html>.

Zsidóság az építészetben keresztül

Klein Rudolf építészettörténész, jelenleg a Szent István Egyetem, Ybl Miklós Építéstudományi Kar Építészettörténeti Szakcsoport munkatársa, *Zsinagógaépítészet Kelet-Közép-Európában 1872–1944* címen készített vándorkiállítást saját, 2011-ben megjelent *Zsinagógák Magyarországon 1872–1918* című könyve alapján, a Külgazdasági és Külügyminisztérium, valamint a Magyar Építőművészek Szövetségének támogatásával.

Ahogy a könyv, úgy a kiállítás is a közép-európai zsidóság vándorlását veszi alapul, illetve a letelepedést követően kialakuló kapcsolatokat az adott közösség mikro- és makrokörnyezetével, és hogy mindez miként is tükröződik egyes régiók zsinagógaépítészetén. A kiállítás informatív, anyaga logikusan felépített: az építkezési stílusoknak megfelelően veszi végig Közép-Kelet-Európa megmaradt zsinagógáinak építészeti jellegzetességeit, és azt kiegészíti a korabeli társadalomrajzzal is az adott régióra vonatkozóan, így helyezve azokat kontextusba. Külön kiemelendő még a kiállítás megjelenésének grafikus megtervezettsége.

A kiállítás rövid társadalomtörténeti bevezető után tíz színnel jelölve osztja fel a zsinagógákat építészetük tipológiája szerint. Így a következő típusú zsinagógák vannak: emancipáció előtti (középkori, kora újkori), falusi ház mintájára épült, polgárház, protestáns templom, Salamon temploma, kápolna, palota, katolikus templom/katedrális, bizánci templom, valamint két világháború közötti. Mátrixmódszerrel veti össze az építészeti (alaprajz, szerkezet, építészeti nyelv, tömegkompozíció) és az urbánus tipológia alapján a zsinagógákat. Különös hangsúly van a zsinagógaépítészetben létrejött „stiláris tisztátalanságon”: a 19. századi emancipációs törekvések, majd az egyenlő állampolgársági feltételek megszerzése során a legkülönbözőbb kombinációk jöttek létre egyes régiókban, amik jól tükrözték többek között a zsidó-keresztény kapcsolatok minőségét, a világi építészethez való viszonyt, a zsidó közösségek anyagi lehetőségeit.

Klein Rudolf kiállítása részletes és igényes módon mutatja be a zsinagógaépítészet alakulásán keresztül a közép-európai zsidóság társadalomtörténetét. A kiállítás érdekes abból a szempontból, hogy tárgyiasult megvalósuláshoz és terek bemutatásához kötődik. Míg a fent bemutatott vándorkiállítások inkább a közösség életének egy

adott eseményét, egy adott közösség életét, mindennapjait, vallását mutatják be, addig Klein Rudolf kiállítása a közösségek által létrehozott, megtervezett és tudatosan szervezett terein keresztül mutatja be Közép- és Kelet-Európa vidékeinek és városainak zsidó közösségeit, külső és belső viszonyrendszerüket.

A vándorkiállítás anyagát ez idáig többek között Budapesten, Szabadkán, Düsseldorfban, Zágrábban, Kolozsvárott, Kassán, Debrecenben láthatta a közönség. Legutóbb a Múzeumok Éjszakáján, Klein Rudolf megnyitó előadásának felvezetésével állították ki a Rumbach Sebestyén utcai zsinagógában. A kiállítás anyagából a közeljövőben készül angol nyelvű könyvkiadvány.

Ami jól látható a bemutatott négy zsidó vándorkiállítás létrejöttéből és céljaik megfogalmazásából, hogy mind könnyen mozgíthatóságukkal, mind pedig témáikat tekintve űrt kívánnak betölteni Budapest és a vidék kulturális közege között. Az utaztathatóság ténye arra reflektál, hogy a vidéki zsidóság reprezentáltsága általában perifériális, és leginkább időszakos kiállításokra, illetve megemlékezésekre koncentrálódik. A vándorkiállítások így részben értelmezhetők úgy is, mint kitekintések az aktív és egyre változatosabb budapesti kulturális zsidó életből. Hasonló jelenség még a Gólem Színház egyre népszerűbb vidéki megjelenése is. De ez a fajta felzárkóztatás kivetíthető általában is a Budapest–vidék viszonylatra, miszerint van egy kulturális-politikai centrum, aminek vonzáskörzetéből a vidék részvétele és reprezentációja a legkülönbözőbb szociológiai okok miatt rendre ki- és elmarad.

Mindezekon túl ezek a mobil kiállítások már csupán létükkel is reflektálnak arra az űrre, amit a Holokauszt hagyott maga után Magyarországon egy-egy város és falu szatócsainak, kereskedőinek, fuvarosainak, fényképészének, orvosának, rőfőseinek, a zsinagógák közösségének megsemmisítésével. A legfiatalabb generációnak mindez mára már csak történelem, és ezek a kiállítások éppen abban segítenek, hogy interaktívan, a személyes bevontságon, az önkéntesség élményén keresztül ismertessenek meg egy majdnem egészen ismeretlen, elhallgatott múltat, és ami a legfontosabb, annak hétköznapi vonatkozásait.

Bár egyes esetekben az anyagi kényszerűség hozta létre ezeket a kisebb, utazó anyagokat, a vándorkiállítások lehetőségeket

biztosítanak a legkülönbébb kapcsolatok létrejöttére, legyen szó a Néprajzi és a Magyar Zsidó Múzeum koprodukciójáról, Novák Ilona városnként összehozott önkénteséről, vagy mikrotérségek önkéntes kutatómunka utáni felfedezéséről, kistérségi intézmények, önkormányzatok és iskolák együttműködéséről.

A muzeológia és múzeumpedagógia új kihívásokkal találja szembe magát nap mint nap: korlátozott anyagi lehetőségek, a legújabb generáció megszólítása, a digitális fejlődések alkalmazása, a leghatékonyabb módszereinek megtalálása, nehéz történelmi események felelősséggel való bemutatása. Mindezek során gyakran sor kerül a kőintézmények és gyűjteményeik reprezentálásának átstrukturálására, újragondolására. A fent felsorolt példák mind a kortárs magyar történelemtanításnak, a zsidó hagyomány bemutatásának lehetséges és sikeres megvalósításai, amelyek egyaránt szólnak a zsidó és nem zsidó közönség számára, és lehetőséget nyújtanak egy eltűnt társadalmi együttéléstről való diskurzus megnyitására.

NÉMETH ÁDÁM*

Diversity Studies: új társadalomtudományi paradigma?

Tanulmányom célja egy új, napjainkban formálódó, és ezért Magyarországon talán még kevésbé ismert tudományterület, a *diversity studies* (melyre magyarul talán a diverzitáskutatás szókapcsolat a legmegfelelőbb terminus) elméleti kereteinek bemutatása egy olyan „diszciplínateremtő” kiadvány révén, mely 2015. januári megjelenésekor első ízben kísérelte meg rendszerbe foglalni annak céljait és módszereit. A Steven Vertovec szerkesztette kötet *Routledge International Handbook of Diversity Studies* címmel jelent meg.¹

Maga a kifejezés természetesen nem új, hiszen az következetlenül ugyan, de korábban is felbukkant már a szakirodalomban, azonban tudomány-rendszer-tani pozíciója és legitimitációja csak napjainkban kezd letisztulni, megszilárdulni.

1. Az intézményi háttér

A kötet ismertetése előtt fontos röviden kitérni annak *intézményi háttérére* is, hiszen az számos felmerülő kérdésre magyarázattal szolgálhat. A könyv szerkesztője, egyúttal a diversity studies koncepció megalkotója Steven Vertovec, a szociálintropológia nemzetközileg elismert személyisége, a Max Planck Institute for the Study of Religious and Ethnic Diversity (a továbbiakban MPG-MMG²)

* A szerző PhD, tudományos segédmunkatárs. Pécsi Tudományegyetem, TTK, Földrajzi Intézet, Társadalomföldrajzi és Urbanisztikai Tanszék. E-mail: nemethadam@gamma.ttk.pte.hu, n.adam86@gmail.com

¹ Routledge, Taylor & Francis Group, 2015, 404 oldal

² Németül: Max-Planck-Institut zur Erforschung multireligiöser und multiethnischer Gesellschaften. Ezúton szeretném megköszönni az intézet mun-

kutatóintézet jelenlegi társigazgatója. (Bizonyos szempontból magának az intézmény létrejöttének a története is tanulságos. A világhírű, eddig összesen 32 Nobel-díjas kutatóval büszkélkedhető németországi Max Planck Institute 2007-ben megszüntette a történelemtudománnyal foglalkozó göttingeni intézetét, és ennek helyén szervezte meg az MPG-MMG kutatóközpontot. Egyes vélemények szerint ez jól illusztrálja a német állam, és közvetve a nyugat-európai országok prioritásait: égető szükség mutatkozik olyan kutatási eredményekre, melyek a mindennapjainkat egyre inkább meghatározó jelenséggel, az etnikai, vallási, nyelvi, kulturális sokszínűséggel foglalkoznak.)

Vertovec diverzitáskutatási koncepciójának bizonyos elemei épp abból a tapasztalatból származnak, hogy tíz évvel ezelőtt egy koherens egészként működő kutatóközpontot kellett megszerveznie a legkülönbözőbb országból származó, és a legkülönbözőbb tudományterületen tevékenykedő szakembergárdából. Szükség volt egy olyan elméleti keret megalkotására, mely közös platformot jelent, egyszersmind párbeszédet biztosít az azonos témával foglalkozó, de ahhoz különböző szemléletmóddal közelítő antropológusok, szociológusok, demográfusok, történészek, politológusok, pszichológusok, nyelvészek, geográfusok, jogászok stb.között. Ennek alapjait már „székfoglaló” beszédében is ismertette,³ és ebben a tekintetben a koncepció legalább annyira tekinthető egy multidiszciplináris kutatói csapat kommunikációs eszközeként, mint egy társadalomtudományi szemléletmódként, esetleg paradigmaként.

A másik fontos előzményt az a csaknem félszáz részes interjúszorozat jelentette, melyet 2009-cel kezdődően a MPG-MMG munkatársai készítettek az etnicitás-kutatás „nagyágyúival”, Arjun Appaduraitól Thomas Hylland Eriksenen át Rogers Brubakerig. E szakmai eszmecseréknek már a kezdetektől visszatérő motívuma volt a „diverzitás, mint társadalomtudományi rendező elv” kérdése, ami fontos pillérét képezte a majdani kötetnek is.

Végül, de nem utolsósorban figyelembe kell venni a tényt, hogy a könyvben elsősorban a szociálintropológiai szemléletmód tükröző-

katársainak, köztük Steven Vertovecnek, a göttingeni vendégkutatói időszakom alatt nyújtott rengeteg segítséget és a hasznos szakmai tanácsokat. A kutatás a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásával valósult meg (NKFIH PD 115951 ny. számú pályázat).

³ Vertovec, Steven: *Conceiving and researching diversity...*, i. m., 2009, 8..

dik, tehát legtöbb esetben a „társadalmi alulnézet”⁴ perspektívájából nyerünk betekintést a diverzitáskutatás komplex problematikájába.

2. A kötetről röviden

Ezzel együtt Vertovec nem győzi elégszer hangsúlyozni a kooperatív multidiszciplinaritás jelentőségét. E törekvést maga a szerzőgárda összetétele is nyomatékosítja, hiszen a *Routledge International Handbook of Diversity Studies* írói közt nem kevesebb, mint 45 nevet találunk; antropológusokat, szociológusokat, nyelvészeket, geográfusokat, politológusokat, pszichológusokat stb. egyaránt, Németországtól az USA-n át Szingapúrig. A 404 oldal terjedelmű, 5 fejezetre és összesen 41 alfejezetre tagoló kötet így külön-külön is értelmezhető, de egy átfogó logikai ív mentén mégiscsak lazán összekapcsolódó tanulmánygyűjteménynek tekinthető. Az alábbiakban a könyv bevezető fejezetének („Introduction: formulating diversity studies”) legfontosabb sarokpontjaira fókuszálok, amit a kötet további fejezeteinek nagyvonalú ismertetése követ.

3. Diverzitás: társadalomtudományi rendezőelv?

Stuart Hall megfogalmazása szerint⁵ a 21. század egyik kulcskérdése az lesz, hogy „hogyan leszünk képesek együtt élni a különbségekkel”, azaz az etnikumok, kultúrák, nyelvek, vallások – máig a legfontosabb identitásképző kategóriák – gyorsuló ütemű keveredésével. Míg a „Nyugat” számára a bevándorláspolitikai szabályozása és a modern értelemben vett multikulturalizmus menedzselése, úgy tűnik, a közeljövő egyik legfontosabb kihívása lesz, addig Köztes- és Kelet-Európában egyelőre a történelmi kisebbségek helyzete és a multietnikus területek státusza sincs még megoldva, lezárva. Nem véletlen tehát, hogy az elmúlt években mind a laikus közvélemény, mind a politikai szféra oldaláról egyre növekvő érdeklődés övezi a diverzitással kapcsolatos kutatásokat.

A problémafelvetés másik szálát Vertovec a manapság – különösen az USA-ban és Kanadában – igen divatos „diverzitás” szó *hét-köznap*i használatáig vezeti vissza. A kifejezés népszerűsége egy-

⁴ Eriksen, Thomas Hylland: *Etnicitás és nacionalizmus...*, i. m., 2008.

⁵ Hall, Stuart: *Culture, community, nation...*, i. m., 1993.

részt a különböző diszkriminációellenes (feminista, afroamerikai, apartheidellenes stb.) mozgalmak sikereivel, az észak-amerikai és nyugat-európai társadalmak nyitottabbá válásával, továbbá a multikulturalizmus társadalmi elfogadottságának gyengülésével, azaz az „m-szó” devalválódásával magyarázható, melynek helyét bizonyos szövegkörnyezetben mára a diverzitás vette át, ami egy sokkal értéksemlegesebbnek tűnő kifejezés. (Ruth Mandel a későbbiekben „Diversity Inc.”-nek nevezi azt a jelenséget, amely ma meghatározó eleme az amerikai hétköznapiaknak, többek közt az egyetemi életnek is, és amely praktikusán bármire utalhat, ami kívül esik a „fogyatékossgal nem rendelkező, középosztálybeli, fehér, heteroszexuális férfi” kategóriáján.)⁶ Bevezetésében Vertovec hangsúlyozza, hogy amennyiben a diverzitást a tudományos diskurzus részévé kívánjuk tenni, megfelelő távolságot kell tartani a szó köznapi, gyakran következtelen használatától, illetve esetleges ideológiai jelentéstartamától.

A *Thinking about diversity: prospects for social science* című alfejezetben így a szerző arra keresi a választ, hogy a társadalomtudományok miként alkalmazhatják, hogyan építhetik be terminológiájukba a diverzitás fogalmát. Vertovec amellet érvel, hogy a kifejezés – látszólagos bizonytalansága, talán túlságosan is átfogó jellege ellenére – magában hordozza a *potenciált*, hogy a társadalomtudományok számára egyfajta *rendező elvvé* váljon. Hogy pontosan hogyan, azt Vertovec nem kívánta önmaga definiálni, a kérdést inkább szakmai vita tárgyává tette. Itt kap fontos szerepet a korábbiakban említett MPG-MMG interjúsorozat, hiszen annak legfontosabb konklúzióit – csaknem egy tucat konkrét idézettel kiegészítve – a szerző ebben az alfejezetben foglalja össze. Az alábbiakban csupán néhány passzust emelek ki ezek közül, érzékeltetve a gondolatmenet fő csapásirányát.

„Ha a kutatások előre megadott kategóriákkal indítanak, a helyett, hogy az elemzés szempontjából a leginkább releváns kategóriákat használnák, akkor ez több problémát okoz, mit amennyi hasznot hoz. (...) Mérti például az [amerikai] ’latinok’ mobilitását az ’ázsiaiakéval’ összehasonlítva, egyszerűen értelmezhetetlen sok ember számára, akik e csoportokba

⁶ Mandel, Ruth: *Racing diversity: ethnicity, euphemisms, and 'others'...*, i. m., 2015, 61-62.

tartoznak, hiszen ezek a kategóriák számos fontos különbséget elfednek például gazdagok és szegények, magasan vagy alacsonyan kvalifikáltak között.” (Josh DeWind).

„Ha azt mondjuk, 'diverzitás', mindig emlékeztetnünk kell magunkat arra, hogy a diverzitás megvan minden egyes kijelölt csoporton belül, és soha nem abszolút határokról van szó.” (Thomas Hylland Eriksen).

„Arra az előfeltételezésre utalok, hogy világos határok léteznének a 'mi' és az 'ők' között. (...) Az elkülönítés a 'vagyvagy' logika mentén sok esetben már nem érvényes, (...) azt ki kell egészíteni és felül kell írni a 'nem csak, hanem is' új logikájával” (Ulrich Beck).

A diverzitáskutatás koncepciója „hasznos, mert többperspektívájú szemléletet von magával, és nem fókuszál kizárólagosan az etnicitásra, a nemre vagy a társadalmi osztályra. Egyesíti e különbözőségek valamennyi formáját, a megkülönböztetés és kategorizáció valamennyi módját; arra készlet minket, hogy a köztük lévő kapcsolatokon gondolkodjunk (...) és a társadalmi folyamatokat holisztikus perspektívában lássuk. (...) Megvan az az előnye, hogy elkerüljük a túlspecializálódást (...) és a túlzott leegyszerűsítést” (Andreas Wimmer).

„A fogalom [diversity studies] egy fontos fordulópontot jelez a társadalomtudományi gondolkodásban, eltávolodva a specializmusok, a lineáris gondolkodás, a lineáris dinamika világtól azon felismerés irányába, hogy egy új társadalomtudományra van szükségünk, mely komplexitásában képes megérteni a világot. (...) A megújításban, úgy vélem, a diverzitásnak még érdekesebb szerep juthat egy új társadalomtudományi lexikon részeként.” (Ash Amin).

E nemzetközileg is ismert és elismert teoretikusok közös gondolkodása segít letisztázni a diverzitás fogalmát, megvilágítja annak értelmezési lehetőségeit, egyszersmind felhívja a figyelmet a diverzitáskoncepcióban rejlő potenciálra (nem elhallgatva a kritikusok által hangoztatott téziseket sem), mely alkalmasnak mutatkozik egyfajta holisztikus társadalomtudományi szemléletmód érvényesítésére.

4. A diverzitáskutatás elméleti keretei

A *diverzitás* szó maga a legáltalánosabb értelemben a társadalmi elkülönülés módjait, a sokféleség formáit jelenti, mely magában foglalja az emberek közti *különbözőség valamennyi lehetséges dimenzióját* az életkortól és nemtől kezdve a társadalmi osztályon át az etnikai és vallási hovatartozásig, vagy akár a fogyatékoság különböző típusaiig. Minden olyan aspektus számít, amely mentén bárki, bármikor, bárhol, bármiért különbözőnek látja önmagát másokhoz képest, illetve különbözőként érzékeli a társadalom bizonyos csoportjait. Ezek a kategóriák természetesen mind társadalmi konstrukciók, melyeknek vagy egyáltalán nincs biológiai alapjuk (például vallás, anyanyelv), vagy ha mégis, akkor nem az objektív genetikai tulajdonságok számítanak (pl. a biológiai nem, vagy a bőrszín), hanem e személyiségjegyek szubjektív társadalmi jelentése és jelentősége.

A *diversity studies* lényege, hogy az a hagyományos szemléletmóddal ellentétben nem az etnikai, nyelvi, vallási stb. csoportok felől közelít egy adott problematikához, hanem magát a diverzitás fogalmát teszi központi, analitikai kategóriává. A „super-diversity” koncepcióból kiindulva⁷ magát a társadalmat is térben és időben *egy-másra rétegződő* diverzitás-fedvényekként értelmezi. Ez egyszerre jelenti a diverzitás különböző dimenzióinak keresztretegzettségét (nem, kor, társadalmi osztály, jogi státusz, rassz, etnikum, vallás, nyelv, törzs, kaszt stb. – a különbözőség bármely formája, ami identifikásképző kategória lehet), valamint a „régí és új diverzitások találkozását” (például ahogy az újabb és újabb bevándorlási hullámok más-más jellegű diverzitási mintái egymásra épülnek). E logika szerint a diverzitás fedvényeit nem érdemes külön-külön vizsgálni; fontosabb, hogy komplex egészként lássuk azok struktúráját, elemezzük a köztük lévő kapcsolatokat, illetve ezek időbeli és térbeli dinamikáját egyaránt.

Mivel egy új, napjainkban formálódó tudományterületről beszélünk, mely nem rendelkezik még tökéletesen kikristályosodott részletekkel, a diverzitáskutatás *tudományrendszertani* pozíciója is képlékeny. Leginkább talán egy szupradiszciplináris fogalomként értelmezhető, amely ernyőként fogja át az olyan, eleve multidiszciplináris

⁷ Vertovec, Steven: *Super-diversity and its implications...*, i. m., 2007.

tudományterületeket, melyek a társadalmi különbözőség más-más aspektusait kutatják (ethnic studies, racial studies, religious studies, migration studies, gender studies, sexuality studies, cultural studies stb.); ideális feltételeket teremtve a diszciplínák hatékony kommunikációjának, szinergiájának.

A diverzitáskutatás mindenekelőtt „a társadalmi és kulturális különbségek észlelésével, konfigurációival, egyenlőtlenségeivel, interakcióival, térbeli manifesztálódásával és ezek politikai vonatkozásaival foglalkozik”. Célja, hogy „megértse a társadalmi elkülönülés formáit, mechanizmusait és következményeit”. A szerző rámutat: e kutatások nem szólhatnak a különbözőség bármely formájának ünnepléséről, népszerűsítéséről, igazolásáról vagy tárgyiasításáról, és nem lehet céljuk, hogy valamiféle naiv, vidám képet láttassanak az „egység a sokféleségben” jelmondatról. Helyette a másság különböző formáira, az elkülönülés folyamataira és következményeire kell fókuszálni, ami magában foglalja a diverzitás eleve adottnak vélt kategóriáinak megkérdőjelezését is. Deklarált célja továbbá az eurocentrikus szemléletmód megváltoztatása, és a nem nyugati narratívák egyenrangú elismerése is.

A diversity studies természetesen nem *előzmények* nélkül való. Számos olyan episztemológiai kérdés felmerül, melyek egyáltalán nem új keletűek a társadalomtudományok számára, de az új szemléletmód természetesen újfajta válaszokat igényelhet. A koncepció bizonyos elemeit megtaláljuk – hogy csak néhány közvetlen előzményt emeljünk ki – a már említett szuper-diverzitás modellben éppúgy, mint az interszekcionalitás gondolatvilágában. (Az individuumok, mint a társadalom építőkövei, egyéneknént is a legkülönbözőbb módon kategorizálhatók. Az interszekcionalitás legfontosabb üzenete és tanulsága, hogy nem szabad egyetlen tulajdonságra, egyetlen változóra – például a vallásra vagy az etnikai hovatartozásra – redukálni az egyének összetett identitásstruktúráit. Erre utalnak a fenti, Josh DeWindtől citált sorok, illetve erre hívja fel a figyelmet egy korábbi munkájában Eriksen is: „az a kutató, aki az etnicitást keresi, meg is fogja találni, minden valószínűség szerint azon az áron, hogy közben szem elől téveszt más típusú kapcsolatokat, amelyek szintén ott vannak”.⁸ (A problémát remekül illusztrálja az alábbi, a *The New Yorker* c. napilapból származó karikatúra is – 1. ábra).

⁸ Eriksen, Thomas Hylland: *Etnicitás és nacionalizmus...*, i. m., 2008, 215. oldal

1. ábra. „Miként válaszoljak Önnek erre a kérdésre? Egy etnikai csoport, egy iskolázottsági vagy jövedelmi osztály tagjaként, netán vallási kategória szerint?”⁹

4.1. A kutatások két fő csapásiránya

Vertovec alapvetően két irányt jelöl ki a *diversity studies* szellemében fogant kutatások számára, amelyek természetesen nem választhatók élesen ketté. Az első csoportba a *társadalmi elkülönülés*

⁹ Steven Vertovec (szerk.): *Routledge International Handbook of Diversity Studies...*, i. m., 2015, 11. oldal

módjainak vizsgálatával („modes of social differentiation”) foglalkozó vizsgálatok tartozhatnak. Hogyan jönnek létre és formálódnak a diverzitás dimenziói, azokat hogyan értelmezzük és használjuk a mindennapokban, azok hogyan jelennek meg az egyének számára, hogyan intézményesülnek, és hogyan reprodukálódnak például az intézmények vagy politikai érdekcsoportok tevékenysége által? Mikor, hol és miért lesz a különbözőség bizonyos formája fontosabb a másinál? Milyen hatása van és lehet mindennek az interperszonális, illetve csoportközi kapcsolatokra? Hogyan ágyazódik be mindez a szociális, gazdasági, politikai struktúrákba? Számos hasonló kérdést felsorol a szerző, amik megkerülhetetlennek tűnnek e témában, összesen nyolc konkrétabb témát is érintve, melyek a következők: kategorizáció, társadalmi egyenlőtlenség, a csoporton belüli/kívüli kérdése, askripció, csoport és kategória, szimbolikus és szociális határok, identitás, interszekcionalitás.

A kutatások másik fő csapásirányát a *komplex társadalmi környezetek („complex social environments”)* vizsgálata jelöli ki, ami utalhat makro-, mezo- vagy mikroszintű, azaz például. országos, regionális vagy lokális, akár településen belüli elemzésekre is. A klasszifikáció mechanizmusai ugyanis természetesen nem vákuumban, hanem mindig történelmileg meghatározott kontextusban zajlanak: adott szociális, gazdasági, politikai struktúrákban, intézményi rendszerekben, meghatározott erőviszonyok, egyenlőtlenségek és térbeli különbségek mellett. Alapvető kérdés, hogy ezek a kondíciók miként befolyásolják a társadalmi elkülönülés különböző módjainak dinamikáját, illetve fordítva: a diverzitás és diverzifikálódás jellegzetességei milyen hatást gyakorolnak a komplex szociális környezetre?

Mivel a diverzitás egyes dimenziói a társadalmakban más-más módon és más-más súllyal jelennek meg, ráadásul azok rendkívül összetett – részben hasonló, részben pedig eltérő – mechanizmusok által működnek, értelemszerűen különböző szemléletmóddal és kutatási módszerekkel kell közelíteni hozzájuk. Ez azonban nem zárja ki annak lehetőségét, hogy mindezt egy átfogó fogalmi keretrendszerben, egy egységes logikai váz mentén értelmezzük. Ezt a szerepet hivatott betölteni a diverzitáskutatás, ami tekinthető akár egyfajta tudományos lingua francának is. Jogosan merül fel a kérdés, hogy hogyan teremthető meg e közös platform, a diszciplínák közötti párbeszéd?

4.2. *A triád*

A szerző a *konceptuális triádnak* nevezett modell révén látja biztosítottnak mindezt, melyet a szociálintropológia manchesteri iskolájának ún. szituációelemzési technikájából eredeztet.¹⁰ Lényege, hogy a diverzitáskutatás keretén belül három absztrakt analitikai egységet („domain”) különít el, melyek szükségszerűen összekapcsolódnak, egymást kölcsönösen kiegészítik. Mitchell modelljében e hármas magára az „eseményre” (a tényleges társadalmi interakciókra), a „szituációra” (arra, ahogyan az emberek jelentést tulajdonítanak az eseménynek), illetve a „háttérre” vonatkoznak (a környezetre, ami meghatározza, ami történik). A triád elemeit az alábbi fókuszpontok jelentik:¹¹

- *Konfiguráció („configurations”)*
Ebben a tárgykörben a diverzitás mérhető struktúráként jelenik meg. Ez egyrészt magában foglalja a diverzitás objektív(nek tűnő) aspektusait, beleértve a statisztikai adatokat, a „hivatalos, előre gyártott” cenzuskategóriákat és minden olyan kvantitatív, számszerűsíthető tényezőt, ami ezzel hozható összefüggésbe (korrelációk, változók, térképek, az integráció, vagy épp a társadalmi kohézió mérőszámai stb.). Másrészt a szó utal a diverzitás strukturális kondícióira is, mely kereteken belül az emberek az életüket élik: a politikai, gazdasági környezetre, a földrajzi adottságokra, a jogrendszerekre, illetve minden egyéb körülményre, ami nem statikus, hanem folyamatosan változó paraméterként képezi a diverzitás mitchelli hátterét, azaz kontextusát.
- *Megjelen(ít)és („representations”)*
E második analitikai fókuszpont eltávolodik a kvantitatív világtól, és a diverzitás szubjektív, perceptuális értelmezését helyezi előtérbe: ahogy az egyes individuumok elképzelik és megélik a diverzitást, ahogy a társadalmi különbözőség bizonyos formáiról önmagukban képet alkotnak, azoknak

¹⁰ Gluckman, Max: *Analysis of a social situation in modern Zululand...*, i. m., 1940; Mitchell, J. Clyde: *Case and situation analysis...*, i. m., 1983.

¹¹ Részletesen: Vertovec, Steven: *Conceiving and researching diversity...*, i. m., 2009.

értelmet és jelentőséget tulajdonítanak. Ide tartozhat annak vizsgálata is, hogy a kulturális sokszínűség mint elvont fogalom hogyan jelenik meg a hétköznapijainkban; a médiában, a művészetekben, az irodalomban, a politikában, az üzleti életben, vagy akár a gasztronómiában. A képek, szimbólumok, metaforák, személyes narratívák, szubjektív jelentések, attitűdök, sztereotípiák, ideológiák, vagy például a kollektív emlékezet vizsgálata már egyértelműen a kvalitatív kutatások terepét jelentik.

- *Társadalmi interakciók, találkozások („encounters”)*

A harmadik elemzési egység arra vonatkozik, ahogyan a diverzitást a mindennapokban megtapasztaljuk. Ez elsősorban a tényleges emberi kapcsolatokra és kölcsönhatásokra vonatkozik, arra, ahogy az individuumok és az etnikai, nyelvi, vallási stb. csoportok kommunikálnak és érintkeznek egymással, ahogy a multikulturalizmus a mindennapi életben működik. Az interperszonális és csoportközi kontaktusok hatásainak, következményeinek vizsgálata közt olyan kutatási témákat említ a szerző, mint a kreolizáció, a pidzin nyelvek, a hibrid identitások, vagy épp a fúziós kultúrák létrejötte, a konfliktusok kialakulása, de alighanem ide sorolhatók azok a szociológiai elméletek is – például a kontakthipotézis, a versengéselmélet –, amik a társadalmi kohézió és a kulturális diverzitás kapcsolatát hivatottak modellezni. A triádnak e szegmense elsősorban a mikroszintű elemzések színtere, melynek tanulságai természetesen mezo- és makroszinten is relevánsak lehetnek.

Vertovec hangsúlyozza, hogy ezek az analitikai egységek – melyeket másutt a „strukturális”, a „diszkurzív” és az „interakciós” címkével is illet – a gyakorlatban szükségszerűen össze kell, hogy kapcsolódjanak. Bármely tudományterületen is tevékenykedünk, a triád bármelyik eleméhez is tartozzon a konkrét kutatási témánk, a diverzitáskutatás szempontjából a másik két „domain” tanulmányozása is elengedhetetlen, hiszen azok kölcsönösen kiegészítik egymást. Egy adott esemény helyes értelmezésének szempontjából fontos megérteni például a diverzitás reprezentációjának (például szubjektív percepciók, sztereotípiák, kategorizációs mechanizmusok) és a konfigu-

rációjának, azaz kontextusának aspektusait is (jogi státusz, politikai elismertség, szociális, gazdasági helyzet stb.). Vagy egy másik logikai irányban: a diverzitásról, vagy akár a multikulturalizmusról alkotott általános képet vajon hogyan befolyásolják a tényleges társadalmi interakciók, akár konkrét események, és hogyan formálják a „kemény” strukturális kondíciók, például a demográfiai folyamatok vagy az adott politikai környezet.

5. A kötet további fejezetei

A könyv további szerkezete a fenti gondolatmenetet követi. Első fejezete a „*Dimensions of diversity*” címet viseli, és a társadalmi különbségek néhány kulcsfontosságú aspektusát boncolgatja, beleértve a nem, az életkor, a szexuális orientáció, a fogyatékoság, a rassz, az etnikum, a vallás, a nyelv és a kasztrendszer szerinti elkülönülés formáit, illetve a jogi státuszok (történelmi kisebbségek, bevándorlók, menekültkérvők stb.) sokféleségét. A második blokkban („*Historical geographies of diversity*”) a Vertovec-féle triád koevolúcióját követhetjük nyomon néhány történelmi példán – Római és Ottomán Birodalom, Karib-térség, India, Dél-Afrika, Szingapúr, Balkán, a fasizmus utáni Európa stb. – keresztül, különös hangsúlyt fektetve az etnikai és vallási csoportok, valamint a mindenkori hatalmi erőviszonyok kapcsolatára. A „*Policies and politics of diversity*” című fejezet tanulmányai az alapvető szabadságjogok, az egyenlőség, a méltányosság, az igazságosság és az elismerés hívószavai köré fonódnak, és a diverzitás menedzselésének, „kormányzásának” politikai vonatkozásait elemzik. A negyedik szakasz („*Encounters and diversity*”) az egyének és csoportok közti interakciók különböző formáira fókuszál, olyan témákat érintve, mint az előítéletesség, a diszkrimináció, a xenofóbia, a szegregáció vagy a társadalmi kohézió. Az utolsó öt tanulmányt a „*Fusions of diversity*” című fejezet fűzi össze. Más-más szempontból ugyan, de a diverzitás különböző formáinak dinamikájára, a kategóriák képlékenységére hívják fel a figyelmet az asszimiláció, a kreolizáció és a szinkretizmus mechanizmusain, illetve az interszekcionalitás és a kulturális komplexitás fogalmain keresztül.

6. Tanulságok, lehetőségek a geográfia számára

A konstrukcionista felfogás szerint az etnikai csoportok nem statikus, hanem kulturális alapokon nyugvó, puha határokkal rendelkező, dinamikus és szituatív társadalmi produktumok, melyek ezáltal nem mérhetők és statisztikailag nem is kategorizálhatók. E posztmodern, képlékeny etnikumdefiníciók és a természetüknél fogva merev, objektív statisztikai kategóriák közötti ellentét áthidalása napjaink egyik legfontosabb kihívásának számít az etnicitáskutatással foglalkozó szociológusok és geográfusok számára. A statisztikai adatok használatával és a kvantitatív módszertan létjogosultságával kapcsolatos vélemények a teljes vagy részleges elutasítástól¹² a nyilvánvaló hasznosság hangsúlyozásáig szóródnak.¹³ A *diversity studies* koncepciója, úgy tűnik, explicit módon nem zárkózik el a kvantitatív szemléletmódtól, hiszen a triád részeként a diverzitás strukturális kondíciói közt helyet biztosít számára, bár a hangsúly kétségkívül nem erre helyeződik. A statisztikai adatok elemzése így a diverzitáskutatás kis szeletét jelentheti, ami gyakran szükséges, de sohasem elégséges része az adott kutatási projektnek.

Milyen kapcsolódási pontok képzelhetőek el a *diversity studies*, illetve a geográfia között?

(1) Mivel a hagyományos társadalomföldrajzi kutatásoknak szükségserűen számszerűsített statisztikai adatokra van szüksége, az egyik ilyen lehetőséget a triád első, „konfiguráció” címkével ellátott fókuszpontja, a diverzitás és diverzifikáció kemény paramétereinek beemelése jelentheti. A sokat kritizált, egyes vélemények szerint meghaladottá, némely elemében talán elavulttá is váló klasszikus etnikai földrajznak bizonyos szempontból új impulzusokat adhat a diverzitáskutatás szemléletmódja. Egyrészt, mivel a koncepció a diverzitást teszi központi, vizsgálati kategóriává, a kartográfiai munkáknak már nem a térbeli etnikai határok keresésére, vagy az etnikai csoportok pontos méretének meghatározása kell koncentrálniuk, sokkal inkább magára a multietnicitás jelenségére és dinamikájára.

¹² Pl. Kertzer, David I. – Arel, Dominique: *Census and identity...*, i. m., 2002; Keményfi Róbert: *Földrajzi tér és etnicitás...*, i. m., 2010.

¹³ Pl. Brown, Graham K. – Langer, Armin: *Conceptualizing and measuring ethnicity...*, i. m., 2013; Williams, Malcolm – Husk, Kerry: *Can we, should we, measure ethnicity?...*, i. m., 2013

Másrészt, mivel az etnikai identitás nem redukálható egyetlen szóra vagy népszámlálási címkére, az egymásra rétegződő diverzitásfedvények vizsgálatával árnyaltabb kép alkotható egy adott társadalom diverzitási mintáiról, annak időbeli és térbeli változásairól. Ez azt is jelenti, hogy kulcsfontosságú lenne az eddig egymástól több-kevésbé elkülönülten tevékenykedő etnikai földrajz, vallásföldrajz, nyelvföldrajz, kulturális földrajz, feminista földrajz stb. bizonyos fokú integrációja, egyfajta holisztikus szemléletmód érvényre juttatása.

(2) A másik kapcsolódási pontot a triád harmadik, „társadalmi interakciók, találkozások” elnevezésű elemzési egysége jelentheti. Ez elsősorban a mikroszintű vizsgálatok terepe: vajon a diverzitás hogyan formálja a teret; a parkok, utcák, iskolák, bazárok stb. képét és életét, illetve fordítva: a tér (mely itt elsősorban szubjektív, mentális térként értelmezhető) bizonyos pontjaihoz köthető mindennapi személyes élmények, tapasztalatok, más etnikumú, vallású, anyanyelvű stb. emberekkel való érintkezések miként befolyásolják a diverzitásról alkotott szubjektív percepciókat. Jó példát láthatunk erre az MPG-MMG „Globaldivercities” nevű, többek közt New York-i, szingapúri és johannesburgi esettanulmányokat tartalmazó projektjében.¹⁴

Végső soron minek tekinthető tehát a *diversity studies*? Egy divatos frázisnak? Egy szupradiszciplináris tudományterületnek? Egy elméleti keretnek? Egy kommunikációs eszköznek? Egy szemléletmódnak? Netán egy új társadalomtudományi paradigmának? Egyelőre nem lehet egyértelmű választ adni erre a kérdésre, hiszen egy egészen új és még képlékeny koncepcióról beszélünk, de talán nem tévedek nagyot, ha azt állítom: ezek közül bizonyos mértékig mindegyiknek, bár számomra, etnikai földrajzoscént, legelsősorban a holisztikus szemléletmódban rejlő potenciál tűnik igazán innovatív erejűnek. Akárhogy is, ahogy a diverzitáskutatásnak – lényegéből adódóan – szüksége van a földrajzi szemléletmódra és kutatási módszerekre, úgy a társadalomföldrajznak, és azon belül az útját kereső etnikai földrajznak is szüksége van új impulzusokra, új fejlődési perspektívákra. Talán a Routledge International Handbook of Diversity Studies segítséget jelenthet mindehhez.

¹⁴ Vertovec, Steven: *Migration and new diversities in global cities...*, i. m., 2011, 21-26 oldal.

Felhasznált irodalom

- Brown, Graham K. – Langer, Arnim: Conceptualizing and measuring ethnicity. In: *Oxford Development Studies*, 2013, 38. évf., 4. szám, 411-436.
- Eriksen, Thomas Hylland: *Etnicitás és nacionalizmus. Antropológiai perspektívák.* – Gondolat Kiadó, PTE Kommunikáció és Média-tudományi Tanszék, Budapest-Pécs, 2008.
- Gluckman, Max: Analysis of a social situation in modern Zululand. In: *Bantu Studies*, 1940, 14. évf., 1. szám, 1-30.
- Hall, Stuart: Culture, community, nation. In: *Cultural Studies*, 1993, 7. évf. 3. szám, 349-363.
- Keményfi Róbert: *Földrajzi tér és etnicitás. A kritikai geográfia tanulságai.* In: Feischmidt M. (szerk.): *Etnicitás. Különbégtéremtő társadalom.* Budapest, Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet, 2010, 99-113.
- Kertzer, David I. – Arel, Dominique: *Census and identity. The politics of race, ethnicity, and language in national censuses.* Cambridge University Press, 2002.
- Mandel, Ruth: Racing diversity: ethnicity, euphemisms, and 'others'. In: Vertovec, Steven (szerk.): *Routledge International Handbook of Diversity Studies.* Routledge, Taylor & Francis Group, 2015, 60-66.
- Mitchell, J. Clyde: Case and situation analysis. In: *The Sociological Review*, 1983, 31. évf., 2. szám, 187-211.
- Vertovec, Steven: Super-diversity and its implications. In: *Ethnic and Racial Studies*, 29. évf. 6. sz., 2007, 1024-1054.
- Vertovec, Steven: 2009: Conceiving and researching diversity. In: *MMG Working Paper*, 2009, 1. sz. 29 oldal
http://www.mmg.mpg.de/fileadmin/user_upload/documents/wp/WP_09-01_Vertovec_Diversity.pdf

Vertovec, Steven: Migration and new diversities in global cities: comparatively conceiving, observing and visualizing diversification in public urban spaces. – *MMG Working Paper*, 2011, 8. sz. 32 oldal

http://www.mmg.mpg.de/fileadmin/user_upload/documents/wp/WP_11-08_Vertovec_GlobaldiverCities.pdf

Williams, Malcolm – Husk, Kerryn: Can we, should we, measure ethnicity? – *International Journal of Social Research Methodology*, 2013, 16. évf., 4. szám, 285-300.

MMG-MPG interjúsorozat, elérhető online:
<http://www.mmg.mpg.de>

BARTHA BIANKA *

Egy 130 éves per mai szemmel

Sándor Iván, *A tisztaeszlári per és 2015*. Budapest, L'Harmattan – Könyvpont Kiadó, 2015, 240 oldal.

„A mostani világban nem gondoltam, hogy még olyan emberek vannak, akik ezt higgyék.”

Sarf József

Sándor Iván 2015-ben megjelent kötete, *A tisztaeszlári per és 2015*¹ négy részből áll, amelyek a szerző öt évtized folyamán a témában keletkezett műveit, megszólalásait foglalják magukba. A kérdés rögtön felvetődik, hogy miért lehet aktuális egy közel 130 évvel ezelőtt lezajlott perről szóló munkát kiadni 2015-ben? Erre a választ a szerző csak a könyv legvégén adja meg.

Az első rész az 1976-ban megjelent, *A vizsgálat iratai* című esszé. A szerző 1973-ban, 90 évvel a per után elment Tiszaeszlárra, hogy ott a helyi lakosokkal, akiknek felmenőik éltek és részt vettek a perben, beszélgessen a per utóhatásáról és az emberekben élő képekről. Készített interjút Arday Miklóssal, akinek nagyapja a helyi bíró volt 1882-ben, hatodik osztályos diákokkal, illetve az akkori egyetlen zsidó családdal, Friedmannékkal. Ezekből a beszélgetésekből kiderült, hogy a helyiekben sok évvel a per után is még mindig vérvádként élt az eset, és ezt így adták tovább gyermekeiknek, unokáiknak is.

A szerző bemutatja a vérvádak és az antiszemitizmus történeti hátterét, a zsidóság korabeli helyzetét és Magyarország történetében

* A szerző az ELTE BTK Hebraisztika szakának hallgatója.

¹ Sándor Iván, *A tisztaeszlári per és 2015*. Budapest, L'Harmattan – Könyvpont Kiadó, 2015. CD-Melléklettel.

elfoglalt helyét is. „*A dolognak két oldala van: egyik a középkor sötéttségének hagyománya: a zsidógyűlölet, a másik bizonyos közgazdasági és társadalmi bajok, melyek amannak tápúl is szolgálnak, és élesztésére fel is használtak.*”² Az esszében külön fejezet, *A per talaja* szól a korabeli közhangulatról és arról, hogy mi vezethetett a vádaskodásig. Későbbi fejezetekben is visszatér a szerző egy-egy alfejezet erejéig a zsidóság történelmére, ezek ugyan kitekintésként is szolgálhatnak, de néha megakasztják az olvasót a per eseményeinek áttekintésében. A per részletekbe menő rekonstruálása a szerző alapvető törekvése, hangsúlyozva, hogy komoly kutatást végzett. Minden idézett résznél feltünteteti, hogy kitől és melyik dokumentumból származik az adott szövegrész, azonban alapvetően hiányzik az esszé végéről egy bibliográfia, hogy az esetleges további érdeklődés vagy kutatás támpontjául szolgáljon.

A szerző Eötvös Károlyt helyezi a középpontba, akit aktív, tette kész személyként mutat be, ellentétben a társadalommal, amely igyekszik elnyomni felmerülő problémáit. Sarf Móricnak a perben játszott szerepét, a rendfenntartó erők általi manipulálását, illetve a zsidó közösség ellen való fordulását is megismerhetjük az esszéből. Sándor Iván szerint alapvetően két módon zajlott a korabeli időkben a manipuláció: egyrészt a közvélemény manipulálása az antiszemitizmus terjesztése és a parlamentben való hangoztatása által, illetve Sarf Móricot is manipulálták a kihallgatásokon, családjá és vallása ellen fordították. Sándor hangsúlyozza, hogy a per ugyan a vádlottak felmentésével zárult, de az igazi tetteseket nem azonosították, a hamisan vádlókat nem vonták felelősségre és ez a probléma később eszkalálódott. „... számolni kell azzal, hogy a visszafojtott, a megválaszolatlan kérdések egyszer majd jelentkeznek, a látszatnyugalom még megkéri az árát.”³ Ezt a lezáratlanságot a szerző ellentétbe állítja a Dreyfus-perrel, amely a tiszaezlári után néhány évvel zajlott le. Ott minden nyitva maradt kérdést lezártak, a vádlók a vádlottak padjára kerültek.

Az esszé utolsó fejezetében tárja fel a szerző motivációját a mű megszületésére: „*Mióta a tiszaezlári per nyomában járok, sokan kérdezték tőlem: mi izgat benne elsősorban? ... Hogy más munkáim-*

² Idézi: Kossuth Lajos a Függetlenségi Párthoz elküldött tiltakozó levele, 1883. június 11. , 40.

³ 91.

ban is egy gondolatkört próbálok körüljárni, s lehetőleg módszere-
sen kifejteni: a feltáratlan feltárása izgat, az igazsághoz való emberi
jog mindenekfelett álló létszükségele.”⁴

Az esszét két utószó követi: az első a mű második kiadásához ké-
szült 1983-ban. A szerző felidézi, hogy az 1973-as tiszzaeszlári láto-
gatásakor azt tapasztalta, hogy első pillanattól szemben állt az inter-
júalányaival, mert ők még mindig azt hitték, hogy a zsidók ölték meg
Solymosi Esztert. „Mit éreztem az első beszélgetéseken? Leginkább
azt, hogy mennyire megváltoztathatatlanul kövesednek a legendák, a
hamis tudat vízjelei.”⁵ A második utószót a hatodik kiadáshoz írta
Sándor 2004-ben. Ebben kifejti, hogy a Kádár-korszakban az anti-
szemitizmus is a tabutémák között szerepelt, azonban a rendszervál-
tás után ez a nézet újra feléledt, amitől Magyarországon a politiku-
sok, sem a kormánypártiak, sem az ellenzékiek nem határolódtak el
radikálisan.

A kötet második egysége Sándor Iván *Tiszaeszlár* című drámája,
melynek bemutatója 1967-ben a Miskolci Nemzeti Színházban volt.
A drámában feltűnő, hogy Sarf Józsefnek, Sarf Móric apjának nevét
a szerző Lászlóra változtatta, illetve, hogy Eötvös Károly a mű nagy
részében úgy tűnik, mintha nem segítené a vádlottakat, hanem épp
ellenkezőleg, a vád kezére játszana. Több ponton is eltér a valós
eseményektől a dráma, szinte végletekbe menően igyekszik elhitetni
az olvasóval, hogy nem lesz jó kimenetele a pernek, de a mű végén
mégis felmentést kapnak a vádlottak.

Harmadikként Vér Dánielnek, a tiszzaeszlári vérvád
kultúrtörténetésének Sándor Ivánnal készült interjúja, *Szembenézni a
történelemmel* címmel került be a könyvbe. A beszélgetés 2004-ben
zajlott és főképp a *Tiszaeszlár* című drámáról folyt. Sándor a dráma
megírása motivációjaként a sztálini korszak és a koncepciós pertech-
nika iránti érdeklődését említi. Az 1960-as években egy szerkesztő
barátja javasolta neki, hogy ne Rajk Lászlóról írjon, hanem a
tiszzaeszlári perről, mert abban is felismerhetők a koncepciós perek
jellemzői. A darab próbái során két helyről is érkezett panasz, kére-
lem a leállításra, a miskolci hitközségtől és a megyei pártbizottság-
tól, de végül sikerült elérni, hogy be lehessen mutatni. Sándor töre-
kedett rá, hogy a nézőket a vád mellé állítsa, ezzel is fokozva a ka-

⁴ 116.

⁵ 118.

tarzist a darab végén. Egyébként a *Tiszaeszlár* című dráma e kötetben jelent meg először, később a szerző inkább a regény- és esszéírás felé fordult.

A „*Kossuth nemes, szabad Magyarországá...*” című utószóban indokolja meg Sándor Iván azt, hogy miért látta szükségesnek 2015-ben megjelentetni a tiszaezlári perről szóló munkáit. Azt érzékelte, hogy többen is olvasták Eötvös Károly könyvét⁶ az eseményekről, ennek ellenére az utóbbi években mégis ismét felmerült a vádaskodás ezzel kapcsolatban még a parlamentben is. A szerző úgy látja, hogy 2015-ben minden a régi, csak újabb struktúrák jelentek meg, de az idegenellenesség (antiszemitizmus, cigányellenesség) megmaradt, a szélső jobboldal ezt nyíltan vállalja és a kormányzó párt sem lép fel ellene. „*Hosszú a múlt árnyéka, írtam 2014-es naplómban. Tiszaeszlár árnyéka ehhez a múlthoz tartozik. Ha az Időre vonatkozó kérdések értelmét keressük, nem szabadulhatunk attól, hogy a jelen árnyéka is hosszú (lesz).*”⁷

Összességében *A tiszaezlári per és 2015* című kötet átfogó képet ad Sándor Ivánnak a témában írt munkáiról. Személyes hangvétel érzékelhető benne, amely főleg *A vizsgálat iratai* című esszéhez fűzött utószavakban mutatkozik meg. Ugyanakkor a szerző törekedett a tudományos igényességre is, történeti áttekintésein és a tiszaezlári per alapos ismeretén látszik, hogy komoly kutatómunka áll mögötte. A *Tiszaeszlár* című dráma első megjelenése külön érdekesség lehet a színháztörténészek számára is. Sándor Iván évtizedekkel későbbi reflektálása korábbi műveire, illetve megszületésük körülményeire pedig segíti az olvasót, hogy megértse, mennyi létjogosultsága lehet egy Tiszaeszlárról szóló könyvnek 2015-ben.

⁶ Eötvös Károly: *A nagy per, mely ezer éve folyik s még sincs vége*. Budapest, M-érték Kiadó, 2010.

⁷ 236.

SZEGHY-GAYER VERONIKA*

Lojalitásbeli irányváltás – a szlovákiai zsidóság létrejötte

Rebekah Klein-Pejšová: *Mapping Jewish Loyalties in Interwar Slovakia*. Bloomington and Indianapolis, Indiana University Press, 2015.

A szlovákiai zsidóság két világháború közötti történetének feltárása korántsem számít közkedvelt témaválasztásnak a történészek körében. A szakirodalom túlnyomó része a holokausztra vagy a szlovák antiszemitizmus kérdésére összpontosít,¹ s összességében kevés az olyan munka, amely arra keresné a választ, hogy milyen fejlődésen ment keresztül a szlovákiai zsidóság 1938 előtt. Kovács Éva kassai vonatkozású értekezése mellett² eddig csak Ješajahu A. Jelínek kísérelt meg ezzel a korszakkal (is) foglalkozó, összefoglaló jellegű munkát készíteni, ez viszont meglehetősen szlovák nézőpontra sikeredett.³ Ráadásul az évről évre megjelenő zsidó helytörténeti monográfiák színvonala is rendkívül hullámzó ahhoz, hogy kijelenthessük: elkészültek az alap kutatások a témában. Az alábbiakban egy olyan műre kívánom felhívni a figyelmet, amely egyértelműen kiemelkedik a legfrissebb szlovákiai zsidó tematikájú munkák sorából.

* A szerző az MTA TK Kisebbségkutató Intézet tudományos segédmunkatársa, E-mail: gayer.veronika@tk.mta.hu

¹ Itt mindenképpen érdemes Miloslav Szabó kiváló munkáját megemlíteni. Szabó, Miroslav: *Od slov k činom. Slovenské národné hnutie a antisemitizmus (1875–1922)*. Bratislava, Kalligram, 2014.

² Kovács Éva: *Felemás asszimiláció. A kassai zsidóság a két világháború között (1918–1938)*. Somorja – Dunaszerdahely, Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó, 2004.

³ Jelínek, Ješajahu A.: *Dávidova hviezda pod Tatrami. Židia na Slovensku v 20. storočí*. Praha, Ipeř, 2009.

Rebekah Klein-Pejšová amerikai történész 2015-ben megjelent kismonográfiája éppen a két világháború közötti korszakkal kapcsolatban próbált új kutatási eredményeket felszínre hozni.

A szerző különböző aspektusokból (népszámlálások, parlamenti választások, az I. világháború emlékezete, zsidó építészet, a szlovák zsidók mozgalma stb.) vizsgálta meg, hogy milyen folyamat eredményeképpen vált az egykori felvidéki zsidóság nagy többsége Csehszlovákiához lojális állampolgárrá 1918 után. A zsidó irányváltás (Jewish reorientation), a zsidóságnak az államhoz való viszonyának átalakulása, politikai lojalitásának áttevődése egyik államból a másikba, s ennek a folyamatnak a mikéntje tehát a mű központi kérdésfeltevése.

Fontos módszertani döntésnek tartom, hogy a Purdue Egyetemen oktató történész nem az identitást vagy a nemzeti hovatartozás kérdését, hanem a lojalitás fogalmát helyezte műve középpontjába, s a lojalitás mérése révén igyekezett a nemzethez való tartozás problémáit is megérteni. Szerinte a zsidóság állam iránti egyéni és kollektív lojalitása, s az ennek a kialakítására irányuló stratégiák kulcsfontosságúak a zsidó közösségek fejlődésének megértésében, hiszen a lojalitás megeremtődése során a zsidóság a biztonságot, a jólétet, a haladást, összességében tehát a túlélés lehetőségeit igyekszik biztosítani a maga számára.⁴

A szerző nagyrészt Jelínek megállapításaival vitatkozik, nem ért ugyanis egyet azzal, hogy a szlovákiai zsidóság a két világháború közötti korszakban vizsgálható volna valamiféle önálló csoportként.⁵ Sokkal inkább amellel érvel, hogy a szlovákiai zsidóság létrejötté nem egyik napról a másikra történt, hanem mindez a birodalomból nemzetállammá alakulás bonyolult folyamatához köthető. Ráadásul az általa szlovák zsidósággként (Slovak Jews) leírt közösségre – melyet a magyar nyelvben talán a „szlovákiai zsidóság” fordítás ad vissza legjobban –, egy magát földrajzilag, s nem elsősorban nemzeti szempontból körülhatárolható társadalmi csoportként tekint. Mindezzel párhuzamosan – és Jelínekkel szembemenve – azt sem hagyja figyelmen kívül, hogy a zsidóságon belüli törésvonalak ugyanolyan erősek voltak, mint a zsidóság és más nemzetiségek, etnikai-vallási csoportok közti választóvonalak. Munkája célkitűzéseiben egyébként

⁴ 3.

⁵ 17.

a nem-zsidó társadalom zsidósághoz való viszonyának bemutatását is ígéri, bár ez a könyvet végigolvasva inkább csak a Szlovákiában többséget alkotó szlovákság tekintetében valósult meg. A szerző félmondatban intézi el a magyar zsidók mozgalmának bemutatását, a szlovákiai németiség és a zsidóság kapcsolatáról pedig csak annyit tudunk meg, hogy a zsidóság egy része a német nyelvet részesítette előnyben.

A két világháború közötti Csehszlovákiát érintő társadalomtörténeti kutatásokban gyakran használt rendőrségi jelentések alkotják a történész alapforrásait. Mindez érthető, hiszen a szerző az állam szemszögéből, nagyrészt rendőrségi ügyiratok, állami hivatalnoki és a csehszlovák állameszméhez hű szakértői vélemények feldolgozása révén, nem pedig kiválasztott elitcsoportokon keresztül kívánja bemutatni a zsidók lojalitásának alakulását. A korabeli kormányparti sajtó szisztematikus feltárásáról azonban nem beszélhetünk. A népszámlálásokról szóló szakértői viták és a rendőrségi akták segítségével inkább folyamatokat elemez, s rövidebb esettanulmányokat állít egymás mellé.

A kötet öt tematikus, bár egyúttal időrendben is haladó fejezetre oszlik. Az első fejezetben Magyarország történetéről olvashatunk dióhéjban, majd Csehszlovákia megalakulásának folyamatát követi nyomon a szerző. A hangsúly itt elsősorban a szlovák társadalomra tevődik. A szerző részletesen bemutatja a zsidóságnak a magyar nemzetépítésben játszott kulcsszerepét a felvidéki régióban, amely egy kibékíthetetlen szlovák–zsidó viszonyt eredményezett. A szlovákság szemében a zsidók lettek a fő magyarosítók, az őket elnyomó rendszer képviselői a dualizmus időszakában, ezért Csehszlovákia megalakulása után a szlovák nemzeti elit a zsidó befolyás csökkenését szerette volna látni, s továbbra is idegenként tekintett a zsidókra. Mindebből kifolyólag a Szlovák-zsidók Mozgalom (korabeli hivatalos nevén: Sväz Slovenských Židov) is összességében sikertelen maradt, ahogy ezt a következtetést a szerző már a kötet első fejezetében levonja.

Az első lépést, amely a szerző szerint a szlovákiai zsidók közti szolidaritásérzést erősítette, s ezáltal a szlovákiai zsidóság új, területi alapú hovatartozástudatát is megalapozta, az I. világháború utáni zsidó menekültkérdés és a zsidó önszegélyező programok jelentették. Mindeközben a szerző azt sem hagyja figyelmen kívül, hogy az államfordulat élménye igencsak keserű tapasztalatot jelentett a zsi-

dóság számára, hiszen 1918–1919 fordulóján szinte minden városban kirabolták vagy bántalmazták a zsidó kereskedőket, sőt ahogy arra a történész meglepő módon nem tért ki, a Sáros vármegyei Nagyvitézen egy zsidó családot ki is végeztek a csehszlovák katonák ebben a zűrzavaros időszakban.⁶ Ezért a szlovákiai zsidóság közvetlenül Csehszlovákia megalakulása utána saját érdekvédelmének és önvédelmének a megszervezésére kényszerült. Ugyanilyen problémát jelentett a Galícia területéről érkező zsidó menekültáradat az I. világháború utáni években. 1921 közepéig mintegy tízezer zsidó tartózkodott Szlovákia területén, ebből csak Bártfa környékén mintegy 2400 fő, de nagyszámú menekültet helyeztek el Pozsonyban is.

Az első fejezetet a kötet egyik legalaposabb elemzése követi a csehszlovák állam által bevezetett zsidó nemzetiségi kategóriáról, melyet Klein-Pejšová olyan politikai eszközként értelmez, amely a domináns csehszlovák nemzetiségnek kedvezett, s amelynek az volt a kifejezett célja, hogy Csehországban a német, Szlovákia területén pedig a magyar kisebbség számát csökkentse.⁷ Jozef Mráz, a Csehszlovák Statisztikai Hivatal egyik szakértője javaslatának ismertetésével indul a fejezet, aki a nemzetiséget egy belső meggyőződésnéként definiálta, függetlenül az anyanyelvtől. Ezután a szerző végigköveti, hogy milyen viták során jutottak el odáig Csehszlovákiában, hogy a nemzetiség fogalmát a nyelvi és kulturális értelmezésből egy etnikai-faji irányba csúsztassák el. Mindeközben a szerző arra az ellentmondásra is rámutat, hogy noha a népszámlálások során a nemzetiségre kérdeztek rá, a nemzetiségi bevallás alapján érvényesítették a kisebbségek nyelvhasználati jogait ott, ahol arányuk legalább a 20%-ot elérte. A történész összességében arra jut, hogy a zsidó nemzetiségi kategória a nemzeti konfliktusok és elvárások keretében egyfajta neutrális stratégiát jelentett a szlovákiai zsidóság számára, amellyel az államhoz való lojalitásukat is kifejezték, s amelynek révén legkevésbé konfrontálódtak a többi nemzetiséggel.

Ugyanitt a szerző az 1920-as csehszlovák parlamenti választások kapcsán a zsidók politikai önszerveződéséről is beiktatott egy alfejezetet. A Zsidópárt politikáját túlnyomórészt cionista vállalkozásnak

⁶ Erről az egyedülállóan durva mérsárlásról lásd: Szabó, Miloslav: „Rabovačky“ v závere prvej svetovej vojny a ich ohlas na medzivojnovom Slovensku. In: *Forum Historiae*. 2015, 2. szám, 35–55.

⁷ 61.

tartja, amely folyamatosan azzal küzdött, hogy megszerezze a szlovákiai ortodoxia támogatását.⁸

Ezt követően olvashatunk két, esettanulmányokat felsorakoztató fejezetet, melyben a szerző arra hoz példákat, hogy milyen politikai és társadalmi kontextusokban kérdőjeleződött meg a zsidók állam iránti lojalitása. Vitathatta ezt maga az állam, egy másik nemzetiségi csoport, vagy akár az egyes zsidó csoportok között is felmerülhettek ezzel kapcsolatos konfliktusok. A pozsonyi Hugo Roth, aki a népszerűtlen szlovák zsidó mozgalom élén állt, jó példa arra, hogy a szlovák asszimilációpárti, nagyrészt pozsonyi értelmiségi mennyire elhárította magát a cionisták törekvéseitől. Samuel Funk pozsonyi neológ rabbi pedig nem maga az állam, hanem a cionisták vádolták meg magyar irredentizmussal. Végül a mai Dohány utcai tömb részeként 1931-re elkészült I. világháborús emlékmű, a Hősök templomának kérdését mutatja be a szerző. Az építkezés jó alkalmat jelentett a csehszlovák hatóságok számára, hogy a szlovákiai zsidóság Magyarország iránti lojalitását mérje. A zsidó közösségek nagy része ugyanakkor visszautasította az emlékműállításban való részvételt.

Mindezekből az esetekből kissé kilóg az a rövid alfejezet, amely a két világháború közötti szlovákiai zsinagóga-építéssel foglalkozik, s amelyet a szerző a másodlagos szakirodalom alapján állított össze. Külön említésre kerül Losonc és Kassa új neológ zsinagógáinak felépítése, amely a szerző olvasatában szintén az új területi hovatartozástudat megerősítését szolgálta, bár a történész többi elemzésével ellentétben itt semmilyen narratív forrást, korabeli véleményt nem szólaltat meg, így a kérdés érintése több szempontból is kilóg a lojalitás megkérdőjeleződését tárgyaló fejezetből.

A kötet negyedik részében a szerző alapvetően már az 1930-as évek tendenciáit vázolja fel, s megállapítja, hogy a zsidó nemzetiség kategória csak az 1920-as években tudott neutrális, konfliktusmentesítő eszközként működni. Mivel szándékoltan a csehek és a többi nemzetiségi közé állította a zsidóságot, ezzel végérvényesen a többségi szlovák társadalommal is szembehelyezte, amellet, hogy a magyar kisebbségről pedig leválasztotta.⁹ Mindezzel kapcsolatban a szerző kitér a szlovák autonomista mozgalomra, az 1930-as népszámlálás eredményeire és annak nyelvhasználatbeli következmé-

⁸ 62.

⁹ 118.

nyeire, Hitler hatalomra kerülésének csehszlovákiai visszhangjára, például a zsidóság német termékekkel szembeni bojkottjára, s arra a felismerésre, hogy onnantól kezdve a zsidóság sorsa Csehszlovákia fennmaradásától függött.

A magam részéről hiányolom a Rothermere-akció szlovákiai zsidó visszhangjának, reakcióinak a bemutatását, amely véleményem szerint fontos momentum volt a zsidók Csehszlovákiához való lojalitásának kifejeződésében, s ezt éppen a történész által vizsgált pozsonyi anyagokból lehetett volna kiválóan rekonstruálni. Ugyanígy hiányzik a kötetből a szlovákiai zsidóságnak a magyar revízióhoz való viszonya, az 1938-as év változásaira adott reakciója, ezzel szemben, vagy e helyett főként csak a szlovák autonomista mozgalomról és annak nyíltan zsidóellenes éléről olvashatunk bővebben.

Néhány észrevételt a felhasznált szakirodalommal és forrásanyaggal kapcsolatban is tennünk kell. Klein-Pejšová Kovács Évának csak az interjúira hivatkozik, a 2004-ben megjelent kötetét láthatóan nem ismeri a szerző. Ez azért lényeges, mert Kovács a választói magatartás vizsgálata révén maga is arra jutott, hogy a népszámlálási eredmények nem a nemzetiségi hovatartozást, hanem sokkal inkább az államhoz való lojalitás mértékét jelzik. Tehát a szociológus maga is a hajlott a lojalitás előtérbe helyezésére, s erre az amerikai szerző nő egyáltalán nem reflektált. Ugyanígy teljesen ismeretlen maradt számára Koral Álmos *Zsidók válaszáton* című röpirata is, amely az általa kutatót kérdésnek az egyik első korabeli kulcsdokumentuma.¹⁰ Miközben Kovács Éva interjúit hosszan idézi,¹¹ melyek köztudottan csak Kassára vonatkoznak, addig a szlovákiai zsidó memoár-irodalom, a szlovák, magyar vagy héber nyelven az elmúlt évtizedek során megjelent visszaemlékezések teljesen kimaradtak a szerző forrásjegyzékéből és szakirodalmi repertoárjából. Ez főként azért kelthet hiányérzetet az olvasóban, mert a szerző egy összszlovákiai kép felvázolására törekszik, még sincs rálátása a téma sokrétű szlovák és magyar nyelvű forrásaira. Műve minden kritikusság megjegyzésem ellenére, a *Zsidók Kárpátalján* című kötettel¹² és Kateřina

¹⁰ Koral Álmos [Kömlös Aladár]: *Zsidók a válaszáton*. Prešov, Minerva Nyomda, 1920.

¹¹ Pl. 88–91.

¹² Bányai Viktóra – Fedinec Csilla – Komoróczy Szonja Ráhel (szerk.): *Zsidók Kárpátalján. Történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig*. Budapest, Aposztróf, 2013.

Čapková csehországi zsidóságot bemutató munkájával¹³ együtt a csehszlovákiai zsidósággal foglalkozó szakirodalom egyik fontos hivatkozási pontja lesz, amely inspirálóan fog hatni az állampolgári lojalitás témájában kutató történészre.

¹³ Čapková, Kateřina: *Češi, Němci, Židé? Národní identita Židů v Čechách 1918–1938*. Praha, Litomyšl–Paseka, 2005.

SZERBHORVÁTH GYÖRGY*

A szabadkai zsidóság történetéről

Ózer Ágnes (szerk.): *Élettől az életig a holokauszton át.*
Újvidék – Szabadka, Forum Könyvkiadó – Szabadkai
Zsidó Hitközség, 2015, 405 oldal.

Több szempontból különleges e kötet. Könyvészetileg impozáns, hatalmas képanyaggal. Műfajilag sokrétű: a szaktanulmányok sorát esszék, interjúk, levelek, végül a szabadkai zsidóság kronológiája egészítik ki. Az erények említése után azonban felvetődik a kérdés: vajon egy tudományos igényű és jellegű szaktanulmány-kötetről beszélhetünk-e, amely számos, eddig nem ismert aspektusból vizsgálja a szabadkai zsidóság történetét, új tényeket tárva fel új értelmezési keretben, vagy inkább egy hibrid munkáról van szó, melynek egyszerre célja a tudományosság, az emlékezés és a tiszteletadás? Alighanem az utóbbi, ám néhány írás így is kilóg a kötetből: a két író, Lovas Ildikó lírai bevezetője és Boško Krstić regényrészlete, továbbá Dr. Hajnal Józsefnek a szabadkai izraelita nőegylet ötvenéves történetéről írt korabeli összefoglalója (véltetően 1901-ből), Kovács Róbert írásainak egyes részletei, melyekben általánosságban ír a kóser konyháról vagy a temetkezési szokásokról, illetve egyoldalas írása a Reusz ifjúsági művelődési egyesületről. Kissé zavaró, hogy a szerzőkről nem tudunk meg semmit, és az sem világos, hogy minden tanulmány e kötet számára készült-e vagy már megjelent, esetleg kibővítették; egyenetlen a bibliográfiai adatok megadása.

Mindazonáltal hatalmas vállalkozás ez az újvidéki kiadó és a Szabadkai Zsidó Hitközség részéről. Könyvként mindenképpen hiánypótló, összességében pedig bizonyára annak is informatív, aki már foglalkozott a bácskai zsidóság történetével. Igen színes tabló áll

* A szerző szociológus, az MTA TK Kisebbségkutató Intézetének tudományos segédmunkatársa. E-mail: horvath.gyorgy@tk.mta.hu.

előttünk, azzal együtt, hogy az utóbbi évtizedekben öröndetesen megszorodtak a bácskai zsidókról szóló, elsősorban helytörténeti írások. Ezek egy részét azonban műkedvelő helytörténészek írták, szakmai kontrollon aligha estek át. Szerencsére mindez már nem igaz a jelen kötetben található tanulmányokra. Hiányoljuk ugyanakkor olyan szerzők, illetve már megjelent munkáik beválogatását, amelyek a szabadkai zsidóság korábbi történetével foglalkoznak, mint például Negyela László Márk *Így éltek a szabadkai zsidók (1876-1883)* című tanulmánya,¹ vagy a szabadkai/vajdasági zsidóságról korábban íródott szerb nyelvű szakmunkákból vett részletek.²

Miközben tehát a kötet átfogó képet kíván adni, helyenként örök tátonganak. Foglalkoznak a szabadkai zsidó (származású) írókkal, képzőművészekkel, építészekkel, zenészekkel, de kimaradnak például a színészek, így Komlós Juci, a Nemzet Színésze Szabadkán született 1919-ben, vagy éppen édesapja, a komikus Komlós Vince, aki játszott a városban. Stevan Mačković átfogó módon ismerteti a kiemelkedő szabadkai zsidó gyárosokat (voltaképp az összes kiemelkedő gyáros zsidó volt), de kevesebb szó esik – bár Mirko Grlica íróluk – a mélyszegénységben élőkéről, a munkásokról vagy a középosztályról. Dévavári Zoltán is igen alaposan ismerteti a szabadkai zsidóság eszme- és politikatörténetét az 1918-1939-es időszakról, de csak utalás van arra, hogy milyen nagy szerepe volt a bácskai/vajdasági magyar zsidó származásúaknak az ottani kommunista mozgalomban, a *Híd* folyóiratban. A *Híd* azért is érdekes, mert 1935 és 1941 között a fiatalok nem elsősorban irodalmi, hanem inkább társadalmi kérdéseket feszegető, politikai programmal bíró baloldali, progresszív folyóirata volt, számos zsidó (származású) szerkesztővel, szerzővel, illetve Mayer Ottmár főszerkesztővel az élen, akit társaival együtt 1941-ben a magyar hatalom kivégeztetett. Bár kivégzésüket kétségkívül nem az motiválta, hogy zsidók vagy zsidó származásúak, hanem kommunista voltak, partizánakcióik. A *Hídről*, Mayer Ottmárék mártíromságáról, munkásmozgalmi vonatkozásairól a kommunista éra alatt számtalan írás jelent meg, természetesen ezeket ma kritikusan kell olvasnunk. Az utóbbi években született újabb

¹ *Bácsország*, 2014, 3. szám, 56-60.

² Így pl. Jelić, Dušan: Kratak pregled istorije subotičkih Jevreja i njihovog doprinosa razvoju grada. In: *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja*. Beograd, 1987. br. 5. 1-192.; Šošberger, Pavle: *Jevreji u Vojvodini. Kratak pregled istorije vojvodjanskih Jevreja*. Novi Sad, 1998.

áttekintése is az időszaknak, mely a *Hídról* szóló újabb tanulmánykötetben jelent meg.³ A *Híd* 1945 után újraindult, ilyképp ma a legrégebben megjelenő irodalmi folyóiratnak számítják.

Az első rész – *Történelmi áttekintés* – informatív és egyben olvasmányos szaktanulmányokat tartalmaz. A korábban elsősorban a zentai zsidósággal foglalkozó Pejtin Attila⁴ *Adalékok a bácskai zsidóság településtörténetéhez (18-19. század)* című írásában először is arra utal, hogy noha az utóbbi 25 évben a körülményekhez képest örvendeszen nagy számban jelentek meg tematikus, a bácskai zsidósággal foglalkozó írások, de ezek száz évvel ezelőtti vármegyei vagy várostörténeti monográfiákra alapoznak, melyeket ideje lenne revízió alá venni, továbbá új levéltári forrásokkal szolgálni. Pejtin név szerint sorolja fel az első zsidókat Bácskában, először is Újvidéken, majd Szabadkán, ahol először 1775-ben telepedhetett le négy zsidó – addig csak szegény zsidó kereskedők jelenhettek meg egy-egy napra a városban. Számuk lassan nőtt, akkor is kivétel nélkül szegények telepedtek le. Pejtin minden egyes bácskai települést figyelembe vesz, hol hány zsidó telepedett le: cáfolva azt a sztereotípiát, miszerint a zsidók koncentráltan, a nagyobb központokban jelentek volna meg. Ez a Bácskában sem volt igaz, a kiegyezésig semmiképp.

Mirko Grlica *Gettótól gettóig – A zsidó közösség helyzete Szabadkán a második világháborúig* című tanulmánya elején megjegyzi, mennyire nehéz, sőt lehetetlen egy etnikai közösség történetét külön kezelni egy olyan többnemzetiségű és multikonfesszionális város esetében, mint Szabadka. Ahogyan nőtt a zsidók lakosságon belüli számaránya, még inkább nőtt az arányuk a vállalkozók, különösen a kereskedők körében, majd a virilisták közt is. Iskolázottság, képzettség terén jelentősen különböztek, elsősorban a város össznépességének 90 százalékát kitevő katolikusoktól. Miközben 1880-ban az írástudók aránya a zsidók között 71 százalék volt, addig a katolikusok között az írni-olvasni tudók aránya csak 20 százalékos volt. A 19. század utolsó évtizedében a szabadkai gimnázium minden harmadik diákja volt zsidó. A különbséghez hozzájárult az is, hogy míg

³ Dévavári Zoltán: Árkádia útján (Indulás és útkeresés – A Híd eszme- és politikatörténete. In: Faragó Kornélia (szerk.): *Mozgalom, kultúraformálás, gondolkodás: Tanulmányok a Híd történetéből.* Újvidék – Zenta, Forum – Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2014, 13-77. A

⁴ L. Pejtin Attila: *A zentai zsidóság története.* Zenta, Thurzó Lajos Közművelődési Központ, 2003.

a zsidóság többsége a város központjában lakott, addig a katolikusok nagy része a város körüli pusztákon, kistelepeken, külterületen élt. Grlica bemutatja a zsidóság asszimilációs törekvését is, kiemelve a névmagyarosítások nagy számát a szabadkai zsidók körében. (Egyesek viszont „különleges” módon viszonyultak a városi bürokráciához, a „nem túl intelligens állami apparátus”-hoz: Klein Mátyás útlevéligénylését azzal indokolta, hogy egy napos utazása során körüljárná egész Európát, és meglátogatná Liliputot is.) A Szerb-Horvát-Szlovén, majd Jugoszláv Királyság már kevésbé támogatta neveik szlávosítását, de akadt, aki Bloom helyett Blumić-ként jelent meg.

Grlica kitér az antiszemitizmus kérdésére is, amely ezt a várost sem kerülte el. A 19. század végén még Mamudžić/Mamudzsić Lázár polgármester rendre utasította azokat, akik viszályt akartak szítani a felekezetek közt, de a bunyevác lapok már 1914 előtt is támadták a zsidókat a magyar szecessziós zsinagóga és városháza megépítése okán. Ahogy megjelent a szerb hadsereg Szabadkán, ezen sajtóban rögtön megjelent a *csifutkérdés*,⁵ majd a szerb, a horvát és bunyevác jobboldal folyamatosan a vajdasági zsidók „judeo-magyarizáltság”-áról beszélt, mivel a szabadkai zsidók többsége továbbra is kitarított magyarsága mellett. Hogy 1944-ben mi történt velük, annak története már jobban ismert.

A legkövetkezetesebb vonalvezetésű tanulmányt Dévavári Zoltán jegyzi. *A szabadkai zsidóság eszme- és politikatörténete* című írásában először is kitér a szabadkai zsidóság történetéről írt szakmunkákra, (melyek elsősorban szerb nyelven jelentek meg) jelezve a hiányosságokat is. Az elemzett, 1918-1939 közötti időszakból Grlicához hasonlóan ő is a bunyevác *Neven* című lap antiszemitizmusát emeli ki. A lap 1919 augusztusában hevesen támadta a zsidókat, felháborítónak találván azt, hogy ahelyett, hogy „a nép jogos haragja” miatt meghúznák magukat, „a zsidó újság” (a *Magyar Újság* nevű lap) egy tekintélyes bunyevác személyt támadott meg. 1920. május 13-án pogromra is sor került: felgyújtották a neves, zsidó származású Fenyves család tulajdonában lévő Korzó mozit. A délszláv antiszemitizmus egyik oka épp a zsidók magyar identitása

⁵ A *csifut* a szerbhorvát nyelvben turcizmusként számon tartott *ćifuti*, illetve a török eredetű *Çifut* magyaros átírata, az ottomán császárságban nevezték így a zsidókat. A kifejezés általában negatív kontextusban jelent meg.

volt, ami ellen maga az állam is lépéseket tett. 1922-től tilos lett a zsidóknak a magyar oktatási rendszerben való részvétel, de névelézzel a nem zsidó magyar tanulók kétharmadát is kitiltották a magyar iskolákból. Sor került letartóztatásokra, az országból való kiutasításra is. Itt nincs módunkban ismertetni a teljes tanulmányt, de érdemes e szövevényes történetet elolvasni: hogyan jelenik meg Fenyvesék lapjában, a *Bácsmegeyi Napló*ban Jászi Oszkár egyik programadó írása (*A magyar nemzeti kisebbségek helyzetéről az új államokban*), milyen viták folytak arról, hogy hová álljanak a szabadkai magyar zsidók, majd milyen szerepük volt a megalakuló magyar párt(ok)ban, hogyan reagáltak erre Belgrádban, illetve a nacionalista magyarok. A magyar kisebbségi politizálásban idővel hangsúlyeltolódás történt, a Magyar Párton belül a (szélső)jobboldali erők egyre erőteljesebbek lettek, kiszorítva például a befolyásos, zsidó származású Gráber Lászlót, mást, mint Dettre Jánost pedig kiutasították az országból. Megjelent a cionista mozgalom is, sőt, 1927-ben Szabadkán rendezték meg a Jugoszláv Cionista Szövetség első ülését. Azonban a szabadkai zsidók körében a magyar nyelvi dominancia miatt nem sok hívet szerzett. A hitközség körül is kemény harcok dúltak: a szabadkai zsidókat végül szinte minden oldalról támadták.

A viták helyszíne a ma is a magyarság egyik központi helyszínének számító Népkör volt, azaz a korabeli Magyar Olvasókör, melynek ifjúsági osztályában csaptak össze a baloldaliak és a szélsőjobboldali magyarok, ami végül az előbbieik közé tartozó, már emlegetett Híd-főszerkesztő Mayer Ottmár kizárásával zárult, illetve mások eltávolításával: mert zsidók és/vagy kommunisták voltak. A kommunizálás egyúttal összehozta a belgrádi hatalmat és a magyar vezetőket, hogy összezárjanak, nem utolsósorban a veszélyesnek tartott zsidók ellenében. Ám ahogyan Dévavári Zoltán a sorait zárja: „*A szabadkai zsidók többsége belső megosztottságuk, társadalmi különbözőségük, az őket ért jobboldali támadások ellenére a vizsgált korszakban mindvégig kitartott a magyar kisebbségi sors és ügy mellett.*”⁶

Mint már jeleztük, Stevan Mačković a kiemelkedő zsidó gyárosokról írt tanulmányt – korábban szerb nyelven átfogó monográfiát

⁶ 82.

írt a szabadkai gyáriparról.⁷ Itt a Hartmann, Rothman/Geiger, Kopp, Steiner, Ruff, Gingold és Kohn családok történetét ismerteti a gyár-alapítástól, a terjeszkedéstől kezdve, e vállalkozók életmódján át sorsuk beteljesedéséig. Aki kicsit is ismeri az utóbbi évtizedek Szabadkáját, meglepődve tapasztalhatja, hogy az egykor Jugoszlávia-szerte ismert gyárak, mint a November 29-e húsipari vállalat, a ke-rekparjairól neves Partizan, a Sever villamosgépgyár vagy a (ri-zses)csokoládéjáról ma is híres Pionir a tőlük konfiskált gyárakra épültek. Tulajdonosaik sorsában közös, hogy ha túl is éltek a holokauszot, 1945 után emigráltak, illetve kivándorolni kényszerültek. Azonban – mint a Jugoszláv Királyság egyik legnagyobb bombagyárosa, Ruff József, aki a Negro cukorka révén mondhatni halhatatlanná vált – Izraelben, majd Brazíliában is a honvágy emésztette őket.

Érdekesítő módon árnyalják a történeti áttekintések képét Farkas Zsuzsa beszélgetései a holokauszt-túlélőkkel. Igazi kordokumentumok az egyik interjúalany, Balas Lea édesapjának, a cipőfelsőrész-készítő mesternek lányához írt izraeli levelei, aki a holokauszt átvészélése után nincstelenül élt Izraelben is, és hatalmas honvágya ellenére sosem tudott visszatérni Szabadkára. Amikor lánya végül 1959-ben meg tudta látogatni, agyvérzést kapott a várakozástól, s lánya már csak halálos ágyán láthatta.

Különleges Purger Tibor interjúja (*Szabadkától Jeruzsálemig és vissza*) a neves szabadkai családból származó Klein Rudolf építész-szel, aki tanít(ott) Belgrádban, Budapesten, Tel-Avivban, Jeruzsálemben, Kyotóban, majd újra Szabadkán. Ebből az interjúból is jól látható, milyen különleges helyzetben éltek 1918 előtt a szabadkai zsidók pusztán zsidóságuk miatt (kitéve a bunyevácok folyamatos támadásainak is), és különösen az első Jugoszláviában 1920 és 1941 között (hogy az újabb impériumváltást 1941-44 közt most ne is említsük). A különleges helyzetben különleges identitásuk alakult ki, ahol jelen van a származás és a vallási hovatartozás fontossága, de magyarságuk is, ami miatt a legtöbb más nemzetiségűek, vallásúak, illetve a hatalom képviselői számára mindig gyanúsak maradtak. Emiatt elsőrangú stratégiává vált a tanulás, így a többségi (szerb, horvát) nyelv ismerete, az innováció az iparban, jelenlétük a kultúrában, illetve általában a modernizációban.

⁷ *Industrija i industrijalci Subotice (1918-1941)*. Subotica, Istorijski arhiv, 2014.

Ennek egyik különös esetét maga Klein Rudolf írja meg a kötet talán legeredetibb írásában a szabadkai szecsesszió zsidó háttere kapcsán (*A mézeskalácsok mögött*).⁸ Az írásból kiderül, hogyan „vette be” csellel a szecsesszió Szabadkát a 19. század végén, a 20. század elején. A szecsessziót anno nyugaton is sokan tartották amolyan zsidó műfajnak, amit a szerző is megerősít: „*A szecsesszió Európa-szerte zsidó ügy is volt: politikailag, ízlésileg és bizonyos mértékben még vallásfilozófiaiilag.*”⁹ Klein érzékletesen, már-már krimibe illő módon meséli el, hogy mi igaz abból, hogy „*a magyar(os) szecsesszió zsidóságát a kortársak abban vélték felfedezni, hogy az izraelita építészek igen szabadkezűen bántak a magyar népművészeti formakincssel, hogy kiragadták azt eredeti kontextusából...*”¹⁰ „Sárszeg” is letette a garast az avantgárd mellett, de a konzervatív bunyevác földbirtokosok befolyását is semlegesítenie kellett a magyar városvezetésnek. Az 1903-ban felavatott zsinagóga lett így az első szecsessziós zsinagóga és egyben az első magyaros szecsessziós középület, miután Komor Marcell és Jakab Dezső budapesti építészek nyertek tervükkel. De a városházatervük már úgy lett első, hogy többek közt olyan trükkökkel győzték meg a városvezetést, vagyis annak a döntéshozatalra különösebben oda sem figyelő tagjait, hogy a szecsesszió olcsóbb, mint a neobarokk. Itt fontos kiemelni a virilistákat, akiknek 16,3 százaléka volt ekkor zsidó, míg a lakosságban az összarányuk csupán 3,6 százalék volt. Klein Rudolf szerint a magyar szecsesszió valójában az eszperantó megfelelőjének tekinthető, Jakab és Komor is bevándorlók leszármazottai voltak, „*de a magyar szecsesszió használatával sok asszimilálódott zsidó fejezte ki a befogadó nemzet iránti lojalitását*”¹¹ Ugyanakkor ma mindenki számára nyilvánvaló, hogy „*a városháza építészeti nyelvezete nem specifikusan magyar, hanem fiktív, mesterséges és univerzális, akár csak az eszperantó. Szabadkóműves, játékos és többretegű, komplex és hibrid, mint Szabadka etnikai összetétele, ami a város helyi identitásának alapja.*”¹² A városháza mézeskalácsai „*egy sajtáságos, zsidók által*

⁸ A szerző *A szabadkai zsinagóga – A zsidó hitközség, az építés, a város és a kultúrtörténeti jelentőség* című kötete 2015-ben jelent meg Szabadkán a Zsidó Hitközség kiadásában.

⁹ 219.

¹⁰ 221.

¹¹ 235.

¹² 236.

*kivetített magyarságeszményt sugároznak, liberálisat, mindenkit befogadót, aki csatlakozni akar...*¹³ Ám Klein megfogalmazásában a történelem rácaffolt úgy az optimizmusra, mint a zsidóság befogadására.

Klein tanulmánya a kötet második fejezetében kapott helyet, melyben a szabadkai művészekről írnak: Hózsza Éva, Hicsik Dóra és Kunkin Zsuzsanna az itt született vagy egy ideig itt élő írókról, továbbá itt találkozhatunk jeles újságírók életrajzával is; Ninkov K. Olga a képzőművészekről, Pekár Tibor pedig a muzsikusokról írt. Mint a kötetben megtalálható bibliográfiákból is jól látható, eddig sem voltunk híján Szabadka építészetéről, gyáriparáról, a kultúra más területeiről szóló szakirodalomnak. Azonban ez a kötet mutat rá arra, amit korábban elhallgattak, vagy egyszerűen nem vettek figyelembe, ti. hogy a döntően a Trianon után is magát magyar nemzeti-ségűnek tartó szabadkai zsidóságnak alapvető szerepe volt az élet számos területén: az ipartól kezdve a sajtón át a művészetekig. E könyvből így jobban látható, mekkora veszteség is érte Szabadkát, mint várost (ami ma is a vajdasági magyarság központjának számít), illetve általában a bácskai magyarságot.

Az Élettől az életig a holokauszton át az utóbbi idők vajdasági magyar kiadványának egyik, ha nem a legfontosabb kiadványa. Egyaránt inspirálhat további kutatásokra – van még mit –, de mivel helyenként „lazább”, illetve olvasmányos, s csak pár olyan tanulmány akad, mely csupán a szűkebb téma iránt érdeklődő, vajt fülű szakértőknek szól, a tágabb olvasóközönség is érdeklődve fogadhatja. Már csak a fényképek, korabeli plakátok, dokumentumok látványa miatt is.

¹³ Uo.

TÓTH SZILÁRD*

A multikulturalizmus nyomában - Amin és az *idegenek társadalma*

Ash Amin: *Land of Strangers*. Cambridge-Malden, Polity Press, 2012, 205 oldal.

Az ezredforduló drámai terrortámadásai után Nyugaton mind nagyobb populáris és tudományos érdeklődés mutatkozik a multikulturalitás, és persze mindenekelőtt az iszlám és a kereszténység együttélésének problematikája iránt. Ez, és az Egyesült Államok által meghirdetett terrorizmus elleni háború minden korábbinál radikálisabban hozza fölszínre a Nyugat ideologikus reprezentációit a Keletről. A nyelvünket földuzzasztja a biztonságpolitika szókinccse, s fokozatosan megerősödik az a nézet, mely szerint a multikulturális társadalmak eleve bukásra ítéltettek – elvégre nincs szilárd alap, amely egyben tartaná őket, szól az érvelés. Amikor másfél évtizeddel később ázsiai és afrikai migránsok százezrei jelennek meg az Unió határain – úgy a Balkánon, mint a tenger partján –, a befogadó országok és polgárok eltérő módokon reagálnak. Egyesek bizalmatlanok a jövevényekkel szemben, tartanak a szokatlan testektől, mások éppen ellenkezőleg, befogadóak. A kérdés az, hogyan gondoljuk el az *idegent*?

Pontosan ezt ragadja meg Ash Amin: „A szingularitás és a pluralitás közötti szakadék érdekel engem, a tér, amelyben egyes emberek *insiderként*, mások *outsiderként* bélyegeztetnek meg, amelyben közösségek és nemzetek hibridként vagy másként definiálják magukat, és amelyben az idegennek vagy jut, vagy nem jut levegő.” Amin célja kettős. Egyfelől igyekszik kimutatni, hogy az *idegen* fogalma

* A szerző politológus hallgató, MA, BCE. E-mail: toth.szilard.janos@gmail.com.

Nyugaton jellemzően faji aspektusokkal telített, s ezért szükségszerűen outsiderként konstruálódik, mint egyfajta tárgy: a kirekesztés vagy esetleg a tolerancia tárgya. Másfelől Amin módszeresen érvel egy olyan politika mellett, amely számára az idegen sem nem barát, sem nem ellenség, hanem konstitutív része a társadalomnak. Ez az alapvetés.

És ez szervezi össze a *Land of Strangerst*, mely inkább tanulmánykötet, mint monográfia, s egyben a szerző első önálló kötete is. Amin, aki jelenleg University of Cambridge egyetem rendes tanára, az utóbbi évtizedben kutatásait elsősorban az urbánus geográfia, a biopolitika, a globalizáció és a multikulturalizmus egyes kérdéseire koncentrált, s ennek az eredménye ez a kötet is. Az egyes fejezetek az idegenekkel szembeni viszony és politika egyes tereit, dimenzióit dolgozzák föl, s mivel mind megjelentek külön-külön a kötet összeállítására előtt, nem is minden esetben kapcsolódnak szervesen egymáshoz. Az első fejezet a *közösség* problematikájával foglalkozik. A *folyékony modernitás* szolidaritásra és közösségségre gyakorolt hatásai – szól az érvelés – alapjában véve kétféle reakciót váltottak ki. Az egyik a komunitárius, mely a közösségi erény antik modelljét igyekszik föleleveníteni, s amely ezt csakis lehatárolt (akár egészen kicsiny létszámú) társadalmakban tudja elgondolni. A másik a kozmopolita alternatíva, mely pedig éppen a mobilitás és a keveredés pozitív oldalát igyekszik megragadni, s amellett érvel, hogy a globalizált világban a bolygó legtávolibb pontjain élőkkel is ki tudjuk alakítani a szolidaritás egyes formáit. Így egyenlő elbánásban részesül a közeli és ismerős a térben távolival, a kulturálisan azonos a különbözővel és így tovább. Bár a komunitáriusok és a kozmopoliták eltérő politikai geográfiákban gondolkodnak, a normatív céljaik közösek. Mind aggódva figyelik az individualizálódás tendenciáit, s ezért meg szeretnék erősíteni az emberek közti köteleesség és egymásra utaltság érzetét a szolidaritás és közjó nevében.

Amin ezzel a nézettel száll szembe. Az állítás az, hogy a *törődés politikája* eltávolítható az interperszonális köteleesség és a honpolgári erény fogalmaitól. Amin szerint ugyanis a tény, hogy az egyén kötelességei széttöredeztek, önmagában nem problematikus, s nem látja okát annak, hogy mindezt fölülírjuk egy komunitárius vagy egy kozmopolita etikával. Az adottságokat inkább fölhasználni kéne. A hangsúly az emberek közti társadalmi tranzakciókra, az együttes cselekvésekre, az együttműködésekre kerül, azzal, hogy Amin óriási

jelentőséget tulajdonít ezen tranzakciók nem-emberi elemeinek is, vagyis a tárgyaknak, a szimbólumoknak, a technológiának és így tovább. A találkozás és az együttes működés bizalmat szül, s voltaképpen ez képezi Amin gondolatmenetének magvát. Nem kevesebbet vállal ugyanis, mint az *elismerés politikájának* meghaladását. A multikulturalitással szembenező politika – állítja – nem elégedhet meg a különbözőségek elismerésével, annak a különbözőségekkel szembeni indifferencián kell alapulnia, jelesen azon a premisszán, hogy a közös cselekvések *előtt* mindenki idegen, s a faji aspektus itt nem kaphat szerepet.

A második fejezet a *munkahely* terével foglalkozik. Az idegenek találkozásában, az ismétlődő cselekvésekben, a közös célokban – írja – kreatív energia rejlik, s ez kiválóan kamatoztatható laboratóriumokban, műhelyekben, virtuális együttműködésekben, s a legkülönbözőbb projektekben. A különbözőség így produktivitást, s egyben társadalmi befogadást szül. A közös munka ugyanis kialakítja a felelősség és az egymásra utaltság viszonyait, egyfajta közösségi élmény ölt tehát benne testet. Közösek a problémák, közösek a célok és közös a folyamat, amelyben a „kreatív disszonancia“ segítségével közös megoldások születnek. Amin ugyanakkor rámutat, itt az idegenek „együttműködéséről“, s nem „barátságáról“ van szó – és a ismételten eltávolítja tehát az érvelését a kommunikatív és kozmopolita szolidaritás etikájától. Az együttműködés ugyanis úgy vezet innovációhoz és produktiváshoz, hogy közben nem követeli meg az egyének közti személyes kötöttségek meglétét. Nem az a kérdés ki kicsoda, s honnan érkezett, hanem az, hogy az emberek mit képesek közösen létrehozni.

Ami itt fölsejlik, az a „knowledge capitalism“ képe, melynek az idegen szükségszerű és konstitutív része, s amely szöges ellentétben áll a „gazdasági nacionalizmus“ korunkban tapasztalt tendenciáival. Ez utóbbi számára ugyanis az idegen egyfajta láthatatlan entitás – külföldön olcsó és fölcserelehető munkaerő, belföldön a pénzt elköltő látogató, aki hamar távozik. Amin ezzel a gazdasági nacionalizmussal száll szembe, amikor azt állítja, képtelenség gazdasági alapon érvelnünk a bevándorlók kívül tartása mellett, hiszen a tudásuk elengedhetetlen hozzáadott érték a „knowledge capitalism“ számára, az innováció elgondolhatatlan az *új*, a *szokatlan*, az *ismeretlen* és a *disszonáns* nélkül. Ezek hordozója pedig – tetszik vagy sem – az idegen.

A harmadik fejezet a város terével foglalkozik. A város a munkahellyel szemben nem az együttes cselekvés, hanem az *együtt-lét* tere, s Amin nem győzi hangsúlyozni, hogy itt a multikulturalitás kezelésének egyformán fontos aspektusával van dolgunk. Az állítás az, hogy minden olyan beavatkozás a város infrastruktúrájába, amelyet a *multiplacitás* és a *hozzáférhetőség* princípiumai vezérelnek, fontos szerepet játszik az együttélés politikájában. A közösségi tereknek ugyanis nem csak emberi aspektusai vannak – vagyis a közösségi tér nem csupán az emberek találkozását jelenti –, hanem építészeti, esztétikai, szimbolikus, technológiai stb. aspektusai is. Ez utóbbiak pedig döntően befolyásolhatják a várossal szembeni kollektív érzületeket.

Mit kezdhethetünk tehát velük? Ha csak a legjellegzetesebb aspektust, a technológiáit vesszük szemügyre, látható, hogy a napnyugati társadalmakban mind nagyobb igény mutatkozik a megfigyelés és az ellenőrzés, a közösségi terek bekamerázása, az idegenszerű testek megfigyelése stb. iránt. Mindez azért problematikus, mert a kollektív biztonság és a faji diszkrimináció közti határ jócskán elmosódik. Az idegennek bélyegzett emberek így gyakran sérülnek, ám mindez szükségesszerűségként jelenik meg a közbeszédben, olyan szükségesszerűségként, amelyet a biztonságunk megkíván. Amin szerint mindezekelőtt ezzel a nézettel kell leszámolnunk. Kritika és nevetség tárgyává kell tennünk az említett biztonsági intézkedéseket, s nem szabad megengednünk, hogy a technológia (például egy térfigyelő kamera) a diszkrimináció eszközeként működjön.

A kötet központi szövege alighanem a negyedik fejezet, melyben Amin a *rasszizmus* témáját járja körül. Hogyan lehetséges, hogy a multikulturalizmus politikája, mely mégiscsak hozott egyfajta kiegyezést a többségi és a kisebbségi csoportok között, oly gyorsan eltűnt Európából 9/11 után? – teszi föl a korántsem problémamentes kérdést a fejezet elején. (Hogy miért nem problémamentes a kérdés, azt fölöttébb egyszerű kimutatni. Amin ugyanis tényként állítja, hogy a multikulturalizmus válságban van, holott ez egyáltalában nem ilyen egyszerű. Közismert például, hogy a multikulturalizmus „pápája”, Will Kymlicka másfél évtizede a multikulturalizmus győzelméről beszélt, s ezt a nézetét többé-kevésbé ma is fönntartja. Annyiban pedig igazat is kell adnunk neki, hogy Európa nagy részében valóban nem, vagy csak kevésbé tapasztalható visszatérés a homogenizáló nacionalizmus és a kisebbségi jogok teljes megtagadásának tenden-

ciáihoz. A multikulturalizmus válságáról beszélünk tehát alighanem erős túlzás. Erről alább, a recenzió utolsó részében szólok még néhány szót.)

Amin mindenesetre úgy látja, a multikulturalizmus igenis válságban van. Ennek fő oka pedig, hogy minden rasszizmusellenes politika, amely az idegenek közti affektív kapcsolatok megváltoztatásán alapszik, szükségszerűen korlátokba ütközik. A rassz kódjai ugyanis mélyen benne rejlenek az intézményi és társadalmi *tudattalanban*. Egyfajta közjátékról, a *fenotipikus rasszizmus* (az érzéki élményekre és prekognitív kategorizálásra építve, a testi különbözőségektől teszi függővé azt, hogy ki értékes és ki nem a társadalom számára) – és a faji *biopolitika* (az insider és az outsider kategóriáinak megkonstruálásának) közjátékáról van szó, amely a végleteleg meghatározza a rasszhoz kapcsolódó élményt.

A multikulturalizmus bukását így egy találkozás hozta meg, a mindennapokat átszövő rasszizmus és a 9/11 utáni szigorú állami intézkedések találkozása. Ez utóbbi ugyanis azért, hogy kiemelt figyelmet szentel a szokatlan testnek (értsd: a sötét bőrű testnek), megerősíti a sok évszázados hagyományra visszatekintő fehér felsőbbrendűség tudatát. Amikor például nyugati publicisták fölvetik, hogy egy eljövendő háború közeleg, melyet a szekuláris liberalizmus vív majd a vallási fundamentalizmussal szemben, ez utóbbit mindig a sötét bőrű muszlimokhoz kötik, és soha a radikális keresztényekhez. Amin meglehetősen borúlátó. A kultúra, melyben élünk, ugyanis folyton újratermeli a különbözőségben rosszat, csúnyát – és egyáltalán alacsonyabb rendűt - észlelő látást.

Mégis, azt az Európát, amely nemet mond az egyenlőségre és a multikulturalizmusra, valamiképp meg kell haladnunk, de legalábbis erre kell törekednünk. Amin éppen ezért az ötödik fejezetben fölveti, hogy egy alternatív *elképzelt közösséget* kell konstruálnunk. Az imagináriusban ugyanis hatalmas erő rejlik, s bármely politikának, amely szembe akar szállni a jelen sötét tendenciáival, erre kell alapoznia. Amin egyfelől európai szintű deliberációt javasol, másrészt azt a nem túl eredeti gondolatot veti föl, hogy európai szintű szociális ellátó rendszerre van szükség. Hogy ez utóbbi miért az idegennel szembeni szimpátiát, s nem mondjuk az ellenkezőjét termelné ki, a legkevésbé sem világos. Amin nyitva hagyja a kaput, s ez a könyvnek ezen a pontján kezd zavaróvá válni. Ugyanis újra és újra abba

ütközik az olvasó, hogy a szerző a szándékai ellenére nem nyújt kézzel fogható politikai állításokat.

Arról nem is beszélve, hogy Amin kiindulópontja – a multikulturalizmus bukásáról szóló tézise – szükségszerűen félrevezető következtetésekhez juttatja. Az állítása ugyanis az, hogy a 9/11 utáni biztonságpolitikai reformok és a multikulturalizmus szemben állnak egymással, illetve hogy a kettő küzdelme nulla végösszegű játék. Amennyivel több a térfelügyelő kamera, annyival kevesebb a befogadás és a multikulturalizmus. Csakhogy az elmúlt másfél évtized európai tapasztalatai korántsem ilyen egyszerűek. A jelek szerint ugyanis úgy tűnik a két tendencia nem föltétlenül ellentétes egymással, illetve nem minden esetben mutatható ki metszéspont köztük. A biztonságpolitikai reformok ellenére nem, de legföljebb csak kevésbé tapasztalható visszatérés a homogenizáló nacionalizmus és a kisebbségi jogok teljes megtagadásának tendenciáihoz.

A *Land of Strangers* mindennek ellenére értékes polemikus mű, jellegzetes kordiagnózis, melyet érdemes forgatnunk, a könyv elviselhetetlenül nehézkes nyelvezete ellenére is. Amin elvégre arra vállalkozik, hogy kikezdje az idegennel szembeni viszonyunkat, s arra ösztönöz, gondoljuk át az ügy politikai aspektusát. Ami eredetivé teszi, az nem más, mint hogy kísérletet tesz a főntebb ismertetett komunitárius és kozmopolita alternatívák meghaladására azáltal, hogy a *törődés politikáját* eltávolítja az interperszonális kötelesség és a honpolgári erény fogalmaitól. A vállalkozás önmagában is figyelemre méltó. Minthogy Amin a maga részéről inkább csupán fölveti a problémákat, illetve nevesíti a kihívásokat, a politikai válaszok kidolgozását az olvasóra bízta. Ha úgy tetszik, a könyvet érdemes továbbgondolnunk. Csak hasznunkra válhat.

HERNER-KOVÁCS ESZTER*

Nacionalizmus kutatásokról New Yorkban

21. Association for the Study of Nationalities Convention, Columbia University, New York, 2016. április 14-16.

Az Association for the Study of Nationalities (ASN) a nacionalizmustanulmányok (tágan értelmezett) tudományterületének meghatározó nemzetközi tudományos társasága, amely azzal a misszióval jött létre, hogy az etnicitás, a nemzeti kisebbségek, az etnikai konfliktusok, az anyaállami nemzetpolitikák témakörében születő kutatásokat széles körben elérhetővé tegye, illetve összekösse az ezeken a területeken tevékenykedő tudósokat. Az egyesület története az Amerikában élő ukrán kutatók egy csoportjához kötődik, akik a hetvenes években a Shevchenko Scientific Society of New York égisze alatt megalapították a *Nationalities Papers* című folyóiratot. A lapban eleinte ukrán és balti kutatók publikáltak, majd a nyolcvanas évek közepétől a folyóirat fókuszát kitérítette a Szovjetunió egyéb tagállamainak nemzetiségi kérdéseire, a kilencvenes évektől pedig a közép-európai államok nemzeti-etnikai problémái is a folyóirat fókuszába kerültek. Mára az ASN-hez két folyóirat is szervesen kapcsolódik (a *Nationalities Papers* és az *Ethnopolitics*), és noha ezek fókuszát földrajzi szempontból hivatalosan továbbra is Kelet-Közép-Európától a Kaukázusig terjed, napjainkra lényegében a nacionalizmustanulmányok globális folyóirataivá váltak.

* A szerző az MTA TK Kisebbségkutató Intézetének tudományos segédmunkatársa. E-mail: herner-kovacs.eszter@tk.mta.hu

Az egyesület tagjai között az akadémiai és egyetemi kutatók mellett szakpolitikai tanácsadók, doktoranduszok, illetve nemzetközi szervezetek szakértői is jelen vannak. Az ASN vezetőségében a nacionalizmustanulmányok nemzetközi szakirodalmának megkerülhetetlen szerzői vannak jelen: elnöke Csergő Zsuzsa, a kanadai Queen's University Politikatudományi Intézetének professzora, az igazgatóságnak és a tanácsadó testületnek pedig a legjobb észak-amerikai és nyugat-európai egyetemek professzorai a tagjai.

Az ASN legfontosabb eseménye az évente a New York-i Columbia Egyetemen megrendezésre kerülő háromnapos konvenció,¹ amely a klasszikus konferencia műfaján túllépve dokumentumfilm-vetítésekkel, könyvbemutatókkal és kerekasztal-beszélgetésekkel lehetőséget biztosít arra, hogy a résztvevők a tematikus blokkok közötti szabadidőt is tudományos jellegű tevékenységekkel tölthessék ki. A 2016-os ASN World Convention április 14-e és 16-a között zajlott, amelyen – a korábbi évekhez hasonlóan – több mint 150 panel kapott helyet. A konvenció már csak a résztvevő előadók száma miatt is komoly előkészítéseket igényel: a jelentkezés még az előző év novemberében lezárul, az elfogadott előadástervezetekről január végéig küldenek értesítést, a kéziratokat pedig március közepéig kell elküldeni annak érdekében, hogy a felkért hozzászóló (discussant) érdemi visszajelzést tudjon adni az előadónak a konferencia napján. Ez a felkért hozzászólói szerep elviekben komoly segítséget jelenthet abban, hogy a benyújtott kéziraatra egy szóbeli peer review érkezzen, vagyis a nemzetközi publikálási folyamatnak egy első, informális állomása is lehet ez, ami segítheti a szerzőt abban, hogy tanulmánya mielőbb befogadást nyerjen valamelyik nemzetközi folyóiratban.

A 2016-os ASN World Convention szekciói mind téma, mind régió szerint széles spektrumot öleltek fel. Földrajzi bontás szerint a legtöbb előadás a Balkán és a Kaukázus térségéről szólt, ezeket szorosan követte Ukrajna, valamint a közép-kelet-európai államok, végül pár előadás szólt Törökországról és Oroszországról. Tematikai

¹ Az éves New York-i konvención kívül az ASN néhány évente szervez kisebb volumenű konferenciát Európában is: 2014-ben éppen Budapesten, a Central European University-vel közös szervezésben került ilyenre sor, 2016-ban pedig Litvániában zajlott az ASN európai konferenciája.

szempontból a nacionalizmus elméleti oldalai (államépítés, önrendelkezési jog, mítoszteremtés, emlékezet-politika stb.) és gyakorlati megvalósulásai (szélsőjobboldali mozgalmak erősödése, állampolgárság, sport, digitális nacionalizmus stb.) egyaránt kiemelkedő számban jelentek meg a panelek témái között, de természetesen a migrációs válság, mint a nacionalizmushoz (is) köthető aktuálpolitikai jelenség is több panelben előkerült. Megemlítendő, hogy Benedict Andersonnak és Fredrik Barth-nak a nacionalizmustanulmányok területén elért teoretikai jelentőségéről külön kerekasztal beszélgetést kezdeményeztek a konferencia szervezői.

A posztszocialista térséggel foglalkozó blokkok körében népszerű téma volt a nemzet- és identitásépítés, valamint a kommunizmus társadalmi öröksége, a jugoszláv utódállamok esetében pedig a békefolyamat, az EU-csatlakozás és az emlékezetpolitika. A Kaukázus államairól szóló szekciók többsége a béke és konfliktus témakörére (Abházia és Dél-Oszétia, Csecsenföld) fókuszált, de a demokratizáció és az állam- és nemzetépítés is több panel témájául szolgált. Ukrajna esetében – nem meglepő módon – öt blokk is a Majdan előtti és utáni politikai és társadalmi helyzetről, illetve magáról a háborúról szólt, amiket történelmi (Ukrajna az I. világháborúban és a két világháború között) és identitásváltozási témák egészítettek ki. A migrációs válság kapcsán a balkáni és a közép-európai államokon átvonuló menekülthullám hatásai és az EU-s migrációs politika szerepelt több panel előadásai között. Oroszország kapcsán az állam külpolitikája és a nyugattal való viszonya, Törökország esetében pedig a kurd kérdés és a török nacionalizmus aspektusai (modernizáció, vallás, gender) szerepeltek a kiemelt témák között. Egy-egy blokk szólt még kifejezetten a diaszpórákról, illetve a zsidó és a roma kisebbségekről.

Magyarország és a magyar kisebbségek általában hangsúlyosan szerepelnek az ASN-panelek témái között, és a magyar kutatói jelenlét is erős szokott lenni a rendezvényen. A korábbi években a magyar állampolgárság és a nemzetpolitika, valamint a roma integráció kérdéskörei köré szervezett blokkok voltak jellemzőek a konferenciára, amelyből a roma téma idén is önálló panelt alkotott (Roma in Romania and Hungary), emellett pedig idén külön szekció foglalkozott kifejezetten az amerikai magyar diaszpórával (The Hungarian North American Diaspora). Emellett magyar témák vagy

magyar kutatási eredmények kerültek előtérbe a migrációs, kelet-közép-európai panelekben (Sata Róbert: *Abundance of Citizenship: The Identity Effects of Non-Territorial Citizenship*; Hamerli Petra: *The Hungarian Optants in Transylvania in the Italian Diplomacy (1927-1931)*; Peter Vermeersch: *Nationalism, Electoral Democracy, and the Creation of New National Outsiders in Poland and Hungary*; Ferenc Viktória: *Ukraine's Democratization Process Through the Lens of Language Policy*; Kovály Katalin: *The Role of Social Capital in Economic Performance of Ukrainian Migrant Entrepreneurs in the Czech Republic*; Molnár Sansum Judit: *Ethnic Diversity, Autonomy and Political Community in Central and Eastern Europe: The Case of Hungary*; Csepeli György – Örkény Antal: *Patterns of Sociological and Social-Psychological Determinants of Islamophobia in Europe*). Az előadások mellett Benny Brunner és Keno Verseck 'The Erpatak Model' című dokumentumfilmje tartozott még a magyarországi témák közé.

Az előadások között és után (néha közben is) könyvbemutató kerekasztal-beszélgetések és dokumentumfilm-vetítések várták a konferencia résztvevőit, a konferencia végén pedig mindkét kategóriában díjazták a legjobbat. A bemutatott dokumentumfilmek tematikailag nagyjából 5 fő kategóriába sorolhatók be: Balkán, Kaukázus, Ukrajna, Közép-Európa, a nacionalizmus (elméleti megközelítések). Jól mutatja az Ukrajjával kapcsolatos témák dominanciáját, hogy a filmfesztivál győztese az *Oleg's Choice* című dokumentumfilm lett, amely egy fiatal ukrán fiú történetét mutatja be a kelet-ukrajnai harcok közepette. A konferencián 14 könyv bemutatójára is sor került, melyek között voltak elméleti jellegű munkák (*A Political Theory of Territory*; *Strangers in our Midst: The Political Philosophy of Immigration*), azonban az ukrán és orosz téma a könyvek között is fokozottan jelen volt (*The New Russian Nationalism: Imperialism, Ethnicity and Authoritarianism 2000–2015*, *The Paradox of Ukrainian Lviv*, *Total Wars and the Making of Modern Ukraine, 1914-1954*, *Trafficking Justice: How Russian Police Enforce New Laws, from Crime to Courtroom*). Az ASN által évente a legjobb könyvnek odaítélt Rotschild Prize-t végül Edin Hajdarpasić: *Whose Bosnia? Nationalism and Political Imagination in the Balkans, 1840-1914* (Cornell University Press, 2015) című könyve kapta, amely a 19-20. századi boszniai nacionalista mozgalmakat és az azokra adott birodalmi válaszokat mutatja be. Az

ASN konferenciájára jelentkező PhD hallgatók tanulmányai között szintén díjat osztanak ki, amelyet a könyvhöz hasonlóan egy Balkán-témájú írás, Vujo Ilić: *Civil War Mobilization in Tribal Society: Evidence from 1941-1942 Montenegro* című munkája nyert el.

Némiképp zavaró volt a konferencián, hogy egy-egy fogalmat a szervezők nem használtak következetesen, így például a „Central European Diasporas” című blokkban szó volt az erdélyi magyar felsőoktatásról, a karéliei litván kisebbségről, de dél-amerikai litván diaszpóráról is, vagyis a történelmi és az emigráns kisebbségek között nem minden esetben tettek különbséget a szervezők. Emellett nem volt szerencsés, hogy hasonló témájú panelek gyakran egymással párhuzamosan futottak, így a téma iránt érdeklődők nem tudtak minden olyan előadást meghallgatni, amelyre kíváncsiak lettek volna. Az ASN konferenciái emellett minden évben szembesülnek azzal a kihívással, hogy az előadások – noha komoly előszelekción esnek át – minősége sok esetben nagy eltéréseket mutat, akár egy blokkon belül is. Mindezek ellenére azonban az ASN éves New York-i konferenciája a nacionalizmustanulmányok területén tevékenykedő akadémikusok, professzorok és feltörekvő doktoranduszok fontos seregszemléje, ahol a kutatók valóban értesülhetnek a legújabb kutatásokról és publikációkról, a konferencián való részvétel pedig – ahogy már említettük – adott esetben egy komoly nemzetközi publikációhoz való ugródeszkát is jelentheti.